ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сіверянський літопис

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 2 (170)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Заступники головного редактора
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор
В. В. Шуміло

Випускові редактори
К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарєв

Редакційна рада
І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія
А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннґрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Ґ. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна
Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2023 № 2 (170)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor
V. Shumilo

Technical Editors
K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council
I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia, Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii, O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board
A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko, O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
ot the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2023

ЗМІСТ

У глиб віків

Кіорсак В. Русько-Скандинавські історичні зв'язки як чинник розвитку колективних уявлень про Схід у середньовічних ісландських джерелах 5
Матушек О. Українська політична еліта в літературному дискурсі представників Київської митрополії XVII століття 19

Історія міст і сіл

Шакула В. Зміни в асортименті продукції Переяславського хлібозаводу та її реалізація в 90-х рр. XX ст. – перших десятиліттях XXI ст. 25

Церковна старовина

Ганшин О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу відомостей із пом'янників і артефактів сфрагістики 30
Федчук О. Неоунія на Волині у 1930-х рр. 45

Розвідки

Білоус В. З історії українських досліджень Океанії: мореплавець Василь Хромченко (І пол. XIX ст.) 53
Шара Л. Місцевий «самородок» Кузьма Потапович Ходот (1841–1912) 65
Левицька Н. Кобзарі в кубанських паланках (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.) 72
Бойда А. Основні юридичні процеси щодо посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. 79

Літературознавчі студії

Шуміло С. Оповідання про Миколу Святошу в Києво-Печерському патерику: досвід герменевтичного аналізу 91
Петрушко Л. Емоційний світ Києво-Печерського патерика крізь призму цитат та алюзій християнської літератури 97
Гончаренко А. «Чужий» текст у Києво-Печерському патерику 113
Петренко-Цеунова О. Мілітарний дискурс у Києво-Печерському патерику 118

Дослідницькі нотатки

Махонін О. Ґенеза філософсько-антропологічного дискурсу проблеми повсякдення ... 124
Рожкова Л., Кузьменко Н. Остарбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (на матеріалах мемуарних джерел) 132
Ніколаєць Ю. Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023) 140

Рецензії. Огляди. Анотації

Павленко С. Рецензія : Номенклатурне буття у спогадах очевидця-літописця // *Половець В.М.* Спогади. Чернігів: Десна, 2021. 332 с. 153

Некрологи

Пам'яті Петра Володимировича Пирога (1956–2022) 158

CONTENT

Into the depths of centuries

Kiorsak V. The role of Rus-Scandinavian relations in shaping the collective memory of the East in medieval icelandic texts 5
Matushek O. The Ukrainian political elite in the literary discourse of representatives of the Kyiv Metropolitanate of the 17th century 19

The history of cities and villages

Shakula V. Changes in the product range of the Pereyaslav bakery and its implementation in the 90s of the 20th – the first decades of the 21th c. 25

Church antiquities

Ganshin O. Verification of the hypothesis on the identity of the church of the chronicle monastery of St. Simeon and the building of St. Cyril's church in Kyiv on the base of analysis of the information of pomyanniks and sphragistics artefacts 30
Fedchuk O. Neo-union in Volyn in 1930s. 45

Explorations

Bilous V. From the history of Ukrainian explorations of Oceania: navigator Vasyl Khromchenko (the first half of the 19th c.) 53
Shara L. Local «nugget» Kuzma Potapovich Khodot (1841–1912) 65
Levytska N. Kobzars in Kuban palankas (the end of the 18th – 30s of the 20th c.) 72
Boida A. Main legal proceedings regarding the posthumous rehabilitation of V.I. Porayko in 1954–1957 79

Literary studies

Shumilo S. The story of Mykola Sviatosha in the Paterik of the Kievan Caves Monastery: the experience of hermeneutical analysis 91
Petrushko L. Emotional world of the Kyivan Cave Patericon through the prism of quotes and allusions from Christian literature 97
Honcharenko A. «Alien» text in the Kyiv-Pechersk Patericon 113
Petrenko-Tseunova O. Military discourse in the Pateryk of the Kyiv Caves Monastery 118

Research notes

Makhonin O. The genesis of the philosophical and anthropological discourse on the problem of everyday life 124
Rozhkova L., Kuzmenko N. Female ostarbaiters from Ukraine in conditions of «extreme everyday life» (based on materials from memoir sources) 132
Nikolaiets Yu. Information and communication space of Ukraine in the conditions of Russian-Ukrainian war (2014–2023) 140

Reviews. Overview. Annotations

Pavlenko S. Review : Nomenclature existence in the memories of an eyewitness-chronicler // *Polovets V.M*. Memories. Chernihiv: Desna, 2021. 332 p. 153

Necrology

In memory of Peter Volodymyrovych Pirog (1956–2022) 158

УДК [930.2:398.22(=113.3)]:[94:316.7](477:48)«08/12»

Владислав Кіорсак

●

РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СХІД У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ІСЛАНДСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

DOI: 10.58407/litopis.230201
© В. Кіорсак, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3144-2405

Метою *статті є дослідження соціо-культурних відносин між Руссю та Скандинавськими королівствами в IX–XIII ст. та їх вплив на формування східноєвропейських сюжетів ісландських саг. У цій статті ми хочемо окреслити в загальних рисах ключові етапи таких взаємин, їхнє значення для історії цих спільнот та вплив на розвиток каналів обміну інформацією. Окрім того, ми хочемо розглянути, як ці канали привели до формування в Скандинавії бази знань про Східноєвропейські землі та розміщення цих знань у системі координат колективних уявлень про минуле.* ***Наукова новизна****. Дослідження спирається на значну кількість висновків істориків та археологів, які займаються питаннями русько-скандинавських відносин. Утім, ми пропонуємо підхід, який поєднуватиме ці знання із дослідницькими здобутками в царині ісландських саг. Таке поєднання може дати нам нову перспективу та внести корективи в методологію джерелознавчих студій давньоскандинавської писемності.*

Висновки. *Різні етапи політичних та культурних відносин між Руссю та Північними королівствами залишили свій слід у сагах. Події історичної комунікації перетворилися на праобрази сюжетів, які століттями циркулювали у пам'яті спільнот. Рефлексія цих подій перетворилася на набір міфів, стереотипів та легенд, які асоціювалися з територіями Східної Європи. Проте, розуміння цих відносин прояснює, чому саме Русь, а не інші території були такими популярними декораціями для авторів саг, а також, чому вона була такою важливою для формування історичного світогляду домодерних скандинавських держав.*

Ключові слова: *ісландські саги, нордична спільнота, Епоха вікінгів, русько-скандинавські відносини.*

Норвезький історик Ганс Якоб Орнінґ присвятив своє нещодавнє дослідження аналізу рукопису AM 343a 4to. Це був збірник саг, які сучасні дослідники відносять до жанру ісландських міфічно-героїчних. Об'єктом своїх студій вчений обрав східні кордони тогочасної скандинавської ойкумени, яку він назвав «нордичною спільнотою». Цим терміном Г. Орнінґ позначив уявний простір, який скандинавські автори пізнього середньовіччя сприймали як споріднені території на ментальній мапі. Це були віртуальні терени, на яких циркулювали спільні ідеї, світоглядні конструкти, знання та міфи. Цей простір об'єднував інтелектуальні кола різних північних держав та впливав на їхнє сприйняття понять «свій та чужий»[1].

Аналізуючи ці твори, автор доходить висновку про те, що східне пограниччя цієї спільноти проходило по крайній межі Русі. Русь була не просто її частиною, а місцем важливим з огляду на тогочасні уявлення. Висновки автора доповнюють наше розуміння колективних уявлень про Східну Європу як територію, розташовану на фронтирі реального та напівлегендарного світів. Це невідоме часто зображувалося за допомогою магії та міфічних характеристик його мешканців, а також за допомогою запозичених епізодів європейських та античних авторів. При цьому, сама Русь у описах саг мало чим відрізнялася від інших скандинавських королівств. Більше того, саме тут відбувалися події, які форму-

[1] Orning H.J. Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth c. Imagined Communities on the Baltic Rim: from the 11th to 15th c. Amsterdam, 2016. P. 353–378.

лювали основу ідентичності тогочасних скандинавів, що робило цю землю особливо важливим місцем для сюжетів саг та частиною власної історичної пам'яті.

Наприкінці дослідження автор ставить питання, а чи існувала ця спільнота лише в рамках уявлень, чи мала свої історичні прототипи? Він стверджує, що у часи створення досліджуваного манускрипту скандинавські королівства мали політичні інтереси в Балтійському регіоні та через такі твори прагнули обґрунтувати право на територіальні зазіхання[2]. Не зважаючи на те, що ця збірка датується XV ст., її основу склали твори давнішого походження. Ці твори засновувалися на історичній пам'яті про русько-скандинавські відносини та послуговувалися популярними міфами, які виросли на ґрунті комунікації між цими культурами.

Дослідження Г. Орнінґа було здійснено лише на прикладі однієї збірки доволі пізнього періоду. Проте вона є гарним прикладом того, як саги ставали відображенням колективного світогляду та переосмислювали минуле. Ідея «нордичної спільноти» представлена в більшості саг про ті часи, і значна їхня кількість розглядає Русь як органічну частину цього простору. Окрім того, кожна друга сага з цього циклу містить згадки східноєвропейських топонімів. Такий факт може видатися дивним, враховуючи, що період запису цих творів припав на час, коли державність Русі була знищена навалою монголів. Ще більш цікавим є той факт, що ці відомості були записані на острові, який знаходився за тисячі кілометрів від Східної Європи.

Східна Європа в системі колективних уявлень авторів скандинавських творів є багатогранним і комплексним питанням. Ці твори не є свідками Епохи вікінгів, коли контакти між цими територіями досягли свого піку. Вони базуються на пам'яті про події минулого, яка зберігалася у вигляді усної поезії та переказів. Незважаючи на значний часовий проміжок між подіями та часом їхнього запису, аудиторія не втрачала інтересу до таких історій. Однак, часто автори адаптували ці розповіді до сучасної політичної та культурної ситуації. Популярність сагописання та наявність різних центрів вченості в Ісландії сприяли циркулюванню колективного світогляду та розвитку образів, пов'язаних із об'єктом нашого вивчення.

Здебільшого історична інформація в таких творах ховалася за захопливими історіями пригод та любовними лініями. Незважаючи на те, що ці твори мали на меті розважити аудиторію, їх не слід сприймати як художню літературу. Вони не тільки використовували фрагменти пам'яті та намагалися довести їхню правдивість, але й зверталися до відомих епізодів, формуючи міфи та стереотипи й підтверджуючи їхню важливість у тогочасних інтелектуальних колах. Загалом, ми можемо виділити кілька типових сюжетів, у яких згадується Русь:

- **Саги про епічне та германське минуле** («Сага про Гервер», «Сага про Вельсунґів», «Сага про Тідріка»).
- **Саги про легендарних королів та міфічних вікінгів** («Сага про Скельдунґів», «Сага про Раґнара Лодброка», «Татр про синів Раґнара», «Фрагмент саги про декількох давніх конунгів Данії та Швеції»).
- **Саги про шукачів пригод у далеких Східних землях** («Сага про Босі», «Сага про Інґвара Мандрівника», «Сага про Гальвдана Ейстейссона», «Сага про Пішого Грольва», «Сага про Стюрлауґа Працьовитого», «Сага про Орвара Одда», «Сага про Однорукого Еґіля і Асмунда Вбивцю Берсерків»).

Легендарні саги – це чудовий приклад поєднання античних та куртуазних фрагментів із власними знаннями про минуле. Хоча ці твори рідко вважаються історичним джерелом, вони ілюструють розвиток історичної пам'яті в Скандинавії та місце Східної Європи в ній. Основними факторами, які формували саги, були твори європейських вчених, що визначали тенденції в тогочасному історіописанні. Однак такі твори не часто згадували про Східну Європу, а ті, що згадували, рідко виходили за межі античної перспективи. Справді інформативні сюжети, де згадувалася топоніміка та інша цінна інформація, з'явилися завдяки століттям комунікації між слов'янами та скандинавами, інформація про яку зберігалася в різних формах усної творчості.

У попередніх статтях ми досліджували різноманітні інтелектуальні чинники, які сприяли формуванню образів, міфів та стереотипів, пов'язаних із Руссю. Аналіз компаративних даних та середовища творення є критично важливими аспектами для розуміння політики пам'яті. Проте історичний контекст є невід'ємною складовою такого моделювання, оскільки він дозволяє відкривати нові перспективи в дослідженні цих епізодів та прояснює окремі сюжети[3].

---

[2] Ibid. P. 374–382.

[3] Це дослідження є органічною частиною наших попередніх напрацювань. Їхня мета полягала у всебічному дослідженні окремих творів та сюжетів з погляду вивчення культурних патернів, фрагментів колективного світо-

Метою нашої статті є дослідження цього питання через призму історії русько-скандинавських відносин. Саме вивчення крос-культурної комунікації та формування каналів обміну інформацією між цими цивілізаціями може допомогти зрозуміти передумови формування ідеї про Русь як органічну частину «нордичної спільноти». Окрім того, такий підхід спроможний прояснити появу та функціонування окремих образів, міфів та стереотипів про ці території в давньоскандинавській писемності. Розуміння історичних передумов створить додаткову перспективу для вивчення цих текстів, оскільки допоможе визначити ядро сюжетів та контекст їхньої появи.

Окреслене питання є доволі комплексним і найчастіше ставало прологом до джерелознавчих студій. Питання впливу історичних процесів на формування сюжетів саг ставало об'єктом дослідження Елізабет Ешман-Роу[4], Сверіра Якобсона[5] та Торфі Тулініуса[6]. Докладно питаннями східноєвропейських фрагментів займаються Леонтій Войтович[7], Олена Мельникова[8], Тетяна Джаксон[9] та вже згаданий Ганс Якоб Орнінґ. Також ми хотіли б виокремити напрямок дослідження русько-скандинавських відносин, який повноцінно представлений у працях Федора Андрощука[10], Томаса Нунена[11], Інґмана Янссона[12], Шарлоти Гендестьєрни-Джонсон[13] та інших.

Часті згадки про Русь у скандинавських джерелах не є випадковими. Вони були чимось більшим, аніж екзотичними декораціями для легендарних оповідок. Їх рідко можна співвідносити з історичними подіями, втім, вони мали історичне підґрунтя у вигляді століть міжкультурної комунікації норманів із народами Східної Європи. Саме ця комунікація творила основу формування колективних уявлень про минуле. Для ефективнішого дослідження цих сюжетів легендарних саг нам варто зрозуміти, чому їхні автори писали про ці землі, а також, якими шляхами інформація про них проникала на Північ.

Історію русько-скандинавських відносин варто виводити від початку Епохи вікінгів. Саме тоді проникнення норманів на території Східної Європи набули масового характеру. Східний вектор вікінгівських мандрівок став органічною частиною цієї епохи. Археологічні джерела засвідчують, що мандрівки на схід були частішими та приносили більше матеріальних ресурсів, аніж західні подорожі. Вони забезпечували потоки, які підживлювали локальну економіку та політичні інститути[14].

Зазначені процеси розпочалися на зламі VII–VIII ст. Американський дослідник Томас Нунен переконаний, що саме в цей час перші скандинави прибули на східний бік Балтійського моря. Уже в середині VIII ст. археологи фіксують перші поселення скандинавів на території Ладозького городища[15]. У 80-х рр. VIII ст. поселення набуває форми торгового центру, де мешкали слов'яни, скандинави та угро-фінські племена. Ладога, завдяки своєму вигідному розташуванню, стала першою значною факторією норманів у Східній Європі. Це місце виконувало функцію перевантажного пункту, де відбувалася зміна суден та

гляду про минуле та політики пам'яті. Більше детально див.: Кіорсак В. Пограничні образи Русі у сагах про давні часи: інтертекстуальні мотиви як ознака історичної пам'яті. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2021. Т. 1. № 11. С. 29–44; Його ж. Русь у концепції «імперії» Рагнара Лодброка: скандинавські джерела крізь призму політики пам'яті. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 4–14; Його ж. «Сага про пішого Грольва» та Русь в епоху вікінгів: історична пам'ять та історіографія. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. № 54. С. 50–64; Eastern European elements of Egils saga Einhenda ok Asmundar Berserkjabana through the prism of Greco-Roman, and Germanic myths. *Scandia: Journal of Medieval Norse studies*. 2022. Vol. 5. P. 6–27.

[4] Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda. København, 2009. P. 347–360.

[5] Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935–943.

[6] Tulinius T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th century Iceland. *The 11th International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526–539.

[7] Войтович Л. Гольмґард: Де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал*. 2015. Т. 3. С. 37–55.

[8] Мельникова Е. Историческая память в германской устной традиции. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–223.

[9] Джаксон Т. Пространство и литература. *Джаксон Т., Коновалова И., Подосинов А. Imagines mundi. Античность и средневековье*. Москва, 2013. С. 376–419.

[10] Андрощук Ф. Етюд про русів: Текст матеріальності і модель культури. *Mediaevallia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1994. Т. 3. С. 5–16.

[11] Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 1. P. 237–259.

[12] Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period. The rural Viking in Russia and Sweden: conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro. 1997. P. 9–64.

[13] Hedenstierna-Jonson C. Foreigner and local: identities and cultural expression among the urban people of Birka. A matter of identity. *Shetland and the Viking world: papers from the 17th Viking congress*. Lerwick, 2016. P. 189–196.

[14] Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 7.

[15] Noonan T. Why the Vikings first came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P. 321–323.

робилися запаси для майбутніх подорожей вглиб континенту. Окрім того, тут існували обмінні центри, де можна було придбати товари для майбутнього експорту.

Період Епохи вікінгів ознаменував початок тісних відносин між Руссю та Скандинавією. Вченим складно обчислити усіх тих людей, які постійно комунікували з цими територіями, проте дослідники вказують, що їхня кількість перевищувала кількість людей, які подорожували на Захід. Тисячі поховань вікінгів на Сході Європи засвідчують, що ці території були важливим пунктом, який впливав не тільки на політику та економіку, а й на культуру та формування ідентичності[16]. Логічним видається питання, що саме приваблювало вікінгів у цих землях і змушувало вирушати в далекі та небезпечні мандри.

Уже згадана Ладога є феноменом, який частково може дати відповідь на наше питання. Це місце було одним із перших та одним із найважливіших осередків Скандинавів у Східній Європі. Воно добре відоме в нордичній літературі під топонімом Aldeigjuborg[17]. Це місце стало важливою локацією легендарних саг та часто згадувалося як ласий шматок, що за нього боролися різні скандинавські клани. Сліди боротьби за це поселення прослідковуються й на археологічному матеріалі. Багаторічний дослідник цього поселення Анатолій Кірпічніков зауважив, що в археологічних шарах, які датуються IX–X ст., простежуються сліди пожеж, які знищували городище. Дослідник пов'язував це із військовою активністю скандинавів у регіоні[18].

Розглянувши географічне становище Ладоги, стає зрозуміло, чому вона була таким важливим пунктом для норманів. Це поселення було на розгалуженні розвиненої системи східноєвропейських річок та озер. Її близькість до Фінської затоки та Балтійського моря сприяла зручній комунікації із Середньою Швецією та островом Готланд. Звідси можна було легко потрапити як у басейн річки Волги, так і до самого Дніпра. Усе це спричинило стрімкий економічний розвиток цього поселення у IX ст. Саме в цей період у Скандинавію потрапляють перші монети арабського походження[19].

Торгівля із землями Близького Сходу та Центральної Азії була вирішальним чинником державотворчих та суспільних процесів у Східній Європі. Про це свідчить географія розповсюдження та кількість арабських монет, знайдених на цих землях. За підрахунками Томаса Нунена, протягом X ст. потік срібла з держави Саманідів на північ складав у середньому один мільйон двісті п'ятдесят тисяч дирхамів на рік. Частина цих коштів осідала в торгових факторіях Хазарії та Волзької Булгарії, проте левова частка експортувалася на землі Русі та Скандинавії[20].

Підрахунки Т. Нунена, незважаючи на свою відносність, свідчать про немислимі масштаби торгівлі в цьому регіоні. Особливо вражаючим є ці показники з огляду на сезонний характер торгівлі. Основними центрами збуту північних товарів були арабські держави Близького Сходу та Центральної Азії. На перших етапах розвитку торгівлі основним ринком був халіфат Аббасидів із центром у Багдаді. Згодом, у X ст., його місце посідає імперія Саманідів. До її складу входили землі Хорезму, Трансоксанії та Хорасану. Саме в зазначений період ці території знаходилися на піку своєї могутності та економічного розвитку[21]. Відкриття там великих покладів срібла сформували надлишок грошової маси, що сформувало попит на товари розкоші. Основними предметами експорту дослідники вважають хутра, бурштин, віск, мед, зброю та рабів. Останній пункт, на думку окремих вчених, мав особливе значення з огляду на високу маржу.

Доступ до арабського срібла впливав на розвиток місцевих економік на Русі та в Скандинавських державах. Саме цей ресурс був одним із основних чинників, що підживлював експансію вікінгів як на сході, так і на заході. Мільйони дирхамів, які потрапили на Русь, стали частиною локального грошового обігу. Вони використовувалися для обміну товарів, оплати послуг та сплати податків. Розвиток торгівлі сприяв формуванню супутніх підприємств. Найперше це стосувалося розвитку ринків посередників. Наявність ресурсів

[16] Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinaviansin Eastern Europe. Leiden: Brill, 2004. P. 129–130; Каинов С. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования. *Труды Государственного исторического музея*. 2018. Вып. 210. С. 213–214; Hedenstierna-Jonson C. Foreigner and Local… P. 189–196.

[17] Детальніше про топонімію Ладоги див: Джаксон Т. Austr i Górðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва: Языки славянской культуры, 2001. С. 105–122.

[18] Кирпичников А.Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: итоги и основные проблемы*. 1988. С. 49–50.

[19] Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2. № 1. P. 39–40.

[20] Томас Нунан із обережністю стверджував, що в середньому 36% дирхамів експортувалися до Північної Європи, див.: Noonan T. Why the Vikings first came to Russia... P. 322.

[21] Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade… P. 237–259; Kovalev R.K. Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th c.). *Histoire & mesure*. 2002. Vol. XVII. № 3/4. P. 197–216.

та попит на послуги стимулював переселення до Східної Європи представників різних професій та суспільних прошарків норманів[22].

Розподіл археологічних знахідок дирхамів є маркером того, наскільки географічно широким був цей процес та які території були найбільш залученими в торгівлю[23]. Абсолютного логічним виглядає твердження про те, що левова частка монет була знайдена на території Русі. Це було зумовлено небезпечністю маршрутів у Скандинавію. За такої ситуації найпростішим способом зберегти свій заробіток було закопати його в землю. Саме тому знахідки монет на цій території виміріюються сотнями тисяч. Друге місце посідає територія Швеції. Тут було знайдено близько вісімдесяти п'яти тис. дирхамів. На території Данії археологи ідентифікували п'ять тис. монет та близько семисот у Норвегії. Окремі монети містили вирізані поверх руни, молоточки Тора та інші елементи скандинавської культури[24].

Пам'ять про розвиток торговельних шляхів та освоєння східноєвропейських територій могла зберігатися в сагах, присвячених мандрівкам вікінгів на Схід. Такі твори, зазвичай, містять оповіді про військові завоювання та звитяги скандинавських героїв у чужих територіях Сходу. Прикладами таких саг є «Сага про Босі», «Сага про Орвара Одда», «Сага про Стюрлауґа» та «Сага про Пішого Гролья». Часто ці історії завершуються здобуттям немислимих багатств та утвердженням головного героя на престолі правителя Русі.

Цікавою є і «Сага про Гальвдана Ейстейссона». У ній описані пригоди норвезьких вікінгів на «Східному Шляху». Головний герой Гальвдан разом зі своїм батьком захоплює королівство Альдейґюборґ, яке варто ототожнювати із Ладогою. Увесь сюжет саги зав'язаний на боротьбі героя за ці землі. Наприкінці твору він вирішує покинути їх та відправитися на батьківщину[25]. Згадана сага є єдиним твором, що фокусується на Ладозі як основній локації оповіді. Цей текст є цікавим для нас, оскільки вказує на постійну боротьбу за ключовий центр скандинавської торгівлі. Саме в цій пригодницькій історії могли зберегтися фрагменти пам'яті про протиборство різних династичних кланів за контроль над ключовими факторіями торговельних шляхів.

Альтернативою торгівлі з арабськими державами стала торгівля з Візантійською імперією. Традиційно історики пов'язують зміну цього вектора з комплексом економічних та політичних проблем, які виникли на Близькому Сході в останній чверті IX ст. Найперше це стосується занепаду держави Аббасидів та срібною кризою, яка тривала до початку X ст. Саме в розпал цієї кризи північні торговці почали шукати додаткових ринків збуту.

По-справжньому регулярними ці зв'язки стають із початком X ст. Саме в цей час починає активно освоюватися головна торгова артерія Русі – Дніпро. У її води можна було потрапити в обхід найпопулярніших факторій Волзького Шляху. Воротами до східноєвропейської системи річкових шляхів стає Ризька затока. Туди впадала Західна Двіна, яка через притоку Касплю та систему волоків з'єднувалася з верхів'ями Дніпра[26].

На ключових пунктах новоствореного шляху, що згодом отримав назву «Із Варяг у Греки», починають активно розвиватися поселення нового типу. Найперше це стосується Києва та городища в Гніздові. Останнє було одним із поселень, де найбільше репрезентовані археологічні знахідки північного походження[27]. Значна кількість артефактів, пов'язаних із візантійським імпортом, вказують на те, що основним рушієм розвитку цих поселень були економічні відносини з державою Ромеїв. Знахідки візантійських печаток у Києві та Гніздові вказують на те, що це були важливі центри з погляду дипломатичних відносин[28].

---

[22] Мельникова Е. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути. *Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды*. Москва, 2011. С. 433–440; Hedenstierna-Jonson C. With Asia as neighbour: archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang Dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. 2018. Vol. 81. P. 43–64.

[23] Інформація про географію поширення арабських монет за межами Русі добре представлена у праці Марека Янков'яка. Див: Jankowiak M. Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th c. Economies, monetisation and society in the West Slavic Lands 800–1200 AD. Szczecin, 2013. P. 137–144.

[24] Mikkelsen E. The Vikings and Islam. The Viking World / Ed. by S. Brink, N. Price. London and New York, 2008. P. 545–546.

[25] Fornaldarsögur Nordrlanda av C. C. Rafn, 3.b. Kaupmannahöfn, 1830. S. 518–558.

[26] Андрощук Ф. Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки. *Труды Государственного исторического музея*. 2001. Т. 124. С. 132–133.

[27] Більше про знахідки у Гніздові див: Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнездово в свете контактов между Русью и Константинопоелм в X в. *Сугдейский сборник*. 2012. Т. 5. С. 34–85.

[28] Більше про візантійські печатки див : Androshchuk F. Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Візантійські та давньоруські печатки: Матеріали Міжнародного колоквіумуз давньоруської та візантійської сфрагістики. Київ, Україна, 13–16 вересня 2013 р*. Київ, 2015. С. 43–53; Войтович Л. Гольмґард: де правили руські князі… С. 37–55.

Торгівля із візантійською імперію дещо нагадувала торгівлю з арабським Сходом. Проте тут не набули такого значення проміжні ринки, як це було у випадку із Волзьким шляхом. Руські купці здебільшого завершували свої мандрівки в Константинополі чи інших містах імперії. Це мало наслідком не тільки вищі прибутки, а й прямий доступ до товарів, які можна було імпортувати на батьківщину[29]. Основними статтями експорту на південь були хутра, мед, віск, а також раби. Із Візантії імпортували шовк та інші предмети розкоші[30]. Супровідний матеріал скандинавських захоронень вказує на те, що торговці мали високий соціальний статус та мали надприбутки зі своєї діяльності. Численність таких могил вказує на значні масштаби торгівлі в X–XI ст.[31]

Як і у випадку із подорожами на Волзькому шляху, мандрівки купців Дніпром були вкрай небезпечними. У X ст. українські степи активно заселяють печеніги. Вони стали дестабілізуючим фактором для молодої Руської держави та стимулювали розвиток військової активності. До того ж, заселення Подніпров'я супроводжувалося підкоренням місцевих племен, що також вимагало формування мілітарної спільноти русів. У цьому контексті промовистим є супровідний інвентар купецьких поховань, а також артефакти, які асоціюються із цією спільнотою. Зброя була невід'ємним атрибутом цієї групи[32]. Ба більше, договори Русі з Візантією лише доповнюють цю картину, згадуючи клятви на зброї, якими руси-язичники закріплювали мирні угоди[33].

Мілітарні спільноти мандрівників добре представлені у «Сазі про Інґвара Мандрівника». У ній зображено подорож шведського воєводи Інґвара до загадкових земель Сходу. Дослідникам важко встановити пункт призначення цієї експедиції, однак більшість сходиться на думці, що це були території Кавказу. Історичність цього походу не викликає сумнівів, адже він засвідчений епіграфічними матеріалами зі Швеції[34].

Основою сюжету цього тексту є пригоди вікінгів на одному із річкових шляхів Русі. Автор тішить читачів розповідями про дивовижні народи та багаті міста, змальовує фантастичних істот та піратів, які зустрічалися на порогах «головної річки усього Сходу»[35]. Автор цього тексту запозичив значну частину художніх деталей із творів європейських авторів, втім, у нас немає сумнівів, що цей похід став одним із маркерів пам'яті, які долучилися до формування образу Русі в ісландських сагах.

Активна торгівельна та військова активність на Сході та у Візантії не робила території Русі просто транзитною зоною. Річ у тім, що така активність вимагала побудови значної за своїми масштабами організації, яка передбачала налагодженої системи внутрішнього обміну, постійного вдосконалення інфраструктури та адміністративно-економічної екосистеми. Окрім того, це сприяло розвитку дипломатії, відтак формувало систему безпеки. У результаті цього поставали міста, які мали задовольняти усі ці вимоги. Першим із них була Ладога, згодом виникали протоміські центри на місці Рюрикового городища, городища в Гніздові, Сарському городищі, городищі у Шестовиці, Києві тощо. Згодом, із еволюцією адміністративного управління, частина цих міст втрачає своє значення. Поряд із Рюриковим городищем виникає Новгород, місце Гніздова посідає Смоленськ, поблизу Шестовиці виникає Чернігів. Ці міста ознаменували перехід до нового етапу розвитку державності Русі[36].

Східна торгівля була наріжним каменем у всій історії ранньосередньовічної Скандинавії. Вона була тим вирішальним фактором, який заманив десятки тисяч шведів, данців та норвежців у небезпечні подорожі східними землями та сформував підґрунтя майбутньої міжкультурної комунікації. Фрагменти пам'яті про ці події заклали основу уявлень скандинавів про Східну Європу. Про це свідчить поява перших східноєвропейських топонімів у ранній поезії, а також у рунічній епіграфіці.

Для пересічного читача це може видатися дивним, адже Ісландію та Русь розділяли тисячі кілометрів. Утім, як ми зазначали раніше, Ісландія була країною мігрантів. У IX–X ст. основу її суспільства складали вихідці з різних північних територій. До того ж, цей

[29] Окрім того, це ще було важливим чинником культурних та політичних впливів ромеїв на Русь та держави Скандинавії. Саме той факт, що руси напряму контактували з візантійцями, на нашу думку, був вирішальним у пізніших русько-візантійських відносинах, які виходили далеко за межі економічного співробітництва.
[30] Shepard J. The Viking Rus and Byzantium. The Viking world. London–New York, 2008. P. 498–499.
[31] Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения… С. 76–77.
[32] Там само. С. 74–75; Vukovich A. Enthronement in Early Rus: between Byzantium and Scandinavia. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2018. Vol. 14. P. 211–239.
[33] Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку у 1377 г. / Пер. Д.С. Лихачева. Санкт-Петербург: Вита-Нова, 2013. С. 52.
[34] Shepard J. Yngvarr's expedition to the East and a Russian inscribed stone cross. *Saga-Book of the Viking Society*. 1985. Vol. 21. P. 232–226.
[35] Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. Москва: Восточная литература, 2002. 462 с.
[36] Андрощук Ф. Гнёздово, Днепровский путь… С. 133.

острів не був відірваний від скандинавських королівств. Як довів Г. Орнінґ, він мав перманентну культурну комунікацію навіть із найбільш віддаленим Шведським королівством[37]. З огляду на це, можна припустити, що перші відомості про Східну Європу зберігалися у формі епічної поезії, яка на століття законсервувала уявлення про минуле та поширилася на територію Ісландії, де отримала нове дихання у формі окремих сюжетів легендарних саг.

Торгівля була не єдиним стимулом для міграції скандинавів у Східну Європу. Період регулярних контактів русів із ромеями у X ст. співпав із часом активних нападів арабів на Візантію. Завдяки своїм унікальним військовим якостям руси зацікавили ромейських імператорів та полководців. Дослідники зазначають, що у 906 р. воїни з півночі вперше з'явилися у візантійському війську. Вони взяли участь у битві з арабами в Егейському морі. Через три роки їхні загони входили до дрому Імерія й воювали в Сирії. Згодом службу русів у армії Східної Римської імперії згадували в договорі з Руссю 911 р., а також у трактаті Костянтина Багрянородного «Про Церемонії візантійського двору». За словами автора, 415 русів воювали на боці візантійської армії в битві із лангобардами 935 р. У 949 р. про них знову згадують у війні проти Омеядів. На цей раз їх було 629 осіб[38]. Не заперечують і участь русів у кампанії Никифора Фоки 965–968 р. Цій кампанії передували роки теплих дипломатичних відносин між василевсом та княгинею Ольгою[39].

Учені припускають, що русько-скандинавські найманці брали участь і в інших експедиціях ромейських військових. Вони були частиною багатонаціонального найманого легіону, який не відокремлювали в спеціалізовані підрозділи. Згадки кількості кораблів у візантійських джерелах можуть вказувати на те, що руси використовували власні судна. На думку істориків, вони входили до складу гвардійських частин столичних тагм[40]. На основі однієї із таких тагм був створений руський корпус.

Із заснуванням руського корпусу розпочалася нова сторінка історії служби норманів у війську Східної Римської імперії. Його початки відводять від 989 р., коли київський князь Володимир відправив варязькі загони на допомогу своєму родичу імператору Василію II. Шеститисячна армія професійних бійців одразу згодилася василевсу. Військо, яке щойно прибуло до Константинополя, стало вирішальним чинником, який уможливив розгром повстання Варди Фоки та Варди Скліара. Відтоді варязький корпус перетворився на особисту гвардію імператора та брав участь у битвах на усіх кордонах Візантії. Особливого значення норманський чинник у армії василевса мав у XI ст. У цей час північні найманці добре зарекомендували себе в походах на Італію, Вірменію та Іллірію. Вони билися з турками, нормандцями, печенігами, а також ефективно придушували бунти в столиці імперії. Їхнє значення почало згасати лише в XII ст.[41]

Служба скандинавів в армії імператора відобразилася в ісландській писемності. Одним із найвідоміших імператорських воїнів був норвезький принц та зять Ярослава Мудрого Гарольд Суворий. Його особі присвячено одну з саг «Кола Земного» авторства Снорі Стурлусона. Сага змальовує значну кількість пригод та звитягу майбутнього короля Норвегії на службі в «грецького конунґа». У своєму творі Снорі намагається зобразити життя та побут норманів у візантійському війську. Автор стверджує, що його оповідь заснована на розповідях ісландців, які повернулися із цих мандрівок[42].

Пам'ять про ці події трансформувалася в так звану варязьку легенду. Її основні сюжети формувалися під впливом світогляду людей XIII–XIV ст. На думку Сверріра Якобсона, люди того часу сприймали ті події через призму Хрестових походів[43]. Яскравим прикладом такого твору є «Сага про Фіннбоґі Сильного» та «Сага про людей із Лососевої долини»[44]. У них згадуються мандрівки до Візантії та найм до варязького загону, а у «Сазі про Фіннбоґі» навіть названо імператора Йоуна, якого вчені ідентифікують із Іоанном I Ци-

[37] Див. Orning H.J. Transient Borders… P. 353–378.
[38] Филипчук О. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911–949 рр. (за кн. II. 44, 45 de cerimonius). *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 211–221.
[39] Филипчук О. Після русько-візантійської війни 968–971 рр.: Іоанн Цимісхій і найманці Русі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. № 702–703. С. 7–11.
[40] Литаврин Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус. *Византийский Временник*. 1993. Т. 54. С. 81–92; Theotokis G. Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th–11th c.). Numbers, Organisation and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*. 2012. Vol. 22. P. 125–136.
[41] Priestley B. The Varangian Guard. Byzantine Narrative Papers in honour of Roger Scot. Leiden and Boston, 206. P. 527–533; Davidson E. The Varangian Guard. The Viking Road to Byzantium. London, 1976. P. 177–192.
[42] Haralds saga Sigurðarsonar. *Snorri Sturluson Heimskringla* / Trans. from Icelandic by A. Finlay, A. Faulkes. London, 2015. Vol. III: Magnus Olafsson to Magnus Erlingsson. P. 41–122.
[43] Jakobsson S. The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. Byzantium and the Viking World. Uppsala, 2016. P. 345–362.
[44] Finnboga saga hins Ramma. Halle: Buchhandlung desWaisenhauses, 1879. 115 p.; The Story of the Laxdalers / Trans. by R. Proctor. London: Charles Whittingham & Co, 1903. 252 p.

місхієм. Утім, ці твори подають мало фактичної інформації й радше концентруються на багатстві та престижі, які забезпечила героям служба. Однак, їхні свідчення є вкрай важливими з погляду функціонування історичної пам'яті. Вони міфологізують ці події та роблять їх важливою частиною власної ідентичності.

Протягом X–XI ст. у війську імператора служили тисячі північних воїнів. При цьому, це були не лише шведи, а й данці, норвежці, та, вірогідно, ісландці. Київ став центральним хабом, через який здійснювалися подорожі до Імперії Ромеїв. Проте, така масова мобільність скандинавських воїнів була б неможливою без їхньої активної участі в мілітарних кампаніях руських князів. Значна частина вікінгів вирушала на південь саме після такої кооперації.

Процес служби норманів у війську руського князя описаний в ісландському «Татрі про Еймунда». У цьому творі змальовано пригоди норвезького вікінга Еймунда, який разом зі своїми товаришами бився на боці того, хто більше платив. Так він потрапив до князя Яріцлейва (Ярослава Мудрого), який у той час боровся зі своїм братом Буріцлейвом (вірогідно, цього персонажа варто асоціювати зі Святополком) за столичний престол[45]. Достовірність цієї історії викликає багато питань, утім, у нас немає сумнівів, що в її основу лягли події, які мали історичне підґрунтя, адже участь найманців із півночі у війську Ярослава є добре задокументованою. На основі руських та скандинавських джерел Леонтій Войтович стверджує, що у складі армії Ярослава під час наступу на Київ 1016 р. був окремий підрозділ, який складався з тисячі варягів[46]. Велике значення мали варяги й у війську Ярославового батька Володимира. «Повість минулих літ» згадує, що князь Володимир після втечі «за море» повернувся до Новгорода із варягами. Маючи велике військо, він зумів захопити столицю та стати Великим князем Київським[47].

Ще одним джерелом, яке підтверджує активну участь скандинавів у військових кампаніях на Сході Європи, є рунічні камені. Це особливий тип джерел, який здебільшого виконував роль меморіального пам'ятника на честь загиблої людини. Нерідко такі стели зводили в пам'ять про людей, які загинули на чужині. Східну Європу та Візантію згадують у понад ста таких пам'ятках. Більшість із них містить інформацію про воїнів, які полягли в битві у цих краях[48]. Левова частина цих джерел міститься в Швеції[49].

Сукупність писемних та археологічних матеріалів засвідчує, що скандинавська військова присутність на землях Східної Європи значно виходила за межі спорадичних комунікацій та епізодичних випадків найманства. Не зважаючи на домінування шведського культурного елементу, ми можемо стверджувати, що існували налагоджені шляхи, через які на ці землі масово потрапляли вихідці з Данії та Норвегії. За словами Інґмара Янссона, ці процеси варто сприймати як цілеспрямовану колонізацію норманами цих територій. Вони стали невід'ємною частиною духовної та матеріальної культури цього регіону та мали суттєвий вплив на подальший хід його історії[50].

Підсумком цієї міжкультурної комунікації стало те, що Русь та особливо Візантійська імперія сформували в скандинавів образ сакральної території. Сверрір Якобсон блискуче продемонстрував, що в ісландській писемності територія Сходу часто має риси безпечної, цивілізованої та духовної території. Така позиція дещо відрізняється від загальноєвропейської тенденції. Це пов'язано із тим, що в уявленні ісландців XI–XIII ст. ці території були колискою християнської цивілізації й комунікація з ними була одним із вирішальних факторів, які вплинули на християнізацію Норвегії та Ісландії в X–XI ст. Ця теза сформувалася завдяки існуванню історичної пам'яті про норманів на службі у великих християнських монархів Константинополя чи Києва[51]. Згодом у королівських сагах Русь поставала важливим центром християнства та його східним форпостом, а візантійський імператор – одним із головних християнських правителів. Різниця між православним та католицьким обрядом не видавалася тогочасним авторам суттєвою[52].

Ще одним фактором, який вплинув на те, що Русь сприймалася скандинавами як знайома цивілізована територія, були тісні політичні стосунки руських князів та правителів

[45] Рыдзевская Е. Сага об Эймунде. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* Москва, 1978. С. 89–104.
[46] Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2006. С. 258.
[47] Повесть временных лет… С. 52.
[48] Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва: Восточная Литература, 2001. С. 43–45.
[49] Андрощук Ф. К истории контактов между Швецией и Южной Русью в XI–XII вв. *Дънєслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя.* 2008. С. 100–112.
[50] Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation?... P. 9–64.
[51] Jakobsson S. On the road to paradise… P. 941–942.
[52] Більшість саг були записані після XI ст., а отже – після Великої схизми 1054 р. Більш детально про сприйняття православ'я у середньовічній Ісландії див.: Якобссон С. Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом. *Древнейшие государства Восточной Европы.* 2006. С. 165–167.

скандинавських королівств. У легендарних сагах часто можна зустріти мотив сватання вікінга, здебільшого головного героя, до дочки руського конунґа. Цей сюжет використовували настільки часто, що він перетворився на кліше, яке асоціювалося із цими землями. Дослідники припускають, що такий мотив міг з'явитися як результат функціонування історичної пам'яті реальних одружень скандинавських принців із руськими князівнами[53]. Чи не найяскравішим епізодом, який цілком міг стати моделлю для такого стереотипу, було одруження норвезького принца Гаральда Суворого з Єлизаветою, дочкою київського князя Ярослава. Історія їхнього кохання закарбована у «Сазі про Гаральда Суворого» авторства Снорі Стурлусона[54]. Ця сага була дуже популярною та мала суттєвий вплив на сприйняття Русі ісландцями. Проте, Єлизавета була не єдиною руською принцесою, пов'язаною родинними зв'язками зі скандинавською правлячою династією.

Дослідникам достеменно відомо про вісім шлюбів, укладених між руськими та скандинавськими королівськими родами. Найперше спадає на думку сам Ярослав Мудрий, який став зятем шведського короля Олафа Шетконунґа, одружившись із його дочкою Інґіґердою[55]. Його онук – Володимир Мономах, взяв за дружину англійську принцесу Гіту, яка на момент одруження мешкала при дворі свого дядька данського короля Свейна Естрідсена[56]. Син Володимира Мстислав I Великий був жонатий на шведській принцесі Крістін. Доньки Мстислава Мальмфрід та Інґібйорґ вийшли заміж за норвезького короля Сіґурда Хрестоносця та данського принца Канута Лаварда відповідно. Згодом, Мальмфрід після смерті Сіґурда вийшла заміж за данського короля Еріка Еймундома[57]. Ще однією руською княжнею, яку варто згадати у цьому контексті, є Софія, дочка мінського князя Володаря Глібовича. Вона стала дружиною данського короля Вальдемара I Великого[58].

Зрозуміло, що цей список не є вичерпним, адже значна кількість матримоніальних зв'язків не є зафіксованими в джерелах. Проте він є переконливим аргументом на користь того, що Русь мала тісні відносини й була важливим гравцем у скандинавській політичній грі. Підтверджує цю тезу й факт проживання скандинавських принців на теренах Русі. Завдяки сагам нам відомо, що чотири майбутні королі Норвегії мешкали при дворі київських та новгородських князів. Ці події були зумовлені політичною кризою в норвезькому королівстві кінця X – пер. пол. XI ст. Саме в часи найактивніших міжусобиць у Норвезькому королівстві Руська держава досягнула піку своєї могутності та впливу на сусідні терени. Її союзництво часто мало прямий вплив на розвиток політичних та військових суперечок.

Першим норвезьким принцом, який мешкав при дворі руського князя, був Олаф Трюґвасон. Його вважають одним із найбільш відомих правителів середньовічної Норвегії. Період його правління припав на 995–1000 рр. Проте, не зважаючи на коротке правління, він запам'ятався нащадкам як державець, котрий остаточно християнізував королівство. Пам'ять про цю особу була закарбована в декількох сагах та в синоптичних працях[59]. Руські сторінки біографії цього персонажа були насичені захопливими історіями та пригодницькими епізодами. Потрапивши на Русь у дев'ятирічному віці як бранець, Олаф швидко завоював повагу князя Володимира. При дворі він прожив близько десяти років. За цей час йому вдалося здобути військову славу та очолити загони Володимирової армії[60].

Ще одним норвезьким королем, пов'язаним із Руссю, був Олаф II Гаральдсон (Святий). У 1026 р. він утік на схід після поразки в битві поблизу річки Хельґа. У цій битві даньсько-англійське військо Канута Великого розбило шведсько-норвезьку армію Олафа. Олаф втратив владу в Норвегії і перебрався на Русь, де готувався до відплати. У 1029 р.

---

[53] Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 18–24.

[54] Snorri Sturluson. Heimskringla III. Magnús Óláfsson to Magnús Erlingsson / Trans. from Icelandic by A. Finlay. Viking Society for Northern Research: University College London guide, 2015. P. 41–122.

[55] Войтович Л. Княжа доба… С. 261–263.; Dzhakson T.N. Marriages and political alliances in medieval Scandinavia in the light of Old Norse-Icelandic sources. In the North, the East and West meet. Festschrift for Jens Petter Nielsen. Oslo, 2019. P. 323–333.

[56] Половинська В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на Русі. *Сторінки історії*. 2014. Т. 37. С. 5–13.

[57] Raffensperger C. Dynastic marriage in Action: how two Rusian princesses changed Scandinavia. *Именослов. История языка. История культуры.* Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. P. 193–205.

[58] Самонова М. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – начале XIII вв. *Исследования по истории Восточной Европы.* 2012. Т. 5. С. 6–24.

[59] Bagge S. The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Tryggvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2006. Vol. 105. № 4. P. 473–513.

[60] Snorri Sturluson Heimskringla / Trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London: Viking Society for Northern Research, 2011. Vol. 1: The beginnings to Óláfr Tryggvason. P. 137–233.

Олаф здійснив спробу повернути свою владу, проте загинув наступного року в битві під Стиклестадом[61].

Попри спорадичні періоди правління, Олаф став справжнім символом тогочасної Норвегії та династії Гарфаґрів. Він був канонізований вже за рік після смерті. Цей король став патроном та одним із найбільш шановних святих у Норвегії. Проте його культ вийшов далеко за межі кордонів власного королівства. Така популярність була зумовленою не в останню чергу завдяки літературній традиції. Особі короля-чудотворця було присвячено декілька саг, татрів, а також розділів у протонаціональних історичних наративах[62]. Ці твори доклалися до формування міфу про Святого Олафа, який був важливим із погляду формування домодерних ідентичностей XII–XIV ст. Його зв'язок із Руссю був важливим складником біографії. Тож художні сюжети про цю землю стали важливим чинником, який вплинув на сприйняття цієї території скандинавами.

Битва при Стиклестаді була поворотним моментом в історії середньовічної Норвегії. Після поразки Олафа II Канут Великий зміцнив свою владу в Норвегії та в частині Швеції. Родичі та сподвижники Олафа були змушені втікати. Русь стала надійним прихистком для сина Олафа Маґнуса I Доброго та його зведеного брата Гаральда Суворого. Обидва норвезьких принци жили при дворі Ярослава Мудрого. Звідси Гаральд відправився на службу до Константинополя та здобув славу воїна[63]. Схожа доля спіткала й Гаральдового племінника Маґнуса, який у сагах згадується як названий син Ярослава[64]. Не без допомоги останнього, Маґнус зумів повернутися на Батьківщину та відвоювати престол у 1035 р. Згодом, у 1046 р., його співправителем став Гаральд, який з 1047 р. стає одноосібним володарем Норвегії.

Злам X–XI ст. був вкрай важливим із погляду русько-скандинавських взаємин. Однак ми не можемо з упевненістю говорити, що це був унікальний період у руській історії. Річ у тім, що згадані постаті норвезьких королів були вкрай важливими для ісландських авторів XII–XIII ст. Вони намагалися формувати власну версію політики пам'яті та обґрунтувати виключне право династії Гарфаґрів на володіння Норвегією. На щастя для нас, ці правителі були тісно пов'язані з Руссю. Однак джерела побіжно вказують на те, що руські правителі мали перманентний зв'язок і з іншими скандинавськими династіями. Усе це не могло не впливати на культурні та соціально-економічні сфери цих держав. Окрім того, згадки про Русь у біографіях таких популярних постатей як Олаф I, Олаф II чи Гаральд III робила ці землі ближчими, зрозумілішими та ріднішими. Вони несвідомо формували власний канон, який згодом почав трансформуватися в стереотипи, пов'язані із цією землею та її людьми.

«Саги про давні часи» описують легендарних скандинавських королів, які були пов'язані родинними зв'язками із руськими правителями. Першим іменем, що спадає на думку, є Івар Широкі Обійми – міфічний правитель північних земель. Згідно з «Фрагментом про деяких давніх королів», дочка Івара, Ауд, втекла на Русь та вийшла заміж за місцевого конунґа Радбарда[65]. Пізніше цей правитель та його нащадки згадуються в оповідях про Бравелірську битву між Сіґурдом Кільцем та Гаральдом Синєзубим. Описані в сазі події були дуже важливими з погляду формування політики пам'яті нордичних королівств. Зазначений твір зберігає пам'ять про давніх правителів Русі, які впливали на політику північних держав та закладає основи міфів про «руське сватання» в пізніших сагах.

Кількість скандинавських артефактів, знайдених на території Східної Європи, є настільки значною, що може дорівнятися хіба що до кількості знахідок із власне скандинавських територій[66]. Однією з причин такої масовості, на думку Інґмара Янссона, є колонізація цих країв північанами. Автор зазначає, що особливо у IX–X ст. шведи масово переселялися на південний схід у пошуках нових земель для сільського господарства, ремесла та іншої діяльності. Про це свідчить той факт, що прибулі оселялися тут цілими сім'ями. Аргументом на користь цієї тези є значна кількість речей, що асоціюються з жіночими одягом чи предметами побуту. Автор спростовує тезу про те, що на Схід мандрували лише представники заможних верств, як то військові чи купці. Він зазначає, що це були здебільшого люди середнього прошарку, які відправлялися у далекі подорожі з метою пошуку нових земель[67]. Автор зазначає, що на території Русі функціонували важливі виробничі

[61] Ommundsen Å. A Saint and his Sequence: Singing the Legend of St Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2009. Vol. 5. P. 151–176.
[62] Це стосується «Огляду саг про норвезьких королів» (Ágrip af Nóregskonungasögum), «Історії Норвегії» (Historia Norwegiæ) та «Історії стародавнього королівства норвезького» (Historia de antiquitate Regum Norwagiensium).
[63] Филипчук А. Харальд Сигурдссон… С. 193–205.
[64] Snorri Sturluson. Heimskringla III… P. 4.
[65] Fornaldarsögur Nordrlanda av C.C. Rafn, 1.b. Kaupmannahöfn, 1830. S. 370–371.
[66] Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии… С. 7.
[67] Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation?... P. 27–30.

центри, які виробляли речі, притаманні традиційній матеріальній культурі Півночі. Яскравим прикладом є ювелірні вироби. За словами дослідника, лише Норвегія та Швеція дала нам більшу кількість прикрас, аніж Русь[68].

Теза І. Янссона про те, що нормани мандрували на Схід із метою переселення, а також докази на користь масовості цього явища, наштовхують нас на наступну важливу думку. Східна Європа, Візантія та Арабський Схід стали місцем, де формувалися діаспорні спільноти скандинавів[69]. Дослідження того, як ці спільноти впливали на формування ідентичності вікінгів, є вкрай цікавим для нас. Це може дати розуміння того, як відбувалися культурні взаємовпливи скандинавів із місцевими народами та як функціонували процеси обміну інформації між Батьківщиною та діаспорними групами.

Важливо зауважити, що нордичні спільноти, не зважаючи на чужорідні впливи, не позбавлялися власної культури. На думку Леслі Абрамс, вікінги формували креативні закордонні спільності, які підтримували зв'язки між собою та були важливим каналом, через який інформація, ідеї та речі потрапляли на батьківщину. Окрім того, зарубіжний досвід впливав на формування власної культури та сприяв її еволюції. Часто проживання у віддалених куточках світу не лише не спонукало відмові від власної ідентичності, а навпаки, сприяло її підкресленню та культивації[70].

Розглянувши усі чинники русько-скандинавської взаємодії у період середньовіччя, нам не видається дивним той факт, що Русь чи землі Східної Європи часто грали роль центральних локацій саг про історичні часи. Так само нам не виглядає дивним і обізнаність у географічних та історичних деталях. Адже відносини цих регіонів були такими тісними, що в певні моменти своєї історії вони витворили єдиний культурний та політичний простір. Починаючи від вікінгів-торговців чи шведських селян, що переселилися на схід, і закінчуючи норвезькими принцами, які шукали політичного притулку при дворі руських князів, скандинави творили новий культурний простір на східному форпості свого світу. Ця культура зазнавала суттєвих локальних впливів, які поширювалися на Батьківщину та додавали нові сенси в світогляді людей півночі.

Історії про Гальвдана, володаря Ладоги, Грольва, який успадкував Руський пристіл, або Раґнара Лодброка, який включив східноєвропейські землі до своєї «імперії», не мали на меті передати історичну дійсність прямою мовою. Проте це не означає, що їхні фабули є абсолютно вигаданими. Дані історії та археології засвідчують, що ці сюжети були відбитком пам'яті скандинавів про події минулого. Саги намагалися зберігати ці події та адаптували їх до культурних трендів, знань та політичної ситуації. Завдяки данським, норвезьким та шведським вікінгам, торговцям і пілігримам, цей простір став важливою частиною їхньої власної історії та культури. Тож завданням автора було зафіксувати ці репери пам'яті та передавати їх наступним поколінням, зберігаючи при цьому їхню адаптовану форму, яка відображала дух того часу та культури, в яких вони зародилися.

Вікінги, які були органічною складовою ранньодержавних поселень у Східній Європі, стали важливим каналом, через який інформація про ці землі потрапляла на Північ. Враховуючи цю особливість, можна краще зрозуміти тезу Ганса Якоба Орнінґа, який вважав Русь частиною нордичної спільноти[71]. Враховуючи кількість людей, які тут мешкали, їхній соціальний статус, а також постійні політичні, культурні та торгові зв'язки між цими територіями, не видається дивним той факт, що Русь для тогочасних норманів була одним із центрів формування скандинавської культури. Так само не видається дивним і той факт, що це була важлива територія з погляду історичної пам'яті скандинавів.

References

Androschuk, F. (2001). Gnyozdovo, Dneprovskiy put i final Birki [Gnezdovo, Dnepr water way and Birka's decline]. Moscow, Russia.

Androschuk, F. (2004). Skandinavskie drevnosti v sotsialnoy topografii drevnego Kieva [Scandinavians and the social topography of ancient Kiev]. *Ruthenica, 3*, P. 7–47.

Androschuk, F. (2008). K istorii kontaktov mezhdu Shvetsiey i Yuzhnoy Rusyu v XI–XII vekah [To the history of contacts between Sweden and Southern Rus in 11th–12th c.]. *Dneslovo: zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia – Dneslovo: a collection of papers in honor of the full member of the National academy of sciences of Ukraine Petro Tolochko on the occasion of his 70th anniversary*, P. 100–111.

[68] Ibid.

[69] Hedenstierna-Jonson C. Rus, Varangians and Birka Warriors. The Martial Society: Aspects on Warriors, Fortifications and Social Change from the Bronze Age to the 18th c. Stockholm, 2009. P. 166; Hedenstierna-Jonson C. Viking Mobility in the Baltic Sea Region. *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*. Aarhus, 2020. P. 57–66; Brink S. People and «land» in early Scandinavia. Franks, Northmen, and Slavs: Identities and state formation in early Medieval Europe. Turnhout, 2005. P. 87–112.

[70] Abrams L. Diaspora and identity in the Viking Age. *Early Medieval Europe*. 2012. Vol. 20. № 1. P. 17–38.

[71] Orning H.J. Transient Borders… P. 373–375.

Androshchuk, F. (1994). Etiud pro rusiv: Tekst materialnosti i model kultury [Essay on Rus people: the text of materiality and the model of culture]. *Mediaevallia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei – Mediaevallia Ucrainica: mentality and history of ideas, 3*, P. 5–16.

Androshchuk, F. (2015). Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Vizantiiski ta davnoruskipechatky: Materialy Mizhnarodnoho kolokviumuz davnoruskoi ta vizantiiskoi sfrahistyky. Kyiv, Ukraina, 13–16 veresnia 2013 r. –Byzantine and Old Russian seals: Proceedings of the International colloquium on Old Russian and Byzantine sfragistics. Kyiv, Ukraine, September 13–16, 2013*, P. 43–53.

Ashman Rowe, E. (2009). Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. Copenhagen. Denmark.

Bagge, S. (2006). The making of a missionary King: The Medieval accounts of Olaf Tryggvason and the conversion of Norway. *The journal of english and germanic philology, 105 (4)*, P. 473–513.

Brink, S. (2005). People and «land» in early Scandinavia. Turnhout, Belgium.

Downham, C. (2016). Coastal communities and diaspora identities in Viking Age Ireland. Leeds, England.

Duczko, W. (2004). Viking Rus: Studies on the presence of Scandinaviansin Eastern Europe. Leiden, Netherlands.

Dzhakson, T. (2013). Prostranstvo i literatura [Space and literature]. Moscow, Russia.

Dzhakson, T. (2001). Austr i Górðum: Drevnerusskie toponimyi v drevneskandinavskih istochnikah [Austr i Górðum: Old Rus toponyms in old scandinavian sources]. Moscow, Russia.

Dzhakson, T.N. (2019). Marriages and political alliances in medieval Scandinavia in the light of Old Norse-Icelandic sources. Oslo, Norway.

Eniosova, N., Pushkina, T. (2012). Nahodki vizantiyskogo proishozhdeniya iz rannegorodskogo tsentra Gnezdovo v svete kontaktov mezhdu Rusyu i Konstantinopoelm v X v. [Byzantium findings from Gniezdovo's early urban center in the light of Rus–Constantinople relations in 10th c.]. *Sugdeyskiy sbornik – Sugdean collection, 5*, P. 34–85.

Filipchuk, A. (2014). Harald Sigurdcson i russko-vizantiyskaya voyna 1043 g. [Harald Sigurdsson and Rus-Byzantium war 1043] *Slověne = Slovrьne. International Journal of Slavic Studies, 3*, P. 193–205.

Glazyirina, G. (2002). Saga ob Ingvare Puteshestvennike: Tekst, perevod, kommentariy [Yngvars saga víðförla: Text, translation, comments]. Moscow, Russia.

Fylypchuk, O. (2009). Rusy v ekspedytsiiakh vizantiiskoho flotu v 911–949 rr. (za kn. II. 44, 45 de cerimonius) [Ruses in expedition of byzantine navy in 911–949 (by the book II. 44, 45 de cerimoniis)]. *Pytannia istorii Ukrainy – Questions on the history of Ukraine, 12*, P. 212–221.

Fylypchuk, O. (2014). Pislia rusko-vizantiiskoi viiny 968–971 rr.: Ioann Tsymiskhii i naimantsi Rusi [After the Ruses-Byzantine war 968–971: John Tzimiskes and Rus mercenaries]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny – Scientific bulletin of Chernivtzi university. History. Political sciences. International relations, 702–703*, P. 7–11.

Hedenstierna-Jonson, C. (2009). Rus, Varangians and Birka warriors. Stockholm, Sweden.

Hedenstierna-Jonson, C. (2016). Foreigner and Local: Identities and cultural expression among the urban people of Birka. A matter of identity. *Shetland and the Viking world: Papers from the 17th Viking congress*, P. 189–196.

Hedenstierna-Jonson, C. (2018). With Asia as neighbour: Archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern antiquities, 81*, P. 43–64.

Hedenstierna-Jonson, C. (2020). Viking Mobility in the Baltic Sea Region. *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking congress*, P. 61–70.

Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*, P. 935–943.

Jakobsson, S. (2016). The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. Uppsala, Sweden.

Jankowiak, M. (2013). Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th c. Szczecin, Poland.

Jansson, I. (1997). Warfare, trade or colonisation? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Period. *The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro*, P. 9–64.

Kainov, S. (2012). Pogrebeniya s predmetami vooruzheniya Gnyozdovskogo nekropolya [Burials with weaponry from the Gnezdovo necropolis]. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. *Gnyozdovskiy arheologicheskiy kompleks. Materialyi i issledovaniya – Proceedings of the State Historical Museum. Gnezdovo archaeological complex. Materials and research, 210*, P. 212–241.

Kiorsak, V. (2021). Pohranychni obrazy Rusi u sahakh pro davni chasy: Intertekstualni motyvy yak oznaka istorychnoi pamiati [Borderline images of Rus in the sagas of ancient times: intertextual motifs as a sign of historical memory]. *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva – Text and image: Actual problems of art history, 1 (11)*, P. 29–44.

Kiorsak, V. (2021). Rus u kontseptsii «imperii» Ragnara Lodbroka: skandynavski dzherela kriz pryzmu polityky pamiati [Rus in Ragnar Lothbrok's concept of «empire»: scandinavian sources through the prism of memory politics]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 6*, P. 4–14.

Kiorsak, V. (2022). «Saha pro Pishoho Hrolva» ta Rus v epokhu vikinhiv: istorychna pamiat ta istoriohrafiia [Göngu-Hrólfs Saga and Rus' in the Viking Age: collective memory and historiography]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical series*, 54, P. 50–64.

Kiorsak, V. (2022). Eastern European elements of Egils saga Einhenda ok Asmundar Berserkjabana through the prism of Greco-Roman, and Germanic myths. *Scandia. Journal of Medieval Norse studies*, 5. P. 6–27.

Kovalev, R.K. (2002). Dirham Mint output of Samanid Samarqand and its connection to the beginnings of trade with Northern Europe (10th c.). *Histoire & mesure, XVII (3/4)*, P. 197–216.

Litavrin, G. (1993). Usloviya prebyivaniya drevnih rusov v Konstantinopole v X v. i ih yuridicheskiy status [The conditions of the stay of the ancient Ruses in Constantinople in the 10th c. and their legal status]. *Vizantiyskiy vremennik – Byzantine timesheet, 54*, P. 81–92.

Melnikova, E. (2001). Skandinavskie runicheskie nadpisi: Novyie nahodki i interpretatsii: Tekstyi. Perevod. Kommentariy [Scandinavian runic inscriptions. New discoveries and interpretations. Texts, translations, and comments]. Moscow, Russia.

Melnikova, E. (2006). Istoricheskaya pamyat v germanskoy ustnoy traditsii [Historical memory in Germanic oral tradition]. Moscow, Russia.

Melnikova, E. (2011). Skandinavyi na Baltiysko-Volzhskom puti [Scandinavians on Baltic-Volga path]. Moscow, Russia.

Melnikova, E. (2014). Transformatsiya istoricheskoy pamyati: ot ustnoy istoricheskoy traditsii k pismennoy [Transformation of collective memory: from oral to written historical traditions]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo – Bulletin of Lobachevskiy N.I. Nizhegorod university, 5*, P. 18–24.

Mikkelsen, E. (2008). The Vikings and Islam. New York, USA.

Ommundsen, Å. (2009). A saint and his sequence: singing the legend of St. Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia, 5*, P. 151–176.

Orning, H.J. (2016). Transient borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth c. Amsterdam, Netherlands.

Polovynska, V. (2014). Variazki kniahyni Inhiherd i Hita ta inshi «nevydymi» skandynavky na Rusi [Varangian princess Ingigerd, Gita and other «unknown» Scandinavians on Rus]. *Storinky istorii – History pages, 37*, P. 5–13.

Priestley, B. (2006). The Varangian Guard. Leiden, Netherlands.

Raffensperger, C. (2010). Dynastic marriage in Action: how two Rusian princesses changed Scandinavia. Moscow, Russia.

Samonova, M. (2012). Polotskoe knyazhestvo v sisteme dinasticheskih svyazey i politicheskih vzaimootnosheniy Rusi so Skandinaviey i Polshey v XI – nachale XIII vv. [Principality of Polotsk in the system of dynastic connection and political relationships of Rus with Scandinavia and Poland in the 11th – the beginning of the 13th c.]. *Issledovaniya po istorii Vostochnoy Evropyi – Studia Historica Europae Orientalis, 5*, P. 7–25.

Shepard, J. (2008). The Viking Rus and Byzantium. New York, USA.

Tulinius, T. (2000). Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th-century Iceland. *The Eleventh International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*, P. 526–539.

Voitovych, L. (2006). Kniazha doba: portret elity [Principal Age; the elite portraits]. Lviv, Ukraine.

Voitovych, L. (2015). Holmgard: de pravyly ruski kniazi Sviatoslav Ihorevych, Volodymyr Sviatoslavych ta Yaroslav Volodymyrovych? [Holmgardr: where Rus princes Sviatoslav, Volodymyr and Yaroslav ruled?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 3*, P. 37–55.

Vukovich, A. (2018). Enthronement in Early Rus: Between Byzantium and Scandinavia. *Viking and Medieval Scandinavia, 14*, P. 211–239.

Yakobsson, S. (2006). Narody Austrvega i islandskaya kartina mira: proschanie s istoricheskim mifom [Austrvegr folks and Icelandic worldview: farewell to historical myth]. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropyi – The oldest states of Eastern Europe*, P. 142–171.

Кіорсак Владислав Борисович – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича (вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, Україна).

Kiorsak Vladyslav – Ph.D. Student at the Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyake-vych. The National Academy of Sciences of Ukraine (4 Kozelnytska Str., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: vlad.kiorsak@gmail.com

THE ROLE OF RUS-SCANDINAVIAN RELATIONS IN SHAPING THE COLLECTIVE MEMORY OF THE EAST IN MEDIEVAL ICELANDIC TEXTS

The purpose *of the publication is to study socio-cultural relations between Rus and Scandinavian kingdoms in the 9th–13th c. and the influence of these relations on the formation of Eastern European plots of Icelandic sagas. In this article, we want to outline the key stages of these relationships, their significance for the history of these communities, and their impact on the development of information exchange channels. In addition, we want to consider how these channels led to the formation of a knowledge base about Eastern European lands in Scandinavia and the placement of this knowledge in the coordinate system of collective ideas about the past.* ***Scientific novelty****. Our research is based on a significant number of conclusions of historians and archaeologists who deal with issues of Rus-Scandinavian relations. However, we propose an approach that will combine this knowledge with research achievements in the realm of Icelandic sagas. Such a combination can give us a new perspective and make corrections in the methodology of source studies of Old Norse literature.* ***Conclusions****. Different stages of political and cultural relations between Rus and Northern kingdoms are reflected in the sagas. Events of historical communication turned into archetypes of stories that circulated in the memory of communities for centuries. The reflection of these events turned into a set of myths, stereotypes and legends associated with the territories of Eastern Europe.*

However, an understanding of these relations clarifies why Rus, rather than other territories, were such popular scenery for the authors of the sagas, as well as why it was so important for the formation of the historical worldview of the pre-modern Scandinavian states.

Key words: *Icelandic sagas, Nordic community, Viking Age, Rus-Scandinavian relations.*

Дата подання: 20 лютого 2023 р.
Дата затвердження до друку: 20 березня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кіорсак, В. Русько-Скандинавські історичні зв'язки як чинник розвитку колективних уявлень про Схід у середньовічних ісландських джерелах. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.230201.

Цитування за стандартом APA

Kiorsak, V. (2023). Rusko-Skandynavski istorychni zviazky yak chynnyk rozvytku kolektyvnykh uiavlen pro Skhid u serednovichnykh islandskykh dzherelakh [The role of Rus-Scandinavian relations in shaping the collective memory of the East in medieval icelandic texts]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2,* P. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.230201.

УДК 821.161.2-97:81’42:355.09(477)«16»

Олена Матушек

●

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVII століття[1]

DOI: 10.58407/litopis.230202
© О. Матушек, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3192-0013

Мета *дослідження – розглянути й вивчити, як саме представив Іоаникій Галятовський гетьмана Самойловича та Військо Запорозьке у передмові до «Скарбниці потрібної» (1676).* ***Методи*** *дослідження: описовий та дискурс-аналіз, який дозволяє кожен наступний текст розглянути як висловлювання з приводу певної теми в актуальному контексті.* ***Новизна*** *дослідження полягає у вивченні як образу гетьмана Самойловича з передмови до збірки «Скарбниця потрібна» Іоаникія Галятовського, так і способів художньої репрезентації Війська Запорізького.*

Висновки: *У другій половині XVII ст. чернігівське інтелектуальне коло було «виключною точкою перетину» (за термінологією Мішеля Фуко), де зберігалися традиції Київської митрополії й формувалася ідентичність української козацької держави. Показово, що державна й духовна еліта походили з одного інтелектуального кола – Могилянської колегії. І в той час, коли державотворці працювали, тобто захищали й воювали, духовенство – молилося, виховувало суспільство, формувало ідеологію й створювало позитивний образ Війська Запорозького та його очільників. Більше того, церковні діячі як письменники допомагали через друковану продукцію провадити нову політику Гетьманщини. І чим далі, тим більше вона була суголосною з політикою Російського царства. Для творення позитивного образу як гетьмана, так і козаків Галятовський висвітлює їх дії задля спасіння душі, діяльність на славу Церкви, відповідність життєвої поведінки вченню київського церковного кола про віру і справи. Окрім того, сарматський ідеал став імпліцитною моделлю формування цих образів. У тексті постійно наголошується на Богородиці як опікунці гетьмана й козаків. Подальше дослідження цієї теми можна провадити, вивчаючи її послідовне розгортання в часі, а саме – через передмови до книг, панегірики та козацькі літописи.*

Ключові слова: *історія української літератури, доба Бароко, передмови, богородичний дискурс, Богородиця-опікунка козацтва, екфраза, сарматська модель, Церква й політика, козацькі міфи.*

Українські письменники XVII ст. супроводжували свої книги передмовами-присвятами, які вказували на адресата книги. Щодо збірників проповідей, то це були майже послідовно російські царі. Збірки ж оповідань-міраклів, поезії та полемічні твори часто присвячувалися українській політичній та церковній еліті того часу, а саме – гетьманам, архієпископам, митрополитам, шляхті.

Скажімо, Іоаникій Галятовський починав свої книги із присвят різним людям: «Скарбниця потрібна» (1676) й «Alphabetum» (1681) містять передмови до гетьмана Івана Самойловича, «Небо новоє» (1665) – Анні Могилянці Потоцькій, «Sophia Mądrosc» (1676) дедикована Гедеонові Святополк-Четвертинському. «Руно орошенноє» Димитрія Туптала різних років видання має передмови й післямови архієпископу Лазарю Барановичу та гетьману Іванові Мазепі. У цих текстах оприявнюється інституціональне ставлення церковної еліти до політичних діячів.

Проблема формування образів гетьманів Війська Запорозького вже була предметом уваги дослідників. Свого часу Іван Огієнко згадав присвяту Галятовського у контексті висвітлення проблеми гетьманської опіки над Церквою[2]. В. Соболь вивчала образи гетьманів на матеріалі «Літопису» Самійла Величка[3]. Найретельніше проблему «українська церковна еліта і козаки» розкрив С. Плохій у кількох монографіях[4]. Цей автор послідовно

[1] Доповідь виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», яка відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.
[2] Огієнко І. Українська Церква за час Руїни (1657–1687). Київ: Наша культура і наука, 2006. С. 373.
[3] Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного Бароко. Донецьк, 1996. С. 226–308.
[4] Плохій С. Царі та козаки. Загадки української ікони. Київ: Критика, 2018. 160 с. Плохій С. Наливайкова віра. Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 496 с.

відстежує формування ідеології малоросійства протягом XVII ст. «На час приходу Хмельницького до влади концепція Малої Русі ще не набула остаточних обрисів і упродовж цілого існування Гетьманщини повсякчас змінювалась і розвивалась», – зазначає він[5]. Автор звертає увагу на «Синопсис» як один із засадничих творів, який просував «ідею етнічної та релігійної єдности слов'яно-російського народу»[6]. При цьому київська церковна еліта обстоювала ідеї незалежності Київської православної митрополії від Московського патріархату та центральної ролі Києва для російської держави. Сергій Плохій стверджує, що «саме київські церковні інтелектуали й були першими творцями ідеології малоросійства»[7]. Ця тема розвивалася у двох площинах – політичній, за допомогою козацтва, та духовній – через книжний церковний дискурс. Відповідно, будь-яка згадка козацтва та його очільників у друкованих книгах чи усній проповіді доповнювала або змінювала поточну картину. Відомий дослідник ранньомодерної історії Зенон Когут небезпідставно стверджує, що «наші знання про еліту часів після Хмельниччини – фрагментарні»[8]. Відтак завдання нашого дослідження – розглянути й вивчити, як саме представив Іоаникій Галятовський гетьмана Івана Самойловича та Військо Запорозьке у передмові до «Скарбниці потрібної» (1676).

Варто нагадати, що збірки оповідань-міраклів XVII ст. були не тільки цікавою духовною лектурою для мирян і ченців, але й полемічним аргументом на користь як церковних догматів, так і політичних ідеологем. А останні часто виникали не тільки з політичних внутрішніх потреб, але й як відповідь на потужні зовнішні впливи.

1656 року Діва Марія була визнана Королевою корони Польської. Польська література, що фіксувала й коментувала події часів Хмельниччини, показує Божу Матір опікункою польського народу, захисницею католиків і шляхти, що переконливо продемонстрував Ян Блонскі у книзі «Zwycięstwo sławnej cudami w swoich obrazach...»[9].

Очевидно, активізація теми опіки Польщі Божою Матір'ю стимулювала в літературі Київської митрополії нову хвилю богородичного дискурсу. 1660 року Іоаникій Галятовський, здійснюючи перевидання «Ключа розуміння» у Києві, додає до збірки проповідей 95 богородичних чуд, які трохи пізніше, 1665 року, склали основу книги «Небо новоє». 1676 року він же, обіймаючи посаду архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря, видав збірку богородичних оповідань «Скарбниця потребная» про чуда від головної святині обителі.

У «Скарбниці» автор демонструє образ Богородиці-опікунки як козацької еліти, так і козацтва загалом. Передмова до цієї збірки формує позитивний образ козацького гетьмана. «Скарбниця потребная» починається з присвяти «Яснє Велможному єго милости пану Іоановѣ Самуйловичовѣ»[10]. Ця книга – дар гетьманові як «фундаторовѣ и добродѣйови ласкавому»[11] за відбудову Успенського храму монастиря. Дії, за які гетьман отримує подяку, окреслюються дієсловами «реставруєш», «єригуєш», «направуєш и фундуєш», «приоздобляєш»[12]. Всі вони спрямовані на храм Пресвятої Богородиці Єлецької. При розгортанні тексту передмови автор балансує між двома предметами зображення – образом гетьмана та самої книги, яка виступає в ролі подячного дару. Впоратися із завданням Галятовському допомогла теорія консептизму: він грає на багатозначності (й навіть омонімічності) слова «скарбниця». З одного боку, символом скарбниці позначена Богородиця, Її чудотворна ікона, книга про чуда, а з другого, – цей образ вживається у прямому значенні. Галятовський дякує гетьманові за кошти із його власної скарбниці, спрямовані на реставрацію Успенського собору Єлецького монастиря. А далі бажає Самойловичу скарбів – хорошого здоров'я, довголіття та щасливого життя. Особливої суспільної ваги набуває зичення адресатові отримати від Пресвятої Богородиці «на войнѣ скарб великій, ... же за помочу Пресвятои Богородици можеш звитяжити бѣсурманов, татаров, турков и непріятелей инших»[13]. Побажання «прогрессу щасливого» супроводжується підбором прецедентних прикладів подібної дії: Галятовський хоче, щоб у Самойловича були такі ж успішні битви проти турків і татар, як у Петра Конашевича Сагайдачного під Хотином й Венжика Хмельницького під Заслав'єм. Прикметно, що перемога Сагайдачного під Хотином показана як подія величезного значення, яка дозволила захистити християнську віру в Росії. А

[5] Плохій С. Царі та козаки... С. 18.
[6] Там само. С. 20.
[7] Там само.
[8] Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. С. 45.
[9] Błoński J. Zwycięstwo sławnej cudami w swoich obrazach...Toruń, 2022. 206 s.
[10] Галятовський Іоаникій. Скарбниця потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 2.
[11] Там само.
[12] Там само. С. 3.
[13] Там само. С. 4.

взяття Кафи – це, за Галятовським, не тільки звитяга над іновірцями, але й звільнення невольників-християн.

Божа Мати називається Патронкою гетьмана, а реставрація Єлецького монастиря показується як дія, завдяки якій Богородиця прохатиме Господа про перемогу гетьмана над усіма ворогами, особливо «над неприятелями Креста святого»[14], а також про його вічне життя в небі, а в перспективі удостоїть його «виденія лица Божого»[15].

Гравюра ікони Єлецької Божої Матері
з книги «Скарбниця потребная» (1676) Іоаникія Галятовського.

Від очільника козаків автор переходить до самого Війська Запорозького, формуючи його узагальнений образ згідно з бароковою поетикою та риторичними правилами.

Схоже на те, що Галятовський перезавантажує образ захисника Європи, зробивши заміну польських шляхтичів на запорозьких козаків, які послідовно називаються «рицерством запорозким». Багато тверджень архімандрита Єлецького монастиря підсилено інтертекстуальними зв'язками з польськими хроніками. Початок історії козацтва поданий як легітимізована дія, що ініційована польським королем Жигмонтом І. Поштовхом до події послужив напад Мендикарея, царя Перекопського, на прикордоння Речі Посполитої, що стався 1516 року. Посилаючись на «Хроніку» Олександра Гваніньї, Галятовський стверджує, що «в той час Жигмонт першій позволил козаком там збѣратися, жебы отчизну од поганов боронили, и за позволенєм Кролєвскім почали козаки на островах альбо на выспах Днѣпровых жити»[16].

Не складно помітити, що образ запорозького козацтва репрезентований у Галятовського за сарматською моделлю. Це виявляється і в функції захисту християн від магометан, і в засобах представлення запорожців через стандартну репрезентацію образу шляхтича. При цьому автор працює у техніці екфрази, спочатку змальовуючи, а потім витлумачуючи герб (печатку) запорозького козацтва. За текстом, ідея герба Війська Запорозького походить від польського короля Стефана Баторія: «Стефан Баторій Кроль Польскій Войску Запорозкому дал за герб на печати Рицера, самопал на рамѣ, оу бока шаблю, и на головѣ перекрывленый колпак маючого»[17]. Через інтерпретацію герба показана й універсальність козака як вояка, який може успішно битися й перемагати і на землі, й на воді: «Рицерѣ запорозкіи, не тылько в полю, але и на морѣ з непріятелями воюют, з самопалов стрѣляют, и шаблями непріятелей стинают»[18]. На думку Галятовського, потенційна фортунність ко-

[14] Галятовський Іоаникій. Скарбниця потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 11.
[15] Там само.
[16] Там само. С. 6.
[17] Там само. С. 5.
[18] Там само.

заків у бою символічно закладена в гербі: «…галерѣ теж и катерги турецкіи на морѣ на кшталт колпака перекривленого догоры дном перекривляют, и в морѣ затопляют, и мѣст турецких, и татарских добывают, и на кшталт колпака перекривленого тыи мѣста перекривляют»[19].

Герб Війська Запорозького, уміщений до книги «Вірші на жалосний погреб … Петра Конашевича Сагайдачного» (1622).

Етимологію назви «козак» Іоаників Галятовський узяв у Матвія Стрийковського й одним із перших оприявнив хозарський міф, згідно з яким «Козарѣ» – це попередники козаків, народ, який воював із князем Святославом Ігоровичем, був переможений його військом, приведений «до послушенства» й обкладений даниною. Із цією версією автор не погоджується, схиляючись до варіанту, що козаки називаються від знаку зодіаку Козеріг: «Козаки од Козорожца суть названи, поневаж з рогами ходят, котории Роги на боку своєм для стрѣляня носят»[20]. У будь-якому разі, Іоаникій Галятовський, імпліцитно використавши сарматську парадигму, пропонує нові козацькі міфи, які були відкриті до продукування нових актуальних сенсів та ідеологем як для Київської митрополії, так і для Війська Запорозького.

Риторична схема панегірика передбачала виклад про славні факти чи події в житті особи чи діяльності спільноти. Лицарська слава запорожців демонструється через згадку про відвагу лицарів й очільників війська зі знатних родів. Це – Прецлав Лянцкоронський «з дому сенаторського»[21], князь Дмитро Вишневецький та князь Євстафій Ружинський. Такий підбір поважних попередників Галятовський узяв із праці Алессандро Ґваньїні «О козаках». Першим гетьманом козацьким Галятовський називає Прецлава Лянцкоронського, що уславився перемогою над татарами й турками «під Бѣлагородом»[22].

Особливим умінням козаків, що забезпечує їм унікальні воєнні результати й сприяє козацькій славі, є долання дніпровських порогів, які, на думку Галятовського, є перешкодою для ворогів і захистом, створеним Богом, для козаків.

Слава Війська Запорозького та його благочестива віра були підставою, на думку Галятовського, для його прийняття під протекторат російського царя. Ця подія сакралізується, вона витлумачується як велика честь для козаків, якої вони зазнали з Божої волі внаслідок молитов Пресвятої Богородиці.

Якщо шляхта у польській літературі є вірною католицькій Церкві, то козаки – репрезентанти православ'я. Захист православної віри й східної Церкви для них – це особлива

[19] Галятовський Іоаникій. Скарбниця потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 6.
[20] Там само. С. 8.
[21] Там само.
[22] Там само.

почесна місія, яка веде до слави. За віру й Церкву запорожці борються з магометанами, поганами та єретиками. Вдавшись до гри слів, Галятовський стверджує, що не тільки козаки захищають віру, але й віра захищає їх і від гріха, й «од стрѣл видимых татарских, од джид турецких, і од оружія иншого»[23].

Прикметно, що крок за кроком Іоаникій Галятовський як письменник оприявнює значення й цінності інтелектуального та духовного кола Київської митрополії, яке колись концентрувалося у Печерській лаврі, Могилянській колегії, а в 70-ті роки XVII ст. – у Чернігові й Новгороді-Сіверському.

Галятовський був одним із тих, хто мав «право говорити» (термін Мішеля Фуко[24]) від елітного духовного кола. У передмові до «Скарбниці» він, посилаючись на авторитет апостола Павла, запропонував правила спілкування всередині козацької спільноти, засновані на ієрархічній покорі: «Дай козаком єще богатство науки такой, жеби слухали Гетьмана своєго, полковников и старшых иншых и шановали»[25]. Галятовський аргументує свої слова концепцією походження влади від Бога: «Всяка душа властем придержащим да повинуєтся, нѣсть бо власть, аще не от Бога»[26]. Запорукою ж майбутніх перемог і слави має стати згода, любов і єдність між козаками[27]. Автор адресує слова пророка Давида козацькій спільноті, наголошуючи, що «... нинѣ что добро или что красно, но єже жити братіи вкупѣ»[28]. Відомо, що якраз за гетьманування Самойловича козацтво втратило право обирати гетьмана й демократичні свободи, а церковна ієрархія забезпечувала ідеологічний супровід такого стану речей.

Більше того, Галятовський припасовує до спільноти козаків вчення про спасіння, поширене в київському духовному інтелектуальному колі. Він нагадує, що «повинни єще при вѣри Православнои Воини запорозкіи оучинки добрыи мѣти»[29]. Зіславшись на думку апостола Якова про те, що «тѣло без духа мертво єсть, так и вѣра без дѣл мертва єсть», Галятовський стверджує, що «при добрых учинках вѣра Православная будет Войску Запорозкому Тарчею золотою»[30].

На той час чернігівське інтелектуальне коло було «виключною точкою перетину» (за термінологією М. Фуко[31]), де зберігалися традиції Київської митрополії й формувалася ідентичність української козацької держави. Показово, що державна й духовна еліта походили з одного інтелектуального кола – Могилянської колегії. І в той час, коли державотворці працювали, тобто захищали й воювали, духовенство – молилося, виховувало суспільство, формувало ідеологію й створювало позитивний образ Війська Запорозького та його очільників. Більше того, церковні діячі як письменники допомагали через друковану продукцію провадити нову політику Гетьманщини. І чим далі, тим більше вона була суголосною з політикою Російського царства. Для творення позитивного образу як гетьмана, так і козаків Галятовський висвітлює їх дії задля спасіння душі, діяльність на славу Церкви, відповідність життєвої поведінки вченню київського церковного кола про віру і справи. Окрім того, сарматський ідеал став імпліцитною моделлю формування цих образів і у тексті постійно наголошується на Богородиці як опікунці гетьмана й козаків.

Подальше дослідження цієї теми можна провадити, вивчаючи її послідовне розгортання в часі, а саме – через передмови до книг, панегірики та козацькі літописи.

References

Błoński, J. (2022). Zwycięstwo sławnei cudami w swoich obrazach... [The victory of the Glorious Mather in miracles from her paintings…]. Toruń, Poland.

Kohut, Z. (2004). Korinnia identychnosty. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy [Root of identity. Studios from early modern and modern history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Plokhii, S. (2005). Nalyvaikova vira. Kozaky ta relihiia v rannomodernii Ukraini [Nalyvaiko's faith. Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Plokhii, S. (2018). Tsari ta kozaky. Zahadky ukrainskoi ikony [Tsars and Cossacks. Mysteries of the Ukrainian Icon]. Kyiv, Ukraine.

Sobol, V.(1996). Litopys Samiila Velychka yak yavyshche ukrainskoho literaturnoho Baroko [Chronicle of Samiylo Velichko as a phenomenon of the Ukrainian literary Baroque]. Donetsk, Ukraine.

[23] Галятовський Іоаникій. Скарбниця потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 9.
[24] Фуко М. Политическая функция интеллектуала. *Мишель Фуко. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью* / Пер. с франц. С.Ч. Офертаса под общей ред. В.П. Визгина и Б.М. Скуратова. Москва: Праксис, 2002. С. 201.
[25] Галятовський Іоаникій. Скарбниця потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 7.
[26] Там само.
[27] Там само.
[28] Там само.
[29] Там само. С. 10.
[30] Там само.
[31] Фуко М. Политическая функция интеллектуала. С. 202.

Матушек Олена Юріївна – доктор філологічних наук, завідувач кафедри історії української літератури Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (майдан Свободи,4, м. Харків, 61022, Україна).

Matushek Olena – doctor of philology, head of the Department of History of Ukrainian Literature at V.N. Karazin Kharkiv National University (Svoboda square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: olena.matushek@karazin.ua

THE UKRAINIAN POLITICAL ELITE IN THE LITERARY DISCOURSE OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV METROPOLITANATE OF THE 17TH CENTURY

*The **purpose** of our research is to examine and study how exactly Ioanikyi Galyatovs'ky presented Hetman Samoilovych and the Zaporizhzhya Army in the preface to «Skarbnytsia Potribna» («Necessary Treasury») (1676). **Research methods:** descriptive and discourse analysis, which allows each subsequent text to be considered as a statement about a certain topic in a current context. The novelty of the study consists in studying both the image of Hetman Samoilovych from the preface to the collection «Skarbnytsia Potribna» by Ioanikiy Galyatovs`ky, and the methods of artistic representation of the Zaporizhzhya Army.*

***Conclusions:** In the second half of the 17th century, the Chernihiv intellectual circle was «an exceptional point of intersection» (according to the terminology of Michel Foucault), where the traditions of the Kyiv Metropolis were preserved and the identity of the Ukrainian Cossack state was formed. It is significant that the state and spiritual elite came from the same intellectual circle – the Mohyla Collegium. And at the time when the state-makers worked, i.e. defended and fought, the clergy prayed, educated the society, formed some ideology and created a positive image of the Zaporizhzhya Army and its leaders. Moreover, church figures as writers helped to implement the new policy of the Hetmanate through printed products. And the further, the more it was consonant with the policy of the Russian Empire. To create a positive image of both the hetman and the Cossacks, Galyatovs`ky highlights their actions for the salvation of the soul, activities for the glory of the church, conformity of life behavior to the teachings of the Kyiv church circle about faith and deeds. In addition, the Sarmatian ideal became an implicit model for the formation of these images. The text constantly emphasizes the Mother of God as the guardian both the Hetman and the Cossacks. Further research on this topic can be conducted by studying its sequential unfolding over time, namely through prefaces to books, panegyrics, and Cossack chronicles.*

***Key words:** the history of Ukrainian literature, the Baroque period, prefaces, theological discourse, the Mother of God as a patroness of the Cossacks, ekphrasis, the Sarmatian model, church and politics, Cossack myths.*

Дата подання: 23 травня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 10 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Матушек, О. Українська політична еліта в літературному дискурсі представників Київської митрополії XVII століття. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 19–24. DOI: 10.58407/litopis.230202.

Цитування за стандартом APA

Matushek, O. (2023). Ukrainska politychna elita v literaturnomu dyskursi predstavnykiv Kyivskoi mytropolii XVII stolittia [The Ukrainian political elite in the literary discourse of representatives of the Kyiv Metropolitanate of the 17th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 19–24. DOI: 10.58407/litopis.230202.

УДК 658.8):339.371.2:338.439(477.41-21) «19/20»

Валентина Шакула

●

ЗМІНИ В АСОРТИМЕНТІ ПРОДУКЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ХЛІБОЗАВОДУ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ в 90-х рр. XX ст. – перших десятиріччях XXI ст.

DOI: 10.58407/litopis.230203
© В. Шакула, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000–0002–6036–555X

У статті особливу увагу звернено на діяльність Переяславського хлібозаводу в період становлення незалежної України та нових ринкових відносин в економіці держави від 90-х рр. XX ст. й до початку 20-х рр. XXI ст. Нашим ***завданням*** *було простежити хронологію формування асортименту продукції підприємства у вказаний період та дослідити шляхи реалізації хлібобулочних виробів. Цей час був складним для підприємства через зміну форми власності та глибоку загальнодержавну економічну кризу.* ***Мета статті*** *полягає в дослідженні процесу формування асортименту хлібобулочної продукції та мережі її реалізації колективом Переяславського хлібозаводу в період формування незалежної Української держави.* ***Наукова новизна*** *полягає в системному та послідовному висвітленні процесу формування асортименту хлібобулочної продукції Переяславського хлібозаводу та організації шляхів її реалізації в досліджуваний період. Уведена до наукового обігу інформація, допомагає суттєво доповнити історію цього підприємства.* ***Методи дослідження.*** *Застосовані методи аналізу, систематизації, узагальнення матеріалів архівного відділу Переяславської міської ради, місцевої газети «Вісник Переяславщини» та спогадів респондентів.*

Висновки. *Встановлено, що в досліджуваний період освоєно виробництво більш як 50-ти видів хлібобулочної продукції. На початок 20-х рр. XXI ст. асортимент Переяславського хлібозаводу налічував 38 видів продукції. Вироби ТОВ «Миза» реалізують в Києві, Черкасах, найближчих населених пунктах сусідніх областей. Підприємство змогло утримати фінансову стабільність під час тривалого карантину через поширення COVIDу, продовжило випуск продукції та її реалізацію через торговельну мережу.*

Ключові слова: *Переяславський хлібозавод, хлібобулочні вироби, хлібопекарське обладнання, асортимент продукції, реалізація виробів.*

Кінець XX ст. для української економіки був складним. У 1980-х рр. розпочався процес перебудови економіки, який, звичайно, позначився на діяльності багатьох підприємств загалом та харчової промисловості зокрема. Нові форми організації виробництва не впроваджуються за один рік, тому на поч. 1990-х рр., коли Україна здобула незалежність, оновлення економічних відносин було в розпалі.

Останнє десятиліття XX ст. для Переяславського хлібозаводу стало знаковим. У 1990 р. адміністрація підприємства, очолювана директором С.О. Бояренком, активно оновлювала та розширювала асортимент продукції, оскільки потрібно було за короткий час стати конкурентоздатним заводом, хлібобулочні вироби якого повинні мати попит у споживачів. Саме цим зумовлене налагодження в 1990 р. випуску хліба «Столичний», який був популярним серед населення[1]. Це привело до значного зменшення об'ємів поставки хлібобулочних виробів київського виробництва, що зміцнило фінансове становище підприємства та регіону.

Із метою покращення якісного рівня забезпечення місцевого населення свіжими хлібобулочними виробами на поч. 1991 р. керівництво Переяславського хлібозаводу прийняло рішення звернутися до Переяслав-Хмельницької міської ради народних депутатів із пропозицією організації торгівлі гарячим хлібом у торговій точці поблизу підприємства. У

[1] Протокол засідання виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради депутатів трудящих Київської області. УРСР. *Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради* (далі – АВВП-ХМР). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 97–98.

листопаді цього ж року було отримано дозвіл і обладнано павільйон П-19 по вул. Червоноармійській (нині – Грушевського) біля прохідної хлібозаводу, який працює й дотепер.

Нові ринкові відносини та економічна криза кінця 90-х рр. XX ст. істотно вплинули на виробництво Переяславського хлібозаводу. Замовники не могли вчасно розраховуватися за отриману продукцію, що змусило підприємство відпускати хлібобулочні вироби в торговельні точки під реалізацію. Але навіть така економічна політика не врятувала хлібозавод. Великі борги за відпущену продукцію призвели до того, що саме підприємство почало відчувати нестачу коштів. Саме тому на поч. 1994 р. в магазини перестали завозити хлібопродукцію, оскільки місцева райспоживспілка невчасно розраховувалася за реалізований товар, а хлібозавод уже не мав достатніх власних фінансових ресурсів для надання кредитів. Тоді була організована так звана торгівля «з коліс», щоб забезпечити населення хлібом, але це не могло тривати довго. Керівництво міста змушене було втрутитися у відносини виробника й реалізаторів. На нараді при представнику Президента України П.Г. Качкалді 21.03.1994 р. було вирішено поліпшити стан забезпеченості жителів міста й району хлібними виробами. А райспоживспілка зобов'язувалася розраховуватися за продукцію без затримок, одразу після її реалізації[2].

У 1996 р. посилилася конкуренція на ринку хліба в місті Переяславі-Хмельницькому та районі, оскільки міська рада дозволила торгівлю тим підприємцям, які пройшли реєстрацію в міськвиконкомі, бо мали вже налагоджене власне кустарне виробництво хліба й хлібобулочних виробів або ж займалися реалізацією хлібобулочних виробів місцевих підприємств через стаціонарну мережу закладів торгівлі та громадського харчування, які відповідали санітарно-гігієнічним вимогам[3].

Для адміністрації підприємства вихід зі скрутної ситуації полягав тільки в покращенні якості продукції, значному оновленні та розширенні її асортименту. Хлібозавод укотре опинився на межі краху, але ситуацію випадково врятувала санепідемстанція, яка в жовтні того ж року видала Постанову № 51 «Про заборону вуличної торгівлі хлібобулочними виробами суб'єктами торгівлі різних форм власності». Відтепер дозволялося перевезення вказаної продукції тільки в спеціалізованому транспорті й реалізація лише із закритих торговельних точок[4]. Однак Переяславський хлібозавод усе ж відчував значні фінансові труднощі, оскільки борг перед ним тільки райспоживспілки на кінець 1994 р. сягав 104008 грн.[5]

Улітку 1998 р. завод придбав мініпекарню та пакувальні станки з поліетиленом, що дало змогу розширити асортимент продукції та поліпшити умови й термін її зберігання та реалізації[6]. У 1998 р. хлібозавод також відкрив фірмовий магазин та два спеціалізовані кіоски, оскільки борги райспоживспілки не зменшувалися, а фінанси підприємству були потрібні негайно[7]. Переяслав-Хмельницька міська рада рішенням 16-ї сесії від 11.02.1998 р. надала дозвіл хлібозаводу на встановлення ще п'яти торговельних кіосків, а саме: на розі вул. Шкільної та вул. Набережної, вул. Дзержинського (нині – Потапенка) та вул. Новокиївське шосе, одразу двох по вул. Богдана Хмельницького, на розі вул. Артема (нині – Святилівської) та вул. Паризької Комуни (нині – Соборної)[8].

Не зважаючи на такі радикальні заходи, Переяславський хлібозавод усе-таки втратив свої лідерські позиції в торгівлі хлібобулочною продукцією на ринку міста, бо занадто пізно зважився на власні точки реалізації. Керівництво підприємства не бажало витісняти з ринку райспоживспілку, а тепер не могло швидко відновити колишні обсяги продажу своєї продукції. У районі справи були кращі, оскільки для малих підприємців економічно не рентабельно було підвозити хліб у кожен населений пункт щодня або через день із Києва. Отож, на кінець 1998 р. основна частка продукції хлібозаводу реалізовувалася в сільській місцевості колишнього Переяслав-Хмельницького та сусідніх районів.

Після приходу на підприємство нового директора, В. Куценка, об'єми виробництва хлібобулочної продукції збільшилися майже вдвічі. Собівартість відповідно дещо знизи-

---

[2] Розсоха А. Хліб знову з'явиться у магазинах. Але чи надовго? *Вісник Переяславщини*. 1994. № 32 (8961). 22 березня.

[3] Розсоха А. В селах району хлібом торгуватимуть тільки в магазинах. *Вісник Переяславщини*. 1996. № 130 (9362). 19 листопада.

[4] Протокол № 12 засідання виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради депутатів трудящих від 15 жовтня 1996 р. *АВВП-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 1421. Арк. 289–292.

[5] Малашевська С. Райспоживспілка заборгувала хлібозаводу 768 мільйонів карбованців. З цієї причини місто може залишитися без хліба. *Вісник Переяславщини*. 1994. № 44 (8981). 19 квітня.

[6] Польові матеріали автора. Записано 24.02.2020 р. від Гресь Надії Іванівни, 1940 р.н., мешканки м. Переяслава.

[7] Протокол засідання шістнадцятої чергової сесії Переяслав-Хмельницької міської Ради депутатів трудящих двадцять другого скликання від 11 лютого 1998 р. *АВВП-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1518. Арк. 2–28.

[8] Протокол № 2 засідання виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради депутатів трудящих від 28 травня 1998 р. *АВВП-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 1521. Арк. 7–35.

лася, і місцеві підприємці почали закуповувати продукцію на заводі, бо одночасно подорожчав бензин, до Києва тепер стало їздити невигідно й довго[9].

Наприкінці 1990-х рр. керівництво Переяславського хлібозаводу знову прискіпливо проаналізувало асортимент хлібобулочної продукції й вирішило розпочати процес освоєння нових її видів. Уже влітку 1998 р. почали випускати хліб «Гірчичний», булку «Богатирська» та витушку «Гірчична»[10].

У 1999 р. хлібозавод освоїв пробний випуск пасок святкової, подільської, великодньої, «Райдуги», горіхової, славутицької, «Ромашки» з начинкою, весняної, «Писанки» та хрещатої[11]. Вони мали в населення величезний попит, оскільки могли задовольнити їх потреби: були ароматними й смачними, виглядали привабливо.

Значний прибуток отримав хлібозавод і від того, що в серпні 1999 р. утримався від зростання вартості хлібобулочної продукції, хоча київський хліб у Переяславі значно подорожчав через ціни на пальне. Окрім того, за ініціативою директора В. Куценка, на підприємстві запровадили «Програму забезпечення місцевих споживачів дешевим хлібом», яка передбачала тісну співпрацю з місцевими пенсійними фондами[12].

Не зважаючи на політику доступності продукції, довго втримати низькі ціни на хлібобулочні вироби все ж не вдалося. Від 01.12.1999 р. вони зросли в середньому на 5 коп. через подорожчання борошна[13]. У цей період кондитерський та хлібопекарські цехи розпочали також випуск продукції за індивідуальними замовленнями, в основному це були короваї, шишки й торти.

Більш як десятиліття підприємство самотужки відвойовувало місце на ринку для власної продукції. Великих доходів це не приносило, але дозволяло забезпечити мінімальну економічну стабільність. У цей період хлібозавод працював у дві зміни. Уведено було практику залучення найманих працівників. У першу зміну виготовляли кондитерську та булочну продукцію, у другу – випікали хлібні вироби та батони. У вересні 2012 р. у котельні хлібозаводу відбулася масштабна аварія, зупинилося виробництво продукції, було звільнено працівників[14]. Ситуація почала змінюватися на краще восени 2013 р., коли власником Переяславського хлібозаводу стало ТОВ «Миза» (19.10.2013 р. хлібозавод знову почав працювати). Спочатку асортимент продукції залишився незмінним, а реалізація виробів і далі проводилася через фірмові кіоски, які й донині працюють у м. Переяславі. Правда, навесні асортимент дещо урізноманітнювався – у продажу з'являлися паски. Їх виготовляли щороку близько 5–6 тис.

Новий інвестор, ТОВ «Миза», розпочав процес суттєвого оновлення асортименту в 2013 р. Тоді завод організував випуск фасованої продукції – «Батон нарізний з борошна вищого сорту», «Хліб нарізний з борошна першого сорту»[15]. Відтепер з метою задоволення потреб найвибагливішого споживача Переяславський хлібозавод пропонував широкий асортимент готових виробів різної ваги та наповнюваності. Паски починали випікати за 5–6 днів до свята, щоб вони були доступні якомога більшій кількості покупців. У 2016 р. працівники кондитерського та хлібопекарського цехів випустили пробну партію пасхального хліба за домашньою рецептурою тільки з натуральних інгредієнтів: борошна, цукру, свіжих яєць, сухого молока, маргарину, ваніліну, родзинок та дріжджів[16].

На поч. 2017 р. на Переяславському хлібозаводі випускали вже близько 45-ти видів хлібобулочної продукції. Серед найновіших (освоєних наприкінці 2016 р.) – пиріг сезонний, булочка з корицею, випечені напівфабрикати для піци, «фокачу». У лютому 2017 р. розпочали випуск нових видів здобних булок – «Симфонія» та «Віночок», які користувалися великим попитом[17], а наприкінці цього ж року презентували хліб «Зерновий», який у масовий продаж поступив уже на поч. 2018 р.

Звичайно, ціни на продукцію протягом усього періоду поступово підвищувалися, але це зумовлено подорожчанням сировини для виготовлення хлібобулочних виробів, паливно-мастильних матеріалів та комунальних послуг.

---

[9] Карпенко Г. Володимир Куценко: «Час відродження хлібозаводу був одним з найяскравіших періодів мого життя». *Вісник Переяславщини.* 2004. № 216. 31 грудня.
[10] Мілютін Л. Хлібозавод: оздоровлення через банкрутство. *Вісник Переяславщини*. 2001. № 69–70 (10230–10231). 8 травня.
[11] Там само.
[12] Карпенко Г. Володимир Куценко: «Час відродження хлібозаводу був одним з найяскравіших періодів мого життя». *Вісник Переяславщини.* 2004. № 216. 31 грудня.
[13] Розсоха А. Хлібозавод, схоже, відроджується. *Вісник Переяславщини.* 1999. № 94 (9857). 22 червня.
[14] Польові матеріали автора. Записано 24.02.2020 р. від Кожевнікової Світлани Євгенівни, 1972 р.н., мешканки м. Переяслава.
[15] Пенчук О. На хлібозавод повернулися професіонали. *Вісник Переяславщини.* 2016. № 811. 8 квітня.
[16] Там само.
[17] Матвієнко О. «Симфонія» і «Віночок». Їх віднедавна печуть на нашому хлібозаводі. *Вісник Переяславщини.* 2017. № 8 (11967). 3 лютого.

У березні 2020 р. у зв'язку з карантинними обмеженнями, викликаними поширенням COVID-19, об'єм випуску хлібобулочних виробів зменшився через закриття закладів громадського харчування, але восени завод наростив темпи, хоча керівництво й змушене було відмовитися від послуг найманих робітників.

Отже, від поч. 90-х рр. XX ст. й донині колектив Переяславського хлібозаводу постійно працював над оновленням та розширенням асортименту виробів, організацією шляхів реалізації продукції. За цей період було освоєно виробництво більш як 50-ти видів хлібобулочної продукції.

На поч. 20-х рр. XXI ст. до асортименту входять 38 видів хлібобулочних виробів, які користуються широким попитом серед населення м. Переяслава, громад Бориспільського та прилеглих районів. Продукцію ТОВ «Миза» активно беруть для реалізації магазини Києва, Черкас, найближчих населених пунктів сусідніх областей. Хлібобулочними виробами забезпечуються понад 20 лікарень Києва, військові частини, заклади дошкільної та шкільної освіти регіону, Черкаська загальноосвітня санаторна школа-інтернат[18].

Саме тому поч. XXI ст. став для Переяславського хлібозаводу знаковим, оскільки змінилося не тільки керівництво, але й власник підприємства. Промислове обладнання було повністю модернізоване, відповідало всім вимогам сучасності. Це дало змогу значно розширити асортимент хлібобулочних виробів, успішно конкурувати на ринку збуту. Прогресивні рішення привели до того, що нині Переяславський хлібозавод має високий потенціал, кваліфіковані спеціалісти випускають якісну конкурентоздатну продукцію, яка є популярною та задовольняє потреби найвибагливішого споживача. Хлібозавод зміг утримати фінансову стабільність під час тривалого карантину через поширення COVIDу, продовжив випуск продукції та її реалізацію через торговельні заклади.

Шакула Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Shakula Valentyna – is a young researcher at the Bread Museum, National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» (8 Shevchenka Str., Pereyaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: valentinashakula1@gmail.com

CHANGES IN THE PRODUCT RANGE OF THE PEREYASLAV BAKERY AND ITS IMPLEMENTATION in the 90s of the 20th – the first decades of the 21th c.

The article pays special attention to activities of the Pereyaslav bakery during the period of the formation of independent Ukraine and the formation of new market relations in state's economy from the 90s of the 20th c. and to the early 20s of the 21th c. Our ***task*** *was to trace the chronology of the formation of company's product range during this period and to investigate ways of selling bakery products. This time was difficult for the enterprise due to a change in the form of ownership and the deep nationwide economic crisis.* ***The purpose*** *of the article is to research the process of forming the assortment of bakery products and the network of its sale by the staff of the Pereyaslav bakery during the formation of the independent Ukrainian state.* ***The scientific novelty*** *consists in the systematic and consistent coverage of the process of forming the assortment of bread products of the Pereyaslav bakery and the organization of the ways of its sale during the study period. The information introduced into scientific circulation helps to significantly supplement the history of this enterprise.* ***Research methods.*** *During the research, the methods of analysis, systematization, and generalization of the materials of the archival department of the Pereyaslav city council, the local newspaper «Pereyaslavshchyna bulletin» and the memories of the respondents were applied.*

Conclusions*. It was established that during the research period the production of more than 50 types of bakery products was mastered. At the beginning of the 20s of the 21th c. the assortment of Pereyaslav bakery included 38 types of products. The products of the «Myza» LLC are sold in Kyiv, Cherkassy, and the nearest settlements of neighboring regions. The company was able to maintain financial stability during the long quarantine due to the spread of the COVID-19, continued production and sales through the trade network.*

Key words: *Pereyaslav bakery, bakery products, bakery equipment, range of products, sale of products.*

Дата подання: 21 березня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 20 травня 2023 р.

[18] Пенчук О. На хлібозавод повернулися професіонали. *Вісник Переяславщини.* 2016. № 811. 8 квітня.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шакула, В. Зміни в асортименті продукції Переяславського хлібозаводу та її реалізація в 90-х рр. XX ст. – перших десятиліттях XXI ст. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 25–29. DOI: 10.58407/litopis.230203.

Цитування за стандартом APA

Shakula, V. (2023). Zminy v asortymenti produktsiyi Pereyaslavskogo khlibozavodu ta yiyi realizatsiya v 90-kh rr. XX st. – pershykh desatylittakh XXI st. [Changes in the product range of the Pereyaslav bakery and its implementation in the 90s of the 20th – the first decades of the 21th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 25–29. DOI: 10.58407/litopis.230203.

УДК: 726:2-523.6(477.25):27-526.62«11»

Олександр Ганшин

●

ПЕРЕВІРКА ГІПОТЕЗИ ЩОДО ТОТОЖНОСТІ ХРАМУ ЛІТОПИСНОГО МОНАСТИРЯ СВЯТОГО СИМЕОНА ТА СПОРУДИ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ ВІДОМОСТЕЙ ІЗ ПОМ'ЯННИКІВ І АРТЕФАКТІВ СФРАГІСТИКИ

DOI: 10.58407/litopis.230204
© О. Ганшин, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5597-0969

У статті здійснена подальша перевірка гіпотези автора стосовно тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона на Копирівому кінці та споруди сучасної Кирилівської церкви Києва. На підставі аналізу відомостей із пом'янників про християнське ім'я князя Всеволода Ольговича й свинцевих печатей з образом святого Кирила зроблено висновок про те, що ім'я Кирило є не хрестильним, а чернечим. Подано спробу реконструкції можливих причин, часу та місця постриження князя.

Подальший розгляд проблеми хрестильного імені князя Всеволода Ольговича та первинного посвячення його київської церкви провадиться в межах запропонованого автором припущення з аналізом фрескового опорядження й особливостей внутрішньої архітектури храму. Наявні джерела дають авторові підстави визначити як небесного патрона князя Всеволода Ольговича святого старця Симеона Богоприємця, а первісну посвяту його київського храму – Симеонівська церква однойменного літописного монастиря.

Ключові слова: *монастир Святого Симеона, Кирилівська церква Києва, хрестильне ім'я, чернече ім'я, пом'янники, печатки.*

У передостанній публікації ми висунули гіпотезу щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона на Копирівому кінці та споруди дорогожицької Кирилівської церкви. Відповідно до неї храм Св. Симеона заклали за ініціативою великого київського князя Всеволода Ольговича в 1139/1140 р., його будівництво завершили в 1143/1144 р., розпис – до смерті ктитора влітку 1146 р.[1], а в проміжку між 1162 та 1171 рр. церкву й монастир переосвятили іменем святого Кирила[2].

На жаль, прямих згадок про храм Св. Симеона в літописах немає, але є неодноразові про однойменну обитель та події довкола неї. Уперше монастир згадується під 1147 р. як місце, куди привезли тіло убієнного великого київського князя Ігоря Ольговича[3]. Під 1150 р. він з'являється в повідомленні про подальше перенесення мощей князя до терема поруч із церквою Св. Спаса в Чернігові[4]. Остання згадка про монастир Св. Симеона міститься під 1162 р. у повідомленні про загибель князя Ізяслава Давидовича[5].

---

[1] Питання часу закладання, будівництва та розпису пам'ятки розглянуті в окремій публікації. Див.: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славістична збірка.* 2018. Вип. IV. С. 169–180.

[2] Див.: Ганшин О. Моделювання організації єдиного києво-канівського некрополя великого київського князя Всеволода Ольговича й гіпотеза щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 4–17.

[3] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Ст. 354; Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Ст. 318.

[4] Ипатьевская летопись. Ст. 408.

[5] Там само. Ст. 518.

Наведені свідчення літописів переконують не тільки в існуванні храму монастиря Св. Симеона, а й у можливій наявності усипальні при ньому, адже князь Ігор Ольгович, як ми знаємо, покоївся в обителі впродовж трьох років[6]. Цілком імовірно, що в поховальному приміщенні церкви монастиря нетривалий час могло перебувати й тіло загиблого 6 березня князя Ізяслава Давидовича, якого лише за тиждень (13 березня) поклали в храмі Святих Мучеників Бориса та Гліба в Чернігові[7].

Відповідно до нашої гіпотези в подальших літописних повідомленнях храм і монастир Св. Симеона з'являється вже з новою посвятою – святому Кирилові. Уперше натрапляємо на неї в статті за 1171 р. про прибуття до Києва союзного війська на чолі з князем Мстиславом Андрійовичем, що отаборився на Дорогожичі неподалік обителі Св. Кирила[8]. Наступне оповідання під 1179 р. повідомляє про поховання в церкві монастиря княгині Всеволожої[9]. Останнє літописне свідчення про храм міститься під 1194 р. (або під 1195 р.) у повідомленні про поховання великого київського князя Святослава Всеволодовича[10].

Запропонована нами гіпотеза вже отримала свою перевірку на підставі аналізу літописних відомостей про локалізацію церков. Ми розглянули згадки в писемних джерелах про Копирів кінець та його пам'ятки, а також про місцевість Дорогожичі та дійшли висновку про історіографічну похибку в питанні територіального розміщення Кирилівської церкви. Наявні джерела свідчать, що храм був поруч із місцевістю Дорогожичами, але аж ніяк не в її межах[11]. Такий результат підкріплює запропоноване нами припущення, проте не є остаточним доказом.

Найпоказовішим аргументом ми вважаємо те, що створена князем Всеволодом Ольговичем церква та обитель не могли бути освячені іменем святого Кирила під час їх закладання. Як відомо, зведені князями храми й монастирі справді переважно присвячували небесному покровителю відповідно до хрестильного імені, а тому перед нами стоїть завдання підтвердити / спростувати усталену думку, що фундатор Кирилівської церкви[12], князь Всеволод Ольгович, отримав у хрещенні ім'я Кирило. Так ми зможемо перевірити й те, чи справді споруда сучасного Кирилівського храму та його обитель були первісно освячені іменем святого Кирила, або ж вони не могли мати таке посвячення апріорі, а натомість відомі як церква та літописний монастир Св. Симеона.

Стосовно думки про те, що посвячення Кирилівської церкви та монастиря ймовірно відповідає хрестильному імені ктитора, князя Всеволода Ольговича, то сучасними дослідники зауважують проблематичність встановлення її авторства[13]. Ледь не вперше таке припущення з'являється в маловідомій публікації Є. Крижановського[14], але найбільше його популяризації сприяла праця М. Закревського[15].

У літописах не згадано хрестильного імені князя Всеволода Ольговича. Його називають тільки за родовим іменем[16], що фіксує вибір за принципом «стратегії влади»: новонародженому княжичу пророчили посісти (повернути родині) князівський стіл, який свого часу отримав близький родич[17].

---

[6] Ипатьевская летопись. Ст. 354, 408; Лаврентьевская летопись. Ст. 318.
[7] Ипатьевская летопись. Ст. 518.
[8] Там само. Ст. 544.
[9] Там само. Ст. 612.
[10] Там само. Ст. 679–680; Лаврентьевская летопись. Ст. 412.
[11] Ганшин О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел. Спостереження щодо пам'яток Кудрявця та меж Копирівого кінця. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 7–22.
[12] Літописи не містять прямої інформації про особу ктитора споруди Кирилівської церкви, а побіжно наводять дотичну суперечливу інформацію. Київський літопис за Іпатіївським списком, оповідаючи про поховання княгині Всеволожої, доньки князя Мстислава Володимировича Великого, дружини князя Всеволода Ольговича, повідомляє, що вона «положена бысˆ. в Києвѣ оу ст҃го Кюрила юже бѣ сама создала». Лаврентіївська редакція в оповіданні про поховання її сина, князя Святослава Всеволодовича, повідомляє, що він «положенъ бысˆ в манастыри въ цр҃кви стагˆ Кирила . юже бѣ создалъ ѡц҃ь ѥго». Джерела самої пам'ятки не підтверджують ктиторство княгині: фрескові зображення з княгинею визначені помилково, поховальний портрет із фігурою ктитора не містить жіночого образу, а в усипальні їй не було відведено місця. Див.: Ганшин О. Сакральна організація... С. 169–180; Ганшин О.В. Історіографічний парадокс двох ктиторських композицій у Кирилівській церкві Києва. *Novogardia*. 2021. № 1 (9). С. 64–79; Ганшин О. Моделювання організації... С. 4–17.
[13] Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Св. Кирила. Київ: Либідь, 2005. С. 56; Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності. Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир. Київ: Либідь, 2019. С. 25.
[14] Крыжановский Е. Киево-Кирилловский (упраздненный) монастырь. *Киевские Епархиальные ведомости*. 1863. № 22. С. 672.
[15] Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 343.
[16] Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 504.
[17] Імовірно, ідеться про князя Всеволода Ярославича, який після смерті князя Святослава Ярославича перейняв великий київський стіл. Див.: Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени... С. 11–30.

У питанні встановлення християнського імені князя Всеволода Ольговича першими в пригоді можуть стати пом'янники князів Чернігівської землі, які містять записи родових, хрестильних та чернечих імен на спомин душ померлих. Такі писемні джерела є особливо важливими в історико-генеалогічних дослідженнях (хоча вони й не позбавлені випадкових помилок, що могли виникати в процесі неодноразового переписування та редагування[18]).

У 1860 р. граф Г. Милорадович надрукував відомості щодо чернігівських князів із Любецького пом'янника. В опублікованому довільному списку про князя Всеволода Ольговича записів немає, але до рядка «В. Кн. Георгія, во иноцѣхъ Гавріила» додано примітку автора, що тут може йтися про великого київського князя Ігоря Ольговича, убієнного в Києві 1147 р.[19]

У 1863 р. архієпископ Філарет (Гумілевський) публікує власні виписки з Любецького пом'янника, які доповнює інформацією з п'яти інших синодиків: Єлецького, Сіверського, Київського в списку Румянцева № 378, Іллінського та Гамаліївського[20]. Публікація Філарета містить запис про «В. к. Георгія кіевскаго, во иноцѣхъ Гавріила» з приміткою, що в Єлецькому синодику значилося «кн. Георгія убіеннаго въ Кіевѣ». Обидва записи, як вважав архієпископ, присвячені князеві Ігорю Ольговичу. З його думкою погоджувався М. Квашнін-Самарін[21].

У праці Філарета відомостей про князя Всеволода Ольговича знову-таки немає[22], але в одній із його приміток щодо різночитання пом'янників зазначено, що в Єлецькому синодику був такий запис: «К. Всеволода кіевскаго, во иноцѣхъ Кириллу». На жаль, архієпископ не залишив жодних міркувань, про кого йдеться в записі[23], але, вочевидь, це міг бути князь Всеволод Ольгович.

Коректну публікацію відомостей про чернігівських князів із Любецького синодика здійснив лише в 1892 р. Р. Зотов[24]. Згаданий Г. Милорадовичем і Філаретом запис на спомин душі князя Ігоря Ольговича виявився повнішим: «Вел. Князя Георгія кіевскаго, во иноцѣхъ Гавріила Всеволода». Власне приписка «Всеволода» навела Р. Зотова на думку про можливе визначення хрестильного імені князя Всеволода Ольговича як Георгій[25].

Головним аргументом на користь такого бачення дослідник вважав літописну згадку про закладання князем Георгіївської церкви в Каневі. Також Р. Зотов не відкидав, що князь Всеволод Ольгович міг перед смертю прийняти чернечий постриг з іменем Гавриїл, адже відомі аналогічні випадки[26].

Примітка Філарета щодо різночитання в Єлецькому синодику, вочевидь, лишилася поза увагою Р. Зотова. Інакше він, імовірно, помітив би відсилання запису «к. Всеволода кіевскаго, во иноцѣхъ Кириллу» до київської Кирилівської церкви князя Всеволода Ольговича, а не канівської Георгіївської.

Копію якогось із пом'янників чернігівських князів планувало видати й Київське історичне товариство, але задум не був реалізований. М. Грушевський, спираючись на інформацію із цього джерела, писав про прийняття князем Всеволодом Ольговичем передсмертного постригу із чернечим іменем Кирило, адже, за його словами, у тексті копії містився такий красномовний запис: «Великаго князя Всеволода кіевскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великого князя Георгія убіеннаго въ Кіевѣ»[27].

У 20-х рр. XX ст. до припущення про побудову Кирилівської церкви князем Всеволодом Ольговичем із християнським (хрестильним) іменем Кирило звернувся сфрагіст М. Ліхачов. Здійснюючи спробу визначення належності свинцевих печаток із образом святого Кирила, дослідник рішуче відкинув припущення Р. Зотова, але не приділив уваги

[18] Келембет С. Пом'янники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело. *Сіверянський літопис.* 2016. № 6. С. 19.
[19] Милорадович Г. Антониевский Любечский мужской монастырь. Чернигов, 1860. С. 13, прим. 2.
[20] Де всі згадані пом'янники (крім Любецького), наразі не відомо. Див.: Келембет С. Пом'янники (синодики) князів... С. 25–26.
[21] Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва, 1874. V. Смесь. С. 213.
[22] Черниговские епархиальные известия. 1863. № 10. С. 307–318.
[23] Там само. С. 308, прим. 19.
[24] Оскільки решта пом'янників втрачені, праця Р. Зотова стала хрестоматійною, а зроблені ним висновки на основі Любецького синодика щодо родоводу чернігівських князів більшість дослідників сприймали як безсумнівний фактичний матеріал та активно використовували в наукових розробках. Публікація не втратила своєї актуальності.
[25] Зотов Р.Вл. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург, 1892. С. 24, 34–36.
[26] Там само. С. 34–36.
[27] Грушевський М. Історія України-Русі. Нью-Йорк, 1954. Т. II. С. 145, прим. 4.

приміткам Філарета щодо різночитання в Єлецькому синодику та міркуванням М. Грушевського[28].

М. Ліхачов вважав, що свинцева висла печатка із святим Кирилом на одному боці та архістратигом Михаїлом на другому гіпотетично могла нележати князеві Всеволоду Ольговичу. Зворотне ж зображення з архангелом дослідник пов'язав із його батьком, князем Олегом Святославичем, який справді мав християнське ім'я Михаїл[29].

Ще одну печатку з образом святого Кирила, але вже з двозубом на звороті (мал. 1), М. Ліхачов аналогічно пов'язував із князем Всеволодом Ольговичем. Стосовно знака на печатці дослідник схилявся до думки, що двозуб репрезентує родовий знак князя, але водночас зауважував, що таке визначення лишається гіпотетичним[30].

Мал. 1. Печатка з образом св. Кирила та двозубом (за М. Ліхачовим).

У 1970 р. версію М. Ліхачова щодо атрибуції печаток з образом святого Кирила на одному боці та архангела Михаїла на другому переглянув В. Янін. Він зазначав, що не може цілком погодитися з такими міркуваннями попри їх переконливість, адже на печатці сина князя Всеволода Ольговича також мало б бути зображення святого Кирила, небесного патрона батька. Оскільки християнське ім'я князя Святослава Всеволодовича не відоме, то, на думку В. Яніна, таке визначення печатки дозволяє встановити хрестильне ім'я князя як Михайло. Головним його аргументом було місце, де знайшли печатки[31].

А щодо встановлення специфіки християнського імені Кирило, то В. Янін не додав спостережень[32]. Оскільки іншу печатку, з образом святого Кирила на одному боці та молитовним написом «Господи, помози рабу своему Кириллу» на другому, він припускав князеві Всеволоду Ольговичу, то, вочевидь, під християнським іменем Кирило він розумів хрестильне[33]. Екземпляру з двозубом дослідник не приділив значної уваги, адже, на його думку, для визначення персональної належності таких печаток (із зображеннями князівських знаків) недостатньо матеріалів[34].

Також В. Янін наголошував, що гіпотетичне визначення печаток з образом святого Кирила може бути підтвердженням «патронального характера монастырской постройки Всеволода Ольговича, которого действительно звали Кириллом»[35]. Інакше кажучи, дослідник вважав, що ймовірна належність печаток з образом святого Кирила князеві Всеволоду Ольговичу з хрестильним іменем Кирило може підкріплювати припущення про побудову ним Кирилівської церкви.

Попри те, що запропоновані М. Ліхачовим та В. Яніним міркування є лише спробою визначення належності печаток з образом св. Кирила, київські археологи К. Гупало, Г. Івакін та М. Сагайдак частково їх перейняли. Так, вони вважали, що на знайденій на Подолі в 1974–1975 рр. обрубаній із чотирьох кінців печатці з образом святого й ангела

[28] Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. *Лихачев Н.П. Избранные труды.* Москва: Языки славянской культуры, 2014. Т. 1. С. 83–84, 204–205.
[29] Там само. С. 83–84.
[30] Там само. С. 204–205.
[31] Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. Москва: Наука, 1970. Т. I. С. 105–106.
[32] На визначеній ним печатці князя Святослава Всеволодовича гіпотетично могло бути й передсмертне чернече християнське ім'я князя Всеволода Ольговича.
[33] Янин В.Л. Актовые печати... С. 71.
[34] Там само. С. 217, 141–146.
[35] Там само. С. 71.

(написи не збереглися) зображено св. Кирила та архангела Михаїла. У спільній праці дослідники зауважували, що поділяють погляди М. Ліхачова та визнали її належною князеві Всеволоду Ольговичу[36].

Серед дослідників Кирилівської церкви припущення про належність печаток з образом св. Кирила князеві Всеволоду Ольговичу підтримав І. Мовчан. Покликаючись на гіпотетичне визначення М. Ліхачова та згадану вище працю київських археологів, він пише про фундацію храму князем Всеволодом Ольговичем із християнським (тобто хрестильним) іменем Кирило[37]. І. Марголіна та В. Ульяновський аналогічно вважають печатки підтвердженням на користь хрестильного імені князя та долучають їх до своєї аргументації[38].

Натомість О. Певна резонно зауважує, що печатки з образом св. Кирила не містять імені князя Всеволода Ольговича, а міркування стосовно їх належності князю доволі спекулятивні (highly speculative), адже виводяться шляхом циклічної аргументації[39]: оскільки князь Всеволод Ольгович заснував Кирилівську церкву, то його небесним патроном мусить бути святий Кирило; оскільки храм присвячено святому Кирилові Александрійському, то він мав бути закладений князем Всеволодом Ольговичем; оскільки небесним патроном князя був святий Кирило, то його зображення на печатках пов'язане саме з особою князя. Тож печатки з образом святого Кирила, на думку О. Певної, не можна розглядати як доказ постульованих зв'язків між отцем Церкви та князем[40].

Утім, гіпотеза М. Ліхачова про належність печаток з образом святого Кирила князеві Всеволоду Ольговичу побутує й донині. Наприклад, вона фігурує в книжці І. Марголіної та В. Ульяновського 2019 р.[41] Також до цього припущення звернувся С. Міхеєв у публікації 2017 р. щодо атрибуції знаків Рюриковичів. Згадану раніше печатку з образом святого Кирила на одному боці та двозубом на другому (мал. 1) він без сумнівів[42] пов'язав із князем Всеволодом Ольговичем[43].

Підтримане С. Міхеєвим припущення М. Ліхачова не підтверджує знахідка М. Холостенка. Досліджуючи мурування давнього престолу центрального вівтаря Кирилівської церкви, він виявив плінфу зі знаком у вигляді тризуба (мал. 2). З огляду на неоднозначність літописних свідчень про будівничого пам'ятки та контроверсійність тогочасних наукових поглядів на ктиторське питання, знак на плінфі він прокоментував так: «очевидно может быть связан с родом Всеволодовичей»[44].

Наразі ж, маючи свідчення джерел про побудову пам'ятки за одноосібною ініціативою князя Всеволода Ольговича[45], а також дотримуючись стратегії вирішення питань Кирилівської церкви від її власних джерел, можемо говорити про належність знака на віднайденій М. Холостенком плінфі саме цьому князю. Вважаємо, що вона була саме тим «першим каменем» ктитора на церемонії закладанням храму[46]. Відповідно тризуб розглядаємо як особистий знак князя Всеволода Ольговича (на противагу двозубові на печатці з образом святого Кирила).

Усталеній думці про посвячення Кирилівської церкви та монастиря за іменем небесного патрона князя Всеволода Ольговича, який, припускають, мав хрестильне ім'я Кирило, що нібито підтверджують печатки, про які йшлося вище, суперечать не тільки знайдений

---

[36] Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.). *Археологія Києва. Дослідження і матеріали.* 1979. С. 54–55.

[37] Мовчан І. Давньо-київська околиця. Київ: Наукова думка, 1993. С. 114.

[38] Марголіна І.Є. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. Київ, 2001. С. 60–62; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель... С. 56–57.

[39] На наш погляд, циклічна аргументація є ніщо інше, як трохи розвинута давня думка про те, що посвячення Кирилівської церкви та монастиря мусить відповідати хрестильному імені князя Всеволода Ольговича. Про побудову думки «шляхом циклічного аргументу» також згадує О. Толочко. Див.: Толочко О. Заснування Кирилівського монастиря. *Ruthenica*. 2020. Т. XVI. С. 160.

[40] Pevna O.Z. The Kyrylivska tserkva: The Appropriation of Byzantine Art and Architecture in Kiev. New York, 1995. P. 55–56, note 120.

[41] Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності... С. 25.

[42] Водночас С. Міхеєв додає у своїх примітках, що відоме використання такого двозуба й після смерті князя Всеволода Ольговича. Він трапляється на мітках плінфи П'ятницької церкви в Чернігові побудови кін. XII ст. та на чернігівських надчеканах на ординських монетах 1370-х рр. Причини досліднику поки не зрозумілі. Див.: Михеев С.М. Княжеские печати с тамгами и атрибуция знаков Рюриковичей XI–XII вв. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики.* 2017. № 4 (70). С. 20, прим. 10.

[43] Там само. С. 20.

[44] Згадані матеріали досліджень М. Холостенка зберігаються в Науковому архіві дослідження реставрації науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська». Публікацію до друку готують В. Корнієнко та С. Багро. Про плінфу з міткою у вигляді тризуба дотично згадують у своїх книжках І. Марголіна та В. Ульяновський, але не зазначають обставини і місце виявлення знахідки. Див.: Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель... С. 71, 74; Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності... С. 39, 40.

[45] Див.: Ганшин О. Сакральна організація... С. 169–180; Ганшин О.В. Історіографічний парадокс... С. 64–79; Ганшин О. Моделювання організації... С. 4–17.

[46] Див.: Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. Санкт-Петербург: Наука, 1994. С. 107–108.

М. Холостенком тризуб на плінфі з мурування престолу центрального вівтаря пам'ятки, а й відомості з пом'янників на спомин душі князя Всеволода Ольговича, згідно з якими його християнське ім'я Кирило було чернечим.

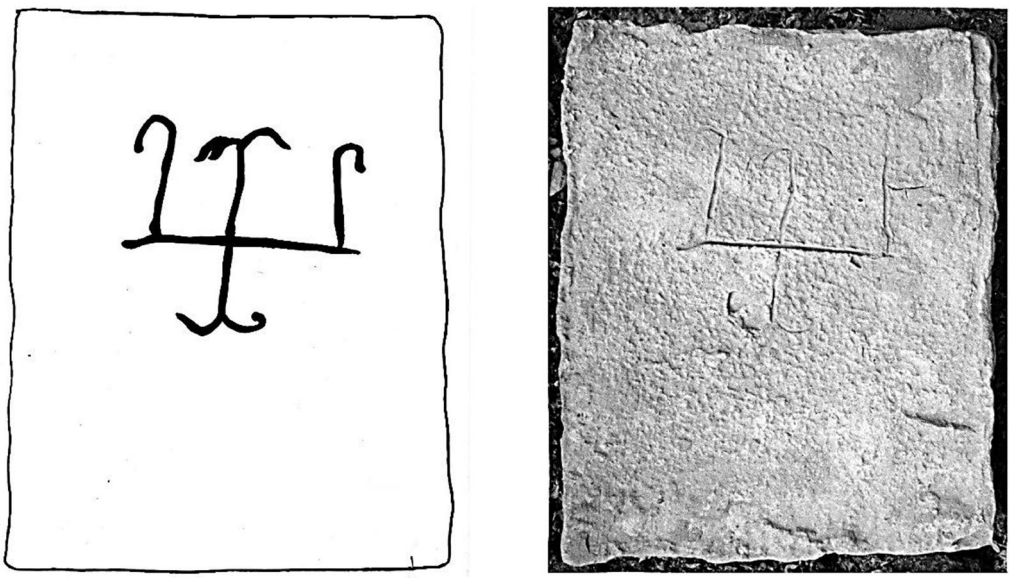

Мал. 2. Замальовка та фотографія плінфи зі знаком у вигляді тризуба (з архіву М. Холостенка).

Вище ми вже згадували примітку Філарета про різночитання в Єлецькому пом'яннику «к. Всеволода кіевскаго, во иноцѣхъ Кириллу»[47] та повідомлення М. Грушевського про копію синодика Київського історичного товариства із записом «великаго князя Всеволода кіевскаго, въ иноцъхъ Кирилла; великаго князя Георія, убіеннаго в Кіевѣ»[48]. Також можемо долучити опубліковані 2007 р. свідчення з пом'янника Введенської церкви Києво-Печерської лаври, що донедавна майже не використовувалися дослідниками в наукових пошуках, а проте вирізняються повнотою подання інформації[49].

У списку на спомин душі «Прєсвѣтлы(х) Златоточны(х) Православны(х) и бл҃говѣрны(х) Рѡссійски(х) Цр҃ей и Вєлики(х) Кн҃sє(и)...» цього синодика міститься запис про «Вєли(к): Кн(з): Всєволѡда, Кієвского, Въ иноцєхъ Курила: Вєли(к): Кн(з): Геѡргїѧ оубїєнаго в Кієвѣ», наступний за ним блок, озаглавлений «Помѧни Гї Бл҃говѣ(р)ны(х) Кн҃зєй Чєрниговски(х)», знову-таки містить запис «Вєли(к): Кнѧ(з): Гєѡргїѧ, Кієвскаго. Вєли(к): Кнѧ(з) Всєволѡда Кієвского, Въ иноцє(х) Курила»[50].

Відомості з Введенського пом'янника (навіть якщо ігнорувати зауваження Філарета про різночитання за Єлецьким синодиком і свідчення М. Грушевського) схиляють до думки, що в наведених вище записах фігурують князі Всеволод та Ігор Ольговичі: ідеться про великих князів київських; прийняття чернецтва; згадується неординарний факт вбивства одного з них у Києві; імена вписані не тільки в список на спомин «Рѡссійски(х) Цр҃ей и Вєлики(х) Кн҃sє(и)», а й у блок «Кн҃зєй Чєрниговски(х)».

Також згадані в пом'яннику християнські імена Кирило та Георгій зіставні з відомими посвятами церков, що створені за ктиторською ініціативою князя Всеволода Ольговича. З 1171 р. київський храм князя Всеволода Ольговича в літописах називають Кирилівським, а посвяту другої церкви князя згадано в Київському літописі за Іпатіївським списком під 1144 р.: «заложена быс҃ црк҃ы Канѣвьская . ст҃го Геѡргия . Всеволодомъ кн҃земъ . мс҃ца июнѧ въ ѳ҃ дн҃ь»[51].

Дата закладання останньої церкви «мс҃ца июнѧ въ ѳ҃ дн҃ь», що відповідає дню пам'яті святого Кирила Александрійського[52], могла б посіяти деякі сумніви щодо згаданого у Введенському пом'яннику чернечого імені князя Всеволода Ольговича, але вона, як поба-

[47] Черниговские епархиальные известия. С. 308, прим. 19.
[48] Грушевський М. Історія України-Русі. Т. II. С. 145, прим. 4.
[49] Келембет С. Пом'янники (синодики) князів... С. 11, 26–29.
[50] Поменник Введенської церкви в Ближніх пєчєрах Києво-Пєчєрської лаври. Публікація рукописної пам'ятки др. пол. XVII ст. *Лаврський альманах*. 2007. Спецвип. 7. С. 16, 17.
[51] Ипатьевская летопись. Ст. 317.
[52] Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель... С. 46; Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени... С. 505.

чимо далі, відбиває якесь інше підґрунтя, не пов'язане з хрестильним іменем князя. Не відкидаємо, що виклад може бути маніпуляцією літописця щодо подій, дат та імен, що вже відомо на сторінках літописів[53].

Сумніви стосовно достовірності інформації про чернече ім'я князя Всеволода Ольговича, згадане у Введенському пом'яннику, можуть виникати й через специфіку таких джерел, як синодики. У дослідницькій літературі не один раз зазначалося, що пом'янники містять похибки, зроблені під час численних переписувань тексту. Такі похибки випадкові та не мають ознак навмисної фальсифікації[54]. Механічна плутанина, а саме помилкове приписування чернечого імені князю у двох окремих згадках пом'янника, видається малоймовірною, що спонукає до подальших роздумів щодо можливого чернечого постригу князя Всеволода Ольговича з іменем Кирило.

Прийняття князями чернецтва маркує їхню відмову від подальшої політичної діяльності, про що свідчать численні випадки насильницького постриження задля усунення суперника. Такий акт на злеті політичної кар'єри князя Всеволода Ольговича не має жодного сенсу[55]. Натомість прийняття князем чернецтва під час тяжкої хвороби, за якою вгадувалося наближення смерті, можна вважати неодмінною практикою[56], яка була добре відома в його родині[57].

У літописах перші натяки на недугу князя з'являються напередодні епізоду, коли київські полки вирушили на поміч польському князеві Владиславу Болеславичу Вигнанцю після того, як, згідно з текстом джерела, князь Всеволод Ольгович залишив усний заповіт щодо великокнязівського столу[58]: «...и намъ . Володимиръ посадилъ Мьстислава . сн҃а своего . по собѣ в Киевѣ а Мьстиславъ ѧрополка брата своего . а се а мольвлю ѡже мѧ Бъ҃ поиметь . то азъ по собѣ даю . братоу своемоу . Игореви Киевъ»[59]. Наступна фраза князя Ігоря Ольговича щодо походу на польські землі «не ходи тъı . но поидемъ мъı»[60] підкріплює такі спостереження.

Побіжно про погіршення здоров'я князя сказано й в описі зимового походу на князя Володимирка Володаревича та подій довкола Звенигорода. У Київському літописі за Іпатіївським списком ідеться про спробу князя Володимирка Володаревича отримати мир через змову з князем Ігорем Ольговичем: «и поча Володимеръ слати ко Игореви . ѡже . мѧ оумиришь съ братомъ . то по Всеволожи животѣ помогоу ти про Киевъ . и тако прельсти Игорѧ»[61]. Аналогічна інформація міститься й у Лаврентіївській редакції з формулюванням «по єго см҃рти помогу»[62]. Вочевидь, нездужання князя Всеволода Ольговича було відоме обом фігурантам таємних перемовин.

Далі за текстом літописець повідомляє, що після повернення з походу до Києва князь Всеволод Ольгович «разболисѧ», а вже за деякий час «бъıс҃ велми боленъ и ста подъ Въıшегородомъ въ Ѡстровѣ». Там, згідно з текстом джерела, князь знову озвучує свою останню волю («а се въı братъ мои Игорь . имѣтес҃ по нь») та помирає. Свій останній спочинок князь Всеволод Ольгович знайшов у церкві Святих Мучеників[63]. Рядки Лаврентіївської редакції лаконічніші, але містять ідентичну інформацію про його кончину[64].

З огляду на вищенаведені свідчення літописів передсмертний постриг у ченці хворий князь Всеволод Ольгович міг прийняти після походу в Києві або ж Вишгороді. Також очевидним є факт, що відповідний акт мав відбутися незадовго до смерті князя, яка за Київ-

[53] Див.: Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Время жить и время умирать. Текстология древнейших русских летописей или княжеская семейная традиция? *Факты и знаки: Исследования по семиотике истории*. 2008. Вып. I. С. 108–121; Вилкул Т. Даты рождения княжичей: старшие и младшие Ярославичи. *Ruthenica*. 2003. Т. II. С. 108–114.

[54] Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 82; Келембет С. Пом'янники (синодики) князів... С. 19.

[55] Див.: Успенский Б.А., Успенский Ф.Б. Иноческие имена на Руси. Москва: Нестор-История, 2017. С. 226–245.

[56] Там само. С. 203–221; Дивний І. Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви (спроба інтерпретації джерел). *Український археографічний щорічник*. 2018. Вип. 21/22. С. 324.

[57] Ипатьевская летопись. Ст. 337–338, 612, 679–680; Лаврентьевская летопись. Ст. 314.

[58] Заповіт починається з обірваної фрази, перед якою залишено сім порожніх рядків (Ипатьевская летопись. Ст. 317, примітка В). Наступний розрив теж містить сім рядків (Там само. Ст. 319, примітка Е), що, можливо, свідчить про вставку переписувачем окремого аркуша (59 рядків). Можливо, він стосується раніше згаданих подій, коли «посла Всеволодъ ... во помочь зѧтоу своемоу Володиславоу . на братью его . на меншюю на Болиславичѣ» (Там само. Ст. 313). З аналогічною ситуацією зі вставкою окремого аркуша (Там само. Ст. 332, примітка К; Ст. 335, примітка А) раніше ми стикалися в контексті дослідження локалізації Ігоревого сільця: Ганшин О. Моделювання організації... С. 11.

[59] Ипатьевская летопись. Ст. 317–318.

[60] Там само. Ст. 318.

[61] Там само. Ст. 316.

[62] Лаврентьевская летопись. Ст. 312.

[63] Ипатьевская летопись. Ст. 320–321.

[64] Лаврентьевская летопись. Ст. 312–313.

ським літописом Іпатіївської редакції сталася «мс҃ца авгоуста . въ а҃» (1 серпня)[65], а за Лаврентіївською – «мс҃ца . июлѧ . въ . л҃ дн҃ь» (30 липня)[66].

Оскільки тогочасна практика прийняття чернецтва передбачала зміну християнського імені на нове – керуючись пам'яттю святого, на день пам'яті якого припадав постриг[67], – то відома за літописами від 1171 р. посвята київського храму князя Всеволода Ольговича, а також фрескові розписи його південного вівтаря, дають змогу зробити певні припущення.

Схоже на те, що постриг важкохворого князя міг відбувся менш ніж за два місяці до кончини, у день пам'яті святого Кирила Александрійського (9 червня 1146 р.). Можливо, він прийняв його в київській церкві. Не виключено, що такий акт реалізований в його київській церкві перед образами святого в південному вівтарі або в трансепті навпроти.

Наведений аналіз джерел ставить нас перед вибором: на одних шальках терезів печатки з образом св. Кирила, що гіпотетично належать князеві Всеволоду Ольговичу, який нібито мав хрестильне ім'я Кирило, а на інших шальках – прямі свідчення пом'янників про його ім'я Кирило як чернече (передсмертне), що спростовують припущення про закладання князем київського храму з посвятою саме св. Кирилові.

Розуміємо, що прибічникам так званого циклічного аргументу непросто буде прийняти, що Кирилівська церква під час її закладання князем Всеволодом Ольговичем не була освячена іменем Кирила, адже таке бачення не вписується в усталену та повторювану роками робочу схему. Утім, зваживши на терезах наукові припущення та прямі свідчення джерел, насмілимося всупереч поширеним поглядам зробити вибір на користь відомостей пом'янників.

Літописи не називають хрестильного імені Всеволода Ольговича, а в матеріалах синодиків є тільки передсмертне християнське чернече ім'я Кирило, тому для подальшого дослідження пропонуємо залучити нашу гіпотезу щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва[68]. Повертаючись до того, що посвята храму має відповідати імені небесного патрона князя, як і його хрестильному імені, погляньмо на фресковий стінопис його київської церкви, який мусить певною мірою відбивати посвячення центрального вівтаря та всієї церкви.

Мал. 3. Композиція «Стрітення» Кирилівської церкви Києва.

[65] Ипатьевская летопись. Ст. 321.
[66] Лаврентьевская летопись. Ст. 313.
[67] Див.: Сазонов С.В. Монашеское имя Александра Невского и традиции монашеского имянаречения в средневековой Руси. *Сообщения Ростовского музея*. Ростов, 1994. Вып. VI. С. 16–24; Успенский Б.А., Успенский Ф.Б. Иноческие имена... С. 100–115; Жарких Н. Обычай пострижения правителя в монахи. *Academia*. URL: https://www.academia.edu/28254951/.
[68] Ганшин О. Моделювання організації... С. 4–17; Ганшин О. Перевірка гіпотези... С. 7–22.

Привертає увагу композиція «Стрітення»[69] з образом святого старця Симеона (мал. 3), що розміщена в центрі зосередження головної уваги вірян під час богослужіння[70] – у середньому регістрі розписів двох вівтарних стовпів, які фактично фланкують центральний вівтар храму. На західній стороні північного стовпа прописані образи Йосипа Обручника та Діви Марії з немовлям Ісусом на руках, а на протилежній площині південного – фігури св. Симеона Богоприємця з покровом, на який він збирається прийняти Святе Немовля, та Анни Пророчиці із сувоєм.

Мал. 4. Композиція «Стрітення» зі Спасо-Преображенської церкви Польцька (за В. Сарабьяновим).

Для подібної за топографією[71] та сюжетністю фрески «Стрітення» Спасо-Преображенської церкви Євфросиніївського монастиря (мал. 4), на думку В. Сарабьянова, характерне символічне приєднання до храмового вівтаря, що поєднує позачасовий символізм зображення з конкретністю богослужіння в храмі. Також він зауважував, що тема Спасіння людства є визначальною в іконографії сюжету[72]. Усе це можна сказати й про фреску київської пам'ятки, але з акцентом на персональне довгождане Спасіння[73] святого старця Симеона Богоприємця.

[69] Згідно з переказами, Симеон був одним із учених мужів, що перекладали книги Старого Заповіту з єврейської мови на грецьку (Септуагінта). Коли він прочитав пророцтво «Ось Діва в утробі зачне, і Сина породить» (Іс. 7:14), то вирішив виправити в перекладі слово «Діва» на «Жінка». Цієї миті з'явився янгол, який зупинив руку Симеона та сповістив йому, що той не помре, поки на власні очі не побачить здійснення пророцтва. До глибокої старості Симеон із вірою чекав на здійснення обітниці. Вона справдилася в храмі, коли Йосип Обручник і Діва Марія принесли Святе Немовля, й очі святого Симеона побачили Спасіння. Там була й Анна, дочка Фануїлова, що славила Спасителя та говорила про нього всім, хто визволення Єрусалима чекав (Лк. 2:22–39).

[70] Певна О. Церква Святого Кирила Олександрійського в Києві: важливість візуальної культури в розвитку релігії та віри на Русі. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 14.

[71] Н. Козак зауважує, що серед пам'яток аналогічне розміщення композиції «Стрітення» в середньому регістрі двох вівтарних стовпів відоме для Спасо-Преображенської церкви Євфросиніївського монастиря в Полоцьку. Як ранню аналогію дослідник розглядає мозаїку Палатинської капели в Палермо, де така розміщена по обидва боки прольоту пресвітерія (щоправда, на західній частині парусів підкупольного простору, навпроти вівтаря). Серед пізніших наводить фреску вівтарних стовпів Вознесенської церкви монастиря Мілешева в Сербії (хоча композиція міститься на протилежних східних площинах західної пари підкупольних стовпів, знову-таки навпроти вівтаря) та храму Св. Апостолів у Фессалоніках; Козак Н.Б. Фрагмент ктиторской композиции на западной стене наоса Кирилловской церкви в Киеве. *В созвездии Льва: Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица*. 2014. С. 208–209, прим. 37.

[72] Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески: 2-е изд. Москва: Северный паломник, 2009. С. 120–126.

[73] Н. Козак припускає, що співставлення «Стрітення» з ктиторською композицією західної стіни наосу, імовірно, свідчить про її значення як форми передсмертної молитви ктитора про спасіння душі. Див.: Козак Н.Б. Фрагмент ктиторской композиции… С. 208–209.

Мал. 5. Образи святого Симеона та Анни Пророчиці з композиції «Стрітення» Кирилівської церкви.

Попередню думку підкріплює й те спостереження, що образу святого Симеона на південному вівтарному стовпі приділено головну увагу, адже його фігура зображена в центрі та займає дві третини площини, а фігура святої Анни міститься буквально на маргінесі сюжету, її німб навіть заходить на червону розгранку (мал. 5). Окремо зауважимо, що сувій із текстом у її руках згорнутий, тобто перебуває поза увагою у відтвореному символізмі. У згаданій вище композиції «Стрітення» полоцької Спасо-Преображенської церкви таких деталей іконографії немає (мал. 4): обидві фігури займають однаковий простір, а сувій Анни Пророчиці відкритий для прочитання[74].

Щодо фрески «Стрітення» з київського храму, то Н. Козак звертає увагу на особливість її розміщення – навпроти ктиторської композиції західної стіни наосу, що й вирізняє її серед інших[75]. Ми ж зауважимо зв'язок сюжету південної частини композиції з образом святого Симеона із загадковим ходом[76] південного вівтаря церкви[77]. Версії щодо призначення такої архітектурної конструкції різняться одна від одної оригінальністю здогадів[78].

На наш погляд, найближче до вирішення цього питання підійшов В. Корнієнко, який пов'язує її створення з обслуговуванням освітлювальних приладів храму, але не відкидає й богослужбового аспекту призначення[79]. У цьому випадку досить показова відсутність

[74] Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь... С. 108–109.
[75] Козак Н.Б. Фрагмент ктиторской композиции… С. 208–209.
[76] Хід веде з південного вівтаря східцями (наразі зрубані) крізь парадно прикрашений фресковим рушниковим орнаментальним розписом вузький простір південної стіни. Він виходив на невеликий майданчик у пілоні південної стіни з невеликою аркою-виходом. Від неї до південного вівтарного стовпа був влаштований місток-перехід (не зберігся), про що свідчить наявність заглибленого паза з відбитками масивних дерев'яних брусів на розчині давньої цем'янки.
[77] Ганшин О. Моделювання організації... С. 14.
[78] Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881–1882 гг. А.В. Праховым. Санкт-Петербург, 1883. С. 6; Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 310; Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. Киев, 1917. С. 208; Холостенко Н.В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве. *Памятники культуры. Исследования и реставрация.* 1960. Вып. 2. С. 18–19; Пуцко В.Г. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. *Зборник Народног Музеја*. Београд, 1979. Књ IX–X. С. 250–255; Pevna O.Z. The Kyrylivska tserkva… P. 153–157; Сарабьянов В.Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. *Иконостас: происхождение–развитие–символика.* 2000. С. 335; Марголіна І.Є. Кирилівська церква в історії... С. 54–59; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель... С. 79–87; Корнієнко В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела. Київ: Вид. дім «Слово», 2014. С. 100–104.
[79] Корнієнко В. Графіті Софії Київської... С. 100–104.

прямих аналогій такій конструкції, як у канівській Георгіївській церкві князя Всеволода Ольговича, так і серед решти монументальних пам'яток.

Вважаємо, що парадно прикрашений рушниковим орнаментальним фресковим розписом простір південної стіни передбачався для підйому князя Всеволода Ольговича на дерев'яний місток-перехід[80] до південного вівтарного стовпа – щоб запалити лампаду біля головного образу храму. Показово, що над образом св. Симеона міститься нехарактерна для решти фрескового стінопису пам'ятки пізніша підмазка вапняним розчином (мал. 6), яка може приховувати місце кріплення кронштейна для підвісу-ланцюжка з лампадою.

Мал. 6. Підмазка вапняним розчином над образом Симеона.

Спираючись на спостереження щодо топографії «Стрітення», яке фланкує центральний вівтар храму, згадані нюанси прописання сюжету з образами старця Симеона та Анни Пророчиці, а також на особливості внутрішньої архітектури, можемо говорити про високу ймовірність освячення головного вівтаря церкви іменем святого старця Симеона Богоприємця[81]. Рівною мірою такі спостереження можуть свідчити й про первісне посвячення самої церкви, небесного патрона князя Всеволода Ольговича та власне про його хрестильне ім'я, що, за нашими припущеннями, цілком може бути Симеон.

У такому контексті пропонуємо звернути увагу на спостереження С. Сазонова, який зазначає, що чернече ім'я, отримане в день постригу, обиралося за тим самим принципом, що й ім'я під час хрещення[82]. Зважаючи на це, а також на наведені вище міркування щодо можливого вибору чернечого імені для князя Всеволода Ольговича за днем пам'яті святого, можемо зробити висновок про вибір хрестильного імені для князя за календарним принципом.

Якщо звернемося до дійових осіб євангельської історії Стрітення (мал. 3), то побачимо, що єдине можливе ім'я для княжича в такий день стає лише Симеон, адже жіночі відпадають самі собою, а чоловічі імена Ісус та Йосип (у пам'ять Йосипа Обручника) не використовували в князівських родинах[83] (імовірно, вони були табуйованими[84]). Маємо підстави говорити про можливе хрещення князя Всеволода Ольговича в день Стрітення іменем святого старця Симеона Богоприємця, що й віддзеркалено в опорядженні його київської церкви та в її посвяченні.

---

[80] Місток-перехід мав у своїй основі масивні дерев'яні бруси, до яких, імовірно, цвяхами кріпилася решта дерев'яної конструкції (про її форму складно говорити за відсутності джерел).

[81] Прикметно, що В. Пуцко, розглядаючи в комплексі ансамбль фрескових розписів пам'ятки, наголошує на малоймовірності присвяти головного вівтаря св. Кирилові. Такої ж думки притримується й Г. Вздорнов. Див.: Пуцко В.Г. Приделы Кирилловской церкви... С. 245; Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. Москва: Искусство, 1986. С. 133, прим. 26.

[82] Сазонов С.В. Монашеское имя Александра... С. 21.

[83] Див.: Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени... С. 461–626.

[84] Див.: Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. Киев, 1913. С. 956; Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Почитание Богоматери и некоторые аспекты имянаречения в допетровской Руси. *Вопросы ономастики.* 2018. Т. 15, № 2. С. 87–107.

Мал. 7. Печатка з образами св. Симеона Богоприємця та святих мучеників Бориса та Гліба (за М. Ліхачовим).

У цьому контексті особливу увагу привертають спостереження М. Ліхачова щодо можливих шляхів визначення належності печатки з образом св. Симеона Богоприємця на одному боці й святих мучеників Бориса та Гліба на другому (мал. 7). Дослідник ставив запитання, чи не чернігівському князеві Всеволоду Симеону із запису Любецького синодика вона належить? І що означають слова літопису про поховання князя Ігоря Ольговича в київському монастирі Св. Симеона «бѣ бо манастъырь ѿца его . и дѣда ег Стослава»?[85]

Віддаючи шану науковій інтуїції М. Ліхачова, зазначимо, що наше бачення вирішення цієї проблеми викладено в окремій публікації стосовно моделювання єдиного києво-канівського некрополя князя Всеволода Ольговича. Власне нове розуміння згаданих вище свідчень літопису й дало підстави для формування гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви[86].

Насамкінець скажемо декілька слів й про нібито патрональний живопис південного (бічного) «кирилівського» вівтаря пам'ятки, до якого була прикута увага дослідників на тлі використання циклічного аргументу, що підкріплювався гіпотетично визначеними свинцевими печатками.

Зауважимо, що вони репрезентують не одноосібне подвижницьке благочестя святого Кирила, а символічно відтворюють його спільну справу зі святим Афанасієм Александрійським[87]. Добре відомо, що обидва святителі впродовж життя послідовно утверджували культ Богородиці в християнській вірі. Тому Т. Кілессо цілком слушно зауважує, що ідейне спрямування розписів приділа більше стосується Богородиці, ніж святого Кирила та Афанасія Александрійських[88]. Вочевидь, на втрачених фресках конхи цієї апсиди був образ Богородиці, що свідчило про присвяту південного вівтаря.

Тож, окрім циклічного аргументу про посвяту церкви Кирилівською та гіпотетично ідентифікованних свинцевих печаток з образом св. Кирила, в арсеналі дослідників бракує фактичних джерел, аби підтвердити хрещення князя Всеволода Ольговича з іменем Кирило. Красномовними є рядки з книжки І. Марголіної та В. Ульяновського: «Св. Кирил був патрональним святим князя Всеволода Ольговича, котрий при хрещенні дістав ім'я Кирил. Але це твердження не спирається на чіткі докази. У писемних документах відповідної інформації немає. Вона могла міститися в поменниках, зокрема чернігівського (тобто всієї Чернігівської землі) походження... Проте в літературі апріорна ідея про Кирила як святого патрона чернігівського князя утвердилася на рівні "віри без доказів"»[89].

Звертаємо увагу дослідників на те, що брак інформації стосовно специфіки християнського імені Кирило князя Всеволода Ольговича заповнює публікація Введенського пом'янника Києво-Печерської лаври[90]. Водночас постановка проблеми була можлива на підставі залучення примітки Філарета щодо різночитання в Єлецькому синодику[91] та свід-

[85] Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. С. 100–102.
[86] Див.: Ганшин О. Моделювання організації... С. 4–17.
[87] Афанасій (приблизно 295–373 р.) та Кирило (376–444 р.) Александрійські жили й проповідували в різні часи, церква вшановує їх в один день (31 серпня).
[88] Кілессо Т.С. Кирилівський монастир. Київ: Техніка, 1999. С. 76–77.
[89] Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель... С. 56; Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності... С. 25.
[90] Поменник Ввєденської церкви... 116 с.
[91] Черниговские епархиальные известия. С. 308, прим. 19.

чень М. Грушевського про копію пом'янника Київського історичного товариства[92], який зауважував про князя Всеволода Ольговича, що «є пізнійша звітка, що перед смертию він сам постригся, з іменем Кирила»[93].

Можливо, наведена вище інформація про чернече (передсмертне) ім'я Кирило князя Всеволода Ольговича відома дослідникам, але свідомо не залучається до опрацювання, адже на тлі циклічного аргументу та гіпотетично визначеної належності свинцевих печаток з образом св. Кирила видається нонсенсом: мовляв, князь Всеволод Ольгович не міг мати хрестильного імені Кирило, а відповідно церква не могла закладатися з такою посвятою. Відсутність бодай мінімального підґрунтя для формування припущення про первісну посвяту храму повертає дослідника до все того ж циклічного аргументу.

Підсумовуючи чергову перевірку гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви, зауважимо, що, згідно з аналізом пом'янників і літописної інформації, ім'я Кирило князя Всеволода Ольговича є передсмертним чернечим. Відповідно, його київський храм апріорі не міг бути закладеним із посвятою св. Кирилові, що зі свого боку підтверджує здійснену нами перевірку.

Стосовно того, що споруда сучасної Кирилівської церкви під час закладання справді була освячена іменем св. Симеона й саме її монастир згадується в літописах під 1147, 1150, 1161 рр., то беззаперечних доказів ми поки що не знайшли. Але, на наш погляд, зважаючи на запропоновану нами аргументацію та відсутність відомостей про будь-який зв'язок князя Святослава Ярославича з обителлю (крім міркувань науковців про фрагмент із літопису «бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда еґ Сѯослава»), можемо говорити про вагомі ознаки того, що під найменуванням «Симеонова» в літописах, так би мовити, ховається монастир, що надалі йменується Кирилівським. Відповідно сучасний Кирилівський храм під час свого закладання міг бути освячений як церква святого Симеона Богоприємця.

References

Hanshyn, O. (2018). Sakralna orhanizatsiia kniazivskoi usypalni Kyrylivskoi tserkvy Kyieva ta datuvannia yii freskovykh rozpysiv [Sacral organization of the burial vault of St. Cyril's church in Kyiv and the dating of its fresco paintings]. *Slavistychna zbirka – Slavic collection, IV,* P. 169–180. Kyiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2021). Istoriohrafichnyi paradoks dvokh ktytorskykh kompozytsii u Kyrylivskii tserkvi Kyieva [The historiographical paradox of two founders' depictions of St. Cyril's Church in Kyiv]. *Novogardia, 1 (9),* P. 64–79.

Hanshyn, O. (2022). Modeliuvannia orhanizatsii yedynoho kyievo-kanivskoho nekropolia velykoho kyivskoho kniazia Vsevoloda Olhovycha y hipoteza shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria Sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Modeling of arrangement of the unified kyivkaniv necropolis of the grand prince of Kyiv Vsevolod Olhovych and the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon and the structure of St. Cyril's church in Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3,* P. 4–17. Chernihiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2022). Perevirka hipotezy shchodo totozhnosti khramy litopysnoho monastyra Sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva na pidstavi analizu davnikh pysemnykh dzherel. Sposterezhennia schodo pamiatok Kudriavtsia ta mezh Kopyrivoho kintsia [Verification of the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon and St. Cyril's church in Kyiv based on the data analysis from ancient written sources. Considerations regarding the monuments of Kudriavets and Copyryv kinets borders]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 5–6,* P. 7–22. Chernihiv, Ukraine.

Kilesso, T. (1999). Kyrylivskyi monastyr [Cyril's monastery]. Kyiv, Ukraine.

Kelembet, S. (2016). Pomiannyky (synodyky) kniaziv Chernihivskoi zemli yak istorychne dzherelo [Pomyanniks (synodics) of princes of the Chernigov land as a historical source]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 6,* P. 19–37. Chernihiv, Ukraine.

Korniienko, V. (2014). Hrafiti Sofii Kyivskoi XI – poch. XVIII st.: Informatsiinyi potentsial dzherela [Graffiti of St. Sophia of Kyiv of the XII – the early XVIII c.: Informational potential of the source]. Kyiv, Ukraine.

Kozak, N. (2014). Fragment ktitorskoy kompozitsii na zapadnoy stene naosa Kirillovskoy tserkvi v Kiyeve [A fragment of the founders' depiction on the western wall of the naos of St. Cyril's church in Kyiv]. *V sozvezdyy Lva: Sb. statei po drevnerusskomu yskusstvu v chest Lva Ysaakovycha Lyfshytsa – In the constellation of Lev: Collection of articles on ancient Russian art in honor of Lev Isaakovich Lifshitz,* P. 198–209. Moscow, Russia.

Litvina, A., Uspenskij, F. (2018). Pochitanie Bogomateri i nekotorye aspekty imyanarecheniya v dopetrovskoj Rusi [The honoring of the Mother of God and some aspects of naming tradition in pre-petrine Rus]. *Voprosy onomastiki – Problems of onomastics, 15, 2,* P. 87–107. Ekaterinburg, Russia.

Litvina, A., Uspenskij, F. (2008). Vremya zhit i vremya umirat. Tekstologiya drevnejshih russkih letopisej ili knyazheskaya semejnaya tradiciya? [Time to live and time to die. The textology of the oldest Ruses chronicles or the princely family tradition?] *Fakty i znaki: Issledovaniya po semiotike istorii – Facts and signs: Research on the semiotics of history, I,* P. 108–121. Moscow, Russia.

[92] Грушевський М. Історія України-Русі. Т. II. С. 145, прим. 4.
[93] Там само. С. 145.

Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2006). Vybor imeni u russkikh knyazey X–XVI v. Dinasticheskaya istoriya skvoz prizmu antroponimiki [The choice of name of Rus princes in the 10th–16th c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia.

Marholina, I. (2001). Kyrylivska tserkva v istorii serednovichnoho Kyieva [St. Cyril's church in the history of medieval Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I., Ulianovskyi, V. (2019). Dzerkalo vichnosti: Kyivska Kyrylivska tserkva ta Sviato-Troitskyi monastyr [The mirror of eternity: St. Cyril's church and the Monastery of the Holy Trinity]. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I., Ulianovskyi, V. (2005). Kyivska obytel Sviatoho Kyryla [Kyiv monastery of St. Cyril]. Kyiv, Ukraine.

Miheev, S. (2017). Knyazheskie pechati s tamgami i atribuciya znakov Ryurikovichej XI–XII v. [Princely seals with tamgas and attribution of Rurikis' sign of the 11th–12th c.]. *Drevnyaya Rus. Voprosy medievistiki – Old Rus. Problems of medieval studies, 4 (70)*, P. 17–41. Moscow, Russia.

Movchan, I. (1993). Davno-kyivska okolytsia [The suburb of Old Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Pevna, O. (2008). Tserkva Sviatoho Kyryla Oleksandriiskoho v Kyievi: vazhlyvist vizualnoi kultury v rozvytku relihii ta viry na Rusi [Church of St. Cyril of Alexandria in Kyiv: the importance of visual culture in the development of religion and faith in Rus]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of Europian nations, 26*, P. 11–20. Kyiv, Ukraine.

Pevna, O. (1995). The Kyrylivska tserkva: The Approphition of Byzantine Art and Architecture in Kiev. New York, USA.

Sazonov, S. (1994). Monasheskoe imya Aleksandra Nevskogo i tradicii monashesokgo imyanarecheniya v srednevekovoj Rusi [The monastic name of Alexander Nevsky and the monastic traditions of baptismal naming in medieval Rus]. *Soobsheniya Rostovskogo muzeya – Rostov museum reports, VI*, P. 16–24. Rostov, Russia.

Sarabyanov, V. (2009). Spaso-Preobrazhenskaya cerkov Evfrosineva monastyrya i ee freski: 2-e izd [Transfiguration Church of the St. Euphrosyne monastery and its frescoes: the second edition]. Moscow, Russia.

Tolochko, O. (2020). Zasnuvannia Kyrylivskoho monastyria [Foundation of Cyril's monastery]. *Ruthenika, XVII*, P. 160–166. Kyiv, Ukraine.

Uspenskij, B., Uspenskij, F. (2017). Inocheskie imena na Rusi [Monastic names in Rus]. Moscow, Russia.

Vilkul, T. (2003). Daty rozhdeniya knyazhichej: starshie i mladshie Yaroslavichi [The birthdates of princelings: the older and younger stirps of Jaroslav]. *Ruthenika, II*, P. 108–114. Kyiv, Ukraine.

Voitovych, L. (2006). Kniazha doba: portrety elity [Epoch of princes: portraits of the elite]. Bila Tserkva, Ukraine.

Zharkih, N. Obychaj postrizheniya pravitelya v monahi [The custom of the monastic tonsuring of a monarch].

Ганшин Олександр Вікторович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України, молодший науковий співробітник науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Ganshin Olexander – Ph.D. student of M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian archeography and source studies of the National academy of sciences, junior researcher of the scientific fund department of National conservation area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: ov.ganshin@gmail.com

VERIFICATION OF THE HYPOTHESIS ON THE IDENTITY OF THE CHURCH OF THE CHRONICLE MONASTERY OF ST. SIMEON AND THE BUILDING OF ST. CYRIL'S CHURCH IN KYIV ON THE BASE OF ANALYSIS OF THE INFORMATION OF POMYANNIKS AND SPHRAGISTICS ARTEFACTS

The article further verifies the author's hypothesis regarding the identity of the church of the annalistic monastery of St. Simeon on the Kopyriv kinets and the building of the modern St. Cyril's Church of Kyiv. Based on the analysis of the information of the pomyanniks about the christian name of prince Vsevolod Olhovych and the lead seals with the image of St. Cyril, it was concluded that the name Cyril is not a christian name, but a monastic one. An attempt is made to reconstruct the possible reasons, time and place of the prince's taking the monastic vows.

Further examination of the problem of the christian name of prince Vsevolod Olhovych and the initial consecration of his Kyiv church is conducted within the framework of the author's proposed assumption with an analysis of the fresco arrangement and internal architecture features of the church. The available sources give the author grounds to identify the holy elder Simeon the God-Receiver as the heavenly patron of prince Vsevolod Olgovych, and the original dedication of his Kyiv church as the Simeon Church of the same annalistic monastery.

***Key words**: St. Simeon Monastery, St. Cyril's church of Kyiv, christian name, monastic name, pomyannyks (synodics), seals.*

Дата подання: 10 березня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 21 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ганшин, О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу відомостей із пом'янників і артефактів сфрагістики. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 30–44. DOI: 10.58407/litopis.230204.

Цитування за стандартом APA

Ganshin, O. (2023). Perevirka hipotezy shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria Sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva na pidstavi analizu vidomostei iz pomiannykiv i artefaktiv sfrahistyky [Verification of the hypothesis on the identity of the church of the chronicle monastery of St. Simeon and the building of St. Cyril's church in Kyiv on the base of analysis of the information of pomyanniks and sphragistics artefacts]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 30–44. DOI: 10.58407/litopis.230204.

УДК 271.2-754(477.81)

протоієрей Олександр Федчук

●

НЕОУНІЯ НА ВОЛИНІ у 1930-х рр.

DOI: 10.58407/litopis.230205
© О. Федчук, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8494-9066

Одним із маловивчених явищ релігійного життя на Волині часів міжвоєнної Польщі є неоунія. ***Мета*** *дослідження – провести аналіз розвитку неоунійного руху на Волині в 1930-х рр., оскільки цей період найменше вивчений.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в тому, що досліджені в ній матеріали, частина з яких введена автором до наукового обігу, дають змогу сформувати уяву про особливості формування та функціонування унійних парафій на території Волинського воєводства.* ***Методологія*** *дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерельного матеріалу. Дослідити архівні джерела дало можливість застосування загальнонаукових (аналізу й синтезу, порівняння, узагальнення, статистичного) та спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, історичної реконструкції, історико-типологічного, історико-генетичного) методів.* ***Висновки.*** *Було з'ясовано, що протягом 1930-х рр. на Волині організовано загалом сім неоунійних парафій, а ще декілька спроб утворення таких осередків залишилися невдалими. Продовжили своє функціонування декілька парафій, що виникли в 1920-х рр. Порівняно з тим часом, розвиток неоунії на Волині проходив спокійніше, що стало наслідком зменшення кількості конфліктів між уніатами та православними, оскільки влада перестала дозволяти уніатам претендувати на майно православної громади. Набути значного поширення на Волині неоунійному руху не вдалося, адже він не мав тут ідейного підґрунтя й спирався винятково на побутові непорозуміння між окремими православними священниками та їх парафіянами.*

Ключові слова: *неоунія, Волинь, Православна Церква, біскуп Микола Чарнецький.*

Неоунія (унія східного чи візантійсько-слов'янського обряду) виникла після Першої світової війни. Її було ініційовано Ватиканом для полегшення процесу приєднання до Католицької Церкви православного населення передусім колишньої Російської імперії. На Волині перший неоунійний осередок утворився в 1925 р. у с. Озеро Луцького повіту. До кінця 1920-х рр. неоунійні парафії з'явилися також у селах Цегів Горохівського повіту, Дубечне й Краска Ковельського повіту, Крутнів Кременецького повіту, Жабче Луцького повіту. Фактично в усіх цих місцях виникнення й розвиток неоунійних парафій супроводжувалися гучними конфліктами з православним населенням за право володіння парафіяльним майном – храмовими будівлями та церковною землею. Усе це знайшло відображення як у церковному та цивільному діловодстві, так і в тогочасній конфесійній та світській пресі. Натомість виникнення неоунійних осередків на Волині в 1930-х рр., як і загалом хід парафіяльного життя, були позбавлені такої гостроти, тому тогочасним процесам розвитку неоунійної конфесії приділялося менше уваги. Відтак про неоунію, що зникла на Волині до 1946 р., сьогодні відомо передусім за подіями другої половини 1920-х рр., а в її розвитку в 1930-х рр. залишається чимало білих плям. Метою цього дослідження є аналіз розвитку неоунії у Волинському воєводстві саме в 1930-х рр.

Неоунії в міжвоєнній Польщі увагу приділяло небагато вітчизняних дослідників. Варто звернути увагу на праці В.-Ю. Коваліва[1], Ю. Крамара[2], М. Кучерепи[3], Р. Скакуна[4], Н. Стоколос[5] та О. Федчука[6]. В усіх цих працях проаналізовано лише окремі аспекти роз-

[1] Ковалів В.-Й. Ліквідація неоунії в Луцькій дієцезії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. 2007. Вип. 8. С. 271–288.
[2] Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. 1998. Вип. 1. С. 68–73; Його ж. Неоунійний рух на Західній Волині у міжвоєнну добу (1921–1939). *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2015. С. 206–215.
[3] Кучерепа М. Неоунія на Волині. «Да всі єдино будуть». *Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині*. Луцьк–Володимир-Волинський, 2010. С. 134–141.
[4] Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег*. Львів, 2007. Т. 5. С. 204–247; Його ж. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 рр. *Ковчег*. Львів, 2018. Т. 8. С. 72–189.
[5] Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–89.

витку неоунії, причому в жодній із них не акцентовано на розвитку неоунійних парафій на Волині в 1930-х рр.

На початок 1930-х рр. на Волині діяли неоунійні парафії в селах Цегів, Дубечне, Краска та Жабче, а також осередок ченців-редемптористів у м. Ковелі. Окрім цього, у воєводстві функціонувало декілька греко-католицьких центрів для вихідців із Галичини, яких тут не будемо брати до уваги. До цього часу вже припинили існування унійніі осередки в селах Озеро та Крутнів, втратила імпульс до розвитку неоунійна парафія в с. Жабче, адептам якої довелося віддати православним захоплений раніше храм; слабкі позиції в неоунії були в с. Цегів. Найскладнішою, серед рано посталих центрів неоунії на Волині, ситуація була в с. Дубечне, де навіть і в 1930-х рр. продовжували тривати гучні конфлікти з православним населенням за парафіяльний храм, церковні угіддя та плебанальний дім.

У березні 1930 р. Луцький біскуп Адольф Шельонжек у листі до міністра релігійних визнань та народної освіти обґрунтовував доцільність ліквідації в Дубечному православної парафії, оскільки тут, нібито, залишилося не більше двохсот православних, яких недостатньо для окремої парафії[7]. Проте це було далеким від правди, оскільки з 1928 р. в цьому селі розпочався невпинний процес повернення до православ'я, що стало наслідком місіонерської діяльності делегованого сюди духовенства. Свою роль зіграла й аморальність унійного священника Василя Гроша. Доказом безпідставності заяв католицького біскупа було майже одночасно подане до уряду клопотання православного населення Дубечного про повернення рідного храму. Підписало його 1003 особи[8].

Оскільки аргументи православного населення ігнорувалися, священник Віталій Сагайдаківський, який тоді очолював Дубечненську парафію, вирішив 29 травня 1930 р. організувати людей на силове повернення церкви, але воно було невдалим[9], що знову загострило міжконфесійну ситуацію в парафії. У подальшому кількість уніатів тут тільки зменшувалася. За даними повітового старости, у 1937 р. у великому с. Дубечне сповідувати унію залишилося тільки 10% мешканців, але при цьому уніатами залишалося також чимало мешканців невеликих приписних сіл – у Рокиті їх було 50%, у Лютці – 90%[10]. Хоча, на думку православного духовенства, уніатам цілком вистачало б каплиці, що знаходилася в Лютці, влада не дозволяла силою забрати в них побудований православними храм, яким вони користувалися до 1927 р., щоб не розпалювати протистояння. Тому чергову спробу православних зі священником Йосипом Грушецьким увійти в храм на початку 1936 р. поліція також придушила, заарештувавши й віддавши до суду кількох активістів. Прагнучи помститися, наступної ночі православні підпалили житло унійного настоятеля, який мусив тікати з Дубечного – його замінив інший священник[11]. Одразу після приєднання Волині до складу УРСР неоунійна парафія в Дубечному розпалася й храм без зайвого клопоту повернувся до православних, якими знову стали й ті, хто до останнього продовжував триматися унії.

Не припиняли протягом 1930-х рр. свою діяльність й інші вищезгадані парафії. За подібним сценарієм, як у Дубечному, розвивався неоунійний осередок у с. Краска, де уніати також із 1927 р. користувалися православним храмом. Кількість прихильників неоунії так само поступово зменшувалася, хоча на 1930 р. їх було значно більше за православних: 747 осіб проти 202[12]. Не маючи доброго організатора в особі настоятеля, православні мешканці Краски не намагалися повернути храм, але одразу після початку Другої світової війни унія тут також зникла.

Третім місцем, де уніати користувалися православним храмом, було с. Цегів, але там ситуація кардинально різнилася. Річ у тім, що настоятелю унійної парафії Олексію Пелипенку вдалося, за сприяння цивільної влади, отримати в користування старий сільський храм, яким православні вже фактично не користувалися, побудувавши новий. Протягом 1930-х рр. тут тривали заведені ще раніше судові справи за право володіння парафіяльним майном. Лише в 1937 р. православні виграли суд за церковний дім[13]. Увесь цей час унійна парафія в Цегові залишалася маломіцною, нерідко залишаючись без священника.

Слабкою була й парафія в с. Жабче, яку дуже підірвало повернення православним у 1929 р. храму, чому передувало майже тижневе голодування 152 православних селян у за-

[6] Федчук О. Жабченська трагедія (з історії неоунії на Волині). Луцьк, 2015. 80 с.
[7] Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (AAN, MWR i OP). 392, k. 198–199.
[8] Ibid. K. 223–224, 231–246.
[9] Ibid. K. 261–262.
[10] Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 60. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 30.
[11] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1936. № 2. S. 63.
[12] Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 148. Оп. 2. Спр. 554. Арк. 215.
[13] ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 1489. Арк. 1–42.

критому зсередини храмі (події відбувалися наприкінці лютого 1929 р.)[14]. Хоча влада й профінансувала будівництво нової унійної каплиці в Жабчому, вона мало відвідувачів і неодноразово залишалася без священника.

Специфічною була унійна парафія при місії редемптористів у м. Ковелі. Прибувши сюди в 1927 р. й оселившись в орендованому приміщенні, перегодом місіонери змогли добре закріпитися тут, отримавши в 1931 р. колишній православний храм, раніше перетворений владою на гарнізонний костел, а також землю для будівництва монастиря, приміщення якого було освячене 16 жовтня 1932 р. апостольським візитатором уніатів Волині й Полісся біскупом Миколою Чарнецьким, який сам тут проживав[15]. Піднесення Ковельської місії редемптористів співпало з архієрейським свяченням М. Чарнецького в Римі в 1931 р. Хоча основним завданням редемптористів було обслуговування галицьких колоністів – греко-католиків, які оселилися в різних куточках Волині, їх місія в місті поширювалася й на православне населення. Інформація про успіхи неоунії в Ковелі кардинально різнилася, залежно від джерела її поширення. Так, в єзуїтському часописі «Oriens» у 1933 р. переконували читачів у тому, що «в Ковелі все більше людей цікавиться діяльністю редемптористів і зголошується до унії»[16], а в 1934 р. лише протягом Великого посту й на Пасху до східного обряду приєдналося близько сотні осіб[17]. Натомість, місцеве православне духовенство оцінювало кількість уніатів у Ковелі на середину 1930-х рр. у 60–80 осіб, не рахуючи вихідців з Галичини[18]. У будь-якому випадку, деякі успіхи серед православного населення редемптористи в Ковелі мали, але цілком очевидно, що вони значно перебільшувалися зацікавленими особами.

Специфічною була й унійна парафія при Дубенській семінарії східного обряду. Формально її засновано в 1928 р., але нормальне функціонування закладу розпочалося лише в 1931 р. В уніатському середовищі переконували, що розміщення в Дубному семінарії перетворило місто на один із основних центрів неоунії на Волині. Заміняючи парафію, семінарія притягувала до себе вірян, які задовольняли у її храмі всі свої релігійні потреби. Лише в 1936 р. в Дубному начебто було приєднано до неоунії 39 осіб. Із кожним роком семінарський храм все більше й більше відвідувало вихідців із Галичини, а на Пасху 1936 р. в церкву прийшло понад тисячу осіб[19]. Водночас православне духовенство не помічало в Дубному якихось особливих успіхів уніатів, що в 1935 р. зазначав Волинський єпархіальний місіонер: «У Дубенському повіті, цьому центрі унійного руху, з приводу перебування в Дубні папської семінарії всхідного обряду, унія великого успіху не має. В самому місті семінарські будинки й костел стоять обідрані, псуючи загальний вигляд міста»[20].

Тепер слід звернути увагу на ті неоунійні парафії, які з'явилися на Волині у 1930-х рр. Перша з них, за хронологією, виникла в с. Великі Кусківці Кременецького повіту, де православний священник втратив авторитет через непомірні матеріальні запити. Вірогідно, свою роль у виникненні неоунійного руху відіграли вихідці з Галичини, які проживали тут. Разом із місцевими конвертитами, котрих нараховувалося декілька сотень, вони вирішили будувати в селі свій храм, місце для якого обрали на землі православної парафії. Однак після подій у Жабчому влада, не бажаючи виникнення нових «гарячих точок», почала відмовляти уніатам у претензіях на майно православних громад. Чи не вперше таку принциповість було виявлено саме у Великих Кусківцях, а тому виділяти місце під храм на своїй приватній землі довелося місцевому уродженцю Афіногену Арабському – колишньому православному псаломщику, який і став одним із організаторів у селі неоунійної парафії[21].

Освячення новозбудованого унійного храму у вказаному селі 3 вересня 1933 р. провів біскуп Микола Чарнецький. Це стало знаковою подією для волинських уніатів, оскільки йдеться про перший для них кам'яний храм у воєводстві[22]. Однак сподівання зацікавлених осіб на те, що це позитивно вплине на подальше поширення неоунії як у самих Великих Кусківцях, так і в околицях, не справдилося. Волинський єпархіальний місіонер протоієрей Серафим Казновецький у 1935 р. стверджував, що неоунія «не має великого впливу не тільки на оточуючі села, а й на православних тої ж парафії, а то для того, що в самих уніатів на протязі року в парафіяльному житті не було спокою»[23]. На середину 1937 р. у

[14] Див.: Федчук О. Жабченська трагедія... С. 1–80.
[15] З успіхів унії у Ковлі. *Діло*. 1932. № 235. С. 3.
[16] Wiadomości z Wołynia. *Oriens*. 1933. № 2. S. 62.
[17] Na różnych placówkach unijnych. *Oriens*. 1934. № 3. S. 92.
[18] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 189. Арк. 10.
[19] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1937. № 3. S. 95.
[20] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 2.
[21] Там само. Арк. 4.
[22] Успіхи унійної акції на Волині. *Діло*. 1933. № 268. С. 2.
[23] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 4.

Волинському воєводському уряді нарахували 185 уніатів[24]. У 1938 р. новозбудований храм залишився без настоятеля, а ключі забрав католицький декан, через що почали циркулювати чутки, що церкву перетворять на католицький костел. За словами православного благочинного, у Великих Кусківцях напередодні Другої світової війни залишалося не більше п'ятдесяти уніатів[25].

Лише частково відрізнялася від інших місць причина виникнення неоунійного осередку в с. Застав'я Рівненського повіту. Тривалий час це село входило до однієї парафії з містечком Межирічі, однак між мешканцями двох населених пунктів, у кожному з яких була своя церква, почали виникати непорозуміння, що спричинило бажання заставців, до яких приєдналися й жителі с. Дивень, поділити парафію. Важливим аргументом на їх користь було те, що саме в Застав'ї знаходилося плебанальне житло й 35 гектарів парафіяльної землі. Однак найбільше, на що погодилася консисторія, це прислати на спільну парафію другого священника, який мав би постійно служити саме в Застав'ї[26]. Це мало заспокоїло селян, котрі якийсь час іще продовжували їздити в консисторію й навіть декілька разів побували у Варшавського митрополита, а влітку 1931 р. більшістю голосів прийняли рішення про перехід у неоунію. Як стверджував Рівненський повітовий староста, цього бажали близько 80% мешканців Застав'я (загальна кількість населення 506 осіб) та 30% мешканців Дивня (зі 640 осіб)[27].

23 серпня 1931 р. присланий у Застав'я Луцькою курією «перельот» ієромонах Серафим (Яросевич) звершив тут перше унійне богослужіння. Для забезпечення духовних потреб уніати прагнули отримати в своє розпорядження православний храм, але це їм не вдалося. Ця обставина, як і звична для Луцької курії проблема з браком унійного духовенства, стала причиною того, що до кінця 1931 р. унійний священник служив у Застав'ї лише двічі. Друге богослужіння, наприкінці грудня, відбувалося в сільському магазині за участі двохсот осіб[28].

На початку 1932 р. Рівненський повітовий староста обґрунтовував перед Волинським воєводою небажаність подальшої унійної агітації в Застав'ї[29], але в Луцькій курії не збиралися відступати від намірів організувати тут парафію. 25 березня 1932 р. Луцький біскуп, нарешті, прислав сюди настоятеля, яким став «перельот» ігумен Нифонт (Ведмідь). Майже одразу після свого прибуття в Застав'я він організував звернення своїх прихильників до повітового старости з проханням передати їм ключі від церкви[30]. Але не чекаючи на відповідь, у ніч на 17 квітня 1932 р. уніати намагалися вдертися до храму, що їм не вдалося[31]. Невдовзі було зафіксовано ще одну спробу їхнього незаконного проникнення в церкву, через що протягом цілого літа православні щоночі виставляли біля храму варту 15–20 осіб[32]. А прихильники унії тимчасом молилися то на полі, то в хаті-читальні, то в колишньому магазині.

Зрештою, від спроб отримати діючу церкву в Застав'ї уніатам довелося відмовитися. Не вдалося їм отримати й ділянку землі, на що так сподівався Нифонт (Ведмідь), котрий у липні 1932 р. подав у воєводський земельний відділ прохання про наділення унійної парафії землею. Відмову було мотивовано відсутністю вільної землі, оскільки прийнятий у державну власність Межирицький маєток уже був розділений[33].

У подальшому в неоунійній парафії в Застав'ї почалися кризові явища, які виражалися в притаманних багатьом унійним осередкам на Волині в 1930-х рр. внутрішніх конфліктах – чи то всередині кліру, чи між священником і паствою. У Застав'ї не могли помиритися між собою настоятель і дяк, які так сварилися, що в курії вирішили за краще прибрати їх обох із парафії, після чого тут на якийсь час знову не стало свого священника. Зрозуміло, що за таких обставин важко було сподіватися на зростання кількості адептів неоунії. У 1934 р. в єзуїтському часописі «Oriens» повідомлялося, що загалом у Застав'ї до 150 уніатів[34].

У 1935 р. парафію очолив випускник Дубенської семінарії східного обряду Йосип Гадуцевич, який одразу розпочав роботу з молоддю. Православний єпархіальний місіонер описував це так: «Маючи радіоапарат, він влаштовує слуховиська для населення, а з вчащающими до нього проводить бесіди. На ті слуховиська й бесіди він запрошує й право-

[24] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 99.
[25] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 190. Арк. 14.
[26] Сагайдаківський В. Правди не втопити. Торонто, 1977. С. 37–42.
[27] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 9.
[28] Там само. Арк. 8.
[29] Там само. Арк. 11.
[30] Там само. Арк. 19.
[31] Там само. Арк. 21.
[32] ДАВО. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 77.
[33] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 35.
[34] Na różnych placówkach unijnych. *Oriens*. 1934. № 3. S. 92.

славних молодь та старших. Видно, що він має деякий вплив, бо в тій виставі, яку він має поставити в різдвяні свята, мають приймати уділ й православні парубки та дівчата»[35].

Отець Йосип пробув у Застав'ї до 1938 р. Православне духовенство стверджувало, що йому не вдалося набути нових адептів, бо на 1937 р. тут нараховували менше сотні уніатів[36]. Однак, вірогідно, саме він розпочав будівництво в селі унійної церкви, яку біскуп Микола Чарнецький освятив уже 23 травня 1939 р.[37] Вона стала останньою культовою спорудою на Волині, яка була побудована тут уніатами.

Іще одна неоунійна парафія в Рівненському повіті з'явилася в 1934 р. у с. М'ятин. Причини її появи були подібними до Застав'я – проігнороване консисторією бажання місцевих селян відділитися від парафії с. Посягва й переоформлення парафіяльним настоятелем землі М'ятинської церкви на головний парафіяльний храм у Посягві. Скориставшись цим, Рівненський католицький декан намовив ображених селян звернутися до Луцької курії з проханням призначити їм унійного священника[38]. Місцеві уніати стверджували, що віру змінили всі без винятку парафіяни, а православний благочинний 6-го округу Рівненського повіту називав цифру в 750 осіб[39].

Перше богослужіння для нових уніатів присланий сюди «перельот» Іліан (Гук) 29 липня 1934 р. провів у місцевій православній церкві. Однак після цього повітовий староста наказав запечатати храм. Відтоді унійні богослужіння відбувалися просто неба. Уніати ставили перед воєводою питання про повернення храму, але, зрозумівши безперспективність цих клопотань, зайнялися будівництвом власної каплиці, для якої отримали землю в дар від одного з селян. Одночасно було побудовано плебанальне житло, в якому вирішили звершувати богослужіння до будівництва каплиці. Утім, у цей процес втрутилася влада, яка знайшла низку порушень із передачею землі та вже проведеним будівництвом житла, яке було призупинене 9 листопада 1934 р.[40]

У лютому 1935 р. чотириста мешканців М'ятина звернулися до Луцького біскупа з проханням про допомогу в поверненні храму, який залишався замкнутим. Прохачі стверджували, що православних у селі не залишилося[41]. Однак клопотання біскупа Адольфа Шельонжека залишилося без наслідків, після чого уніати вирішили, попри відсутність дозволів, таки побудувати свій храм. Звести його зуміли дуже швидко, але місцева влада спершу відмовлялася санкціонувати відкриття храму, збудованого свавільно[42]. Утім, 2 червня 1935 р. біскупу Миколі Чарнецькому таки вдалося його освятити[43].

Улітку 1937 р. ієромонах Іліан (Гук) зробив спробу повернутися в православ'я. Разом із ним відповідне клопотання у Волинську духовну консисторію підписало сто осіб[44]. Із якихось причин незабаром священник відмовився від свого підпису, після чого був переведений біскупом на іншу парафію[45]. Згідно урядової статистики, на червень 1937 р. М'ятинська неоунійна парафія була доволі великою, нараховуючи 1095 вірян. Однак православна сторона на початок 1938 р. вказувала кількість – 703 уніатів[46].

Одночасно з мешканцями М'ятина в неоунію вирішили перейти селяни з Гаїв-Лев'ятинських Дубенського повіту. Причина була традиційною – конфлікт селян із парафіяльним священником. Групову заяву про перехід в унію Волинському архієпископу Олексію (Громадському) мешканці села написали в липні 1934 р.[47] Як і в інших місцях, адепти неоунії спробували забрати тут православний храм, в якому вже розпочав богослужіння православний священник, причому зробили це методом штурму. Ця спроба уніатів була вдалою, і тут почав служити «перельот» Федір Пасічник. Однак через декілька місяців ситуація в селі поступово почала змінюватися на користь православних, частина колишніх прихильників унії відвернулася від неї.

22 грудня 1934 р. представники влади забрали в уніатів церкву й запечатали її. Воєвода погоджувався повернути храм православній громаді, але просив архієпископа Олексія, щоб той призначив на цю парафію відповідального священника, котрий «своїм тактом спричинив би до цілковитої ліквідації пропаганди унії»[48]. Навесні 1935 р. факт незаконно-

[35] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 6.
[36] Там само. Спр. 190. Арк. 22.
[37] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1939. № 4. S. 126.
[38] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 37.
[39] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 188. Арк. 53.
[40] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 41.
[41] Там само. Арк. 47, 52.
[42] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1935. № 1. S. 30.
[43] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1935. № 4. S. 128.
[44] Повернення до Православ'я? *Церква і нарід*. 1937. № 15–16. С. 547–548.
[45] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 85.
[46] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 190. Арк. 26.
[47] ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 24.
[48] AAN, MWR i OP. 392. k. 285.

го захоплення храму уніатами було визнано Радивилівським міським судом, а ще через рік цей же суд остаточно віддав його православним[49]. Це призвело до певного загострення міжконфесійних взаємин у Гаях-Лев'ятинських. Зокрема, бійкою завершилося святкування з приводу відновлення у церкві православних богослужінь[50].

Після усунення з храму уніати почали звершувати богослужіння в приватних помешканнях, а інколи – в католицьких каплицях. Настоятелем парафії залишався Федір Пасічник. Проживав він в іншому селі, що в «Oriens» пояснювали так: «Вести мову про будівництво в Гаях церковного житла не можна через брак коштів, так і через неприхильність до унії з боку визначальних чинників»[51]. Згідно православної статистики, в селі було не більше за трьохсот уніатів, але католицькі джерела переконували, що їх тут – близько п'ятисот осіб.

У 1933 р., через конфлікт частини парафіян із консисторію з приводу священника, неоунія з'явилася в с. Тутовичі Сарненського повіту. Опікуватися новою парафією було доручено «перельоту» Ксенофонту Керші. Лише нетривалий час уніати змогли проводити богослужіння в православному храмі, який влада потім замкнула[52]. Згодом воєвода прийняв рішення повернути церкву православному населенню, але в унійних колах це вважали безпідставним, оскільки майже всі місцеві селяни перейшли в неоунію[53]. У травні 1934 р. було освячене місце під будівництво в Тутовичах унійної каплиці[54], але приступити до цієї роботи доволі довго не дозволяла влада. Служив у Тутовичах ієромонах Микита (Денисенко-Курдибанський). Згідно урядової статистики, на 1 січня 1938 р. в селі було 1100 уніатів[55].

Якщо в кожному з вищезгаданих сіл причиною появи неоунії стали матеріальні конфлікти всередині парафії, якими користалися в Луцькій курії, то виникнення неоунійних парафій у Луцьку та Рівному мало інше підґрунтя. По-суті, тільки у цих двох містах (не беремо до уваги специфічні унійні осередки при Дубенській семінарії та місії редемптористів у Ковелі) неоунійні парафії не виділилися із «проблемної» православної парафії, а були організовані з чистого аркуша.

Перша з них виникла в Луцьку, який був воєводським центром, у 1934 р., хоча унійні богослужіння влаштовувалися в місті й раніше. Настоятелем новоутвореної парафії, якій виділено каплицю при католицькій семінарії, призначено випускника Дубенської семінарії Василя Артем'єва. Утім, як етнічний росіянин, він не влаштовував деяких парафіян, котрі почали бойкотувати богослужіння. Луцькі уніати сподівалися, що їм призначать українця, після чого хотіли винайняти в центрі міста приміщення для облаштування своєї каплиці[56]. Але В. Артем'єв так і залишився на своїй посаді, за винятком нетривалого переведення на інше місце в 1938 р.[57] Власного приміщення уніати м. Луцька так і не знайшли, отримавши від Луцької курії каплицю на римо-католицькому цвинтарі. Членами цієї парафії себе вважали небагато людей – до двохсот осіб, більша частина з яких були вихідцями з Галичини. За повідомленням Луцького староства, дехто з православних м. Луцька перейшов на позиції неоунії завдяки місіонерській діяльності унійного духовенства, а інші – через непорозуміння з православною духовною владою[58]. Однак православні джерела переконують у тому, що Василь Артем'єв служив у Луцьку для галичан[59].

Останньою на Волині в 1936 р. організаційно оформилася неоунійна парафія в Рівному. Її настоятелем став уже згадуваний «перельот» Василь Грош[60], котрий був змушений тікати з Дубечного. Для потреб цієї парафії католики віддали одну з міських каплиць. У Рівному діяла одна з найменших неоунійних парафій, що нараховувала до сотні осіб[61]. Однією з негативних ознак її розвитку стали конфлікти між представниками галицької спільноти та місцевими вихідцями. Якщо перші вимагали, щоб богослужіння відбувалися українською мовою, як на Галичині, то інших влаштовувала слов'янська мова богослужіння. Все завершилося відходом греко-католиків із Галичини від цієї парафії, яку з 1938 р. стали відвідувати лише нечисленні конвертити[62].

---

[49] AAN, MWR i OP. 392. k. 286.
[50] Audiatur et altera pars. *Діло*. 1936. № 121. С. 3.
[51] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1938. № 6. S. 191.
[52] Z Wołynia. *Oriens*. 1933. № 5. S. 156.
[53] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1933. № 6. S. 188.
[54] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1934. № 4. S. 128.
[55] AAN, MWR i OP. 416. k. 313.
[56] З поступів унійної акції на Волині. *Діло*. 1934. № 151. С. 2.
[57] Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1938. № 6. S. 191.
[58] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 96.
[59] ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 190. Арк. 16.
[60] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 100.
[61] AAN, MWR i OP. 416. k. 310–313.
[62] ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4129. Арк. 13.

У цілому ж на кінець міжвоєнного періоду на Волині влада нараховувала чотирнадцять неоунійних парафій і понад десять тисяч вірних (але в числі адептів враховано й вихідців із Галичини разом із їхніми громадами)[63]. Після встановлення радянської влади діючими залишилися неоунійні громади в Ковелі, Луцьку, Рівному, Жабчому, Великих Кусківцях, М'ятині, Застав'ї, Тутовичах тощо[64]. Остаточне зникнення неоунії на Волині пов'язане з реалізованим радянською владою протягом 1945–1946 рр. курсом на ліквідацію УГКЦ.

Отже, протягом 1930-х рр. на Волині з'явилося сім нових неоунійних парафій, які, разом із місією редемптористів у Ковелі та семінарією в Дубному, додалися до організованих у 1920-х рр. парафій. Їх виникнення, за винятком луцької і рівненської, стало наслідком конфліктних ситуацій всередині сільських парафій, вирішити які не зуміли в духовній консисторії. Розвиток унійного руху на Волині в 1930-х рр., порівняно з др. пол. 1920- х рр., вирізнявся меншою кількістю затяжних конфліктів між православними та унійними вірянами, оскільки цивільна влада перестала дозволяти уніатам претендувати на нерухоме майно православної громади. Це й пояснює будівництво в кількох селах унійних храмів і каплиць. Отримати дозволи на таке будівництво унійним громадам також було важко, оскільки влада, оцінивши наслідки для суспільної безпеки конфліктів кінця 1920-х рр., не була зацікавлена в поширенні неоунії. Характерним явищем для 1930-х рр. став брак неоунійних священників, через що діючі в 1930-х рр. парафії на тривалий час залишалися без своїх настоятелів. Разом із нестачею типових храмів, це було одним із чинників слабкого розвитку неоунії на Волині. Свою роль відіграли й внутрішні конфлікти в низці парафій. Загалом адепти неоунії у воєводстві здебільшого не мали якихось твердих догматичних переконань і їх відхід від Православ'я був пов'язаний тільки з образами та матеріальним розрахунками. Саме тому частина унійних парафій на Волині зникла вже наприкінці 1939 р., а інші влада без особливих зусиль ліквідувала до кінця 1945 р.

References

Fedchuk, O. (2015). Zhabchenska tragediia (z istorii neounii na Volyni) [The tragedy of Zhabcha (on the history of Neo-Union in Volyn)]. Lutsk, Ukraine.

Kovaliv, V.-I. (2007). Likvidatsiia neounii v Lutskii diietsezii [Liquidation of the Neo-Union in the Lutsk Diocese]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia: Istorychni nauky – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy». Series: Historical sciences, 8*, P. 271–288.

Kramar, Yu. (1998). Problema neounii na Volyni u mizhvoiennyi period [The problem of Neo-Union in Volyn in the interwar period]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky – Scientific bulletin of Volyn state university. Historical sciences, 1*. P. 68–73.

Kramar, Yu. (2013). Neouniinyi rukh na Zakhidnii Volyni u mizhvoiennu dobu (1921–1939) [The Neo-Union movement in Western Volyn in the interwar period (1921–1939)]. *Studii i materialy z istorii Volyni – Studies and materials on the history of Volyn*, P. 206–215.

Kucherepa, M. (2010). Neouniia na Volyni. «Da vsy yedyno budut» [Neo-Union in Volyn. «Let everyone will be one»]. Lutsk–Volodymyr-Volynskyi.

Skakun, R. (2007). «Nova uniia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«Neo-Union» in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1924–1939)], *Kovcheh – Ark, 5*, P. 204–247.

Skakun, R. (2018). «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyshchi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1941 rokakh [«The watcher over his brother»: the agency of the security agencies of the USSR among the Greek Catholic clergy in 1939–1941]. *Kovcheh – Ark, 8*, P. 72–189.

Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.) [Neo-Union as an experiment of the Eastern policy of the Vatican in Poland (1923–1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 4*, P. 74–89.

Федчук Олександр Миколайович, протоієрей – кандидат історичних наук, проректор із наукової роботи Волинської духовної семінарії (Проспект Свободи, 15, Львів, 79000, Україна).

Fedchuk Olexander, archpriest – candidate of historical science, Volyn Orthodox theological seminary, scientific division vice-rector (15 Svobody Avenue, Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

[63] Там само. Спр. 1853. Арк. 97–100.
[64] Скакун Р. «Сторож братові своєму»… С. 160.

NEO-UNION IN VOLYN in 1930s

One of the little-studied phenomena of religious life in Volyn during the interwar period in Poland is neo-union. ***The purpose*** *of this study is to analyze the development of the neo-union movement in Volyn in 1930s, since this period is the least studied.* ***The scientific novelty*** *of the article lies in the fact that the materials researched in it, some of which were introduced by the author into scientific circulation, make it possible to get an idea of the peculiarities of the formation and functioning of the Uniate parishes in the territory of Volyn Voivodeship. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and critical analysis of source material. The investigation of archival sources allowed the use of general scientific methods (analysis and synthesis, comparison, generalisation, statistical) and special historical ones (problematic-chronological, historical reconstruction, historical-typological, historico-genetic). Conclusions. It was found out that during 1930s, a total of seven neo-Union parishes were organized in Volyn, and several more attempts to create neo-Union centers were unsuccessful. Several parishes that appeared in 1920s continued to function. Compared to that time, the development of the Neo-Union in Volyn was more peaceful, which was the result of a decrease in the number of conflicts between the Uniates and the Orthodox, since the authorities stopped allowing the Uniates to claim the property of the Orthodox community. The neo-Union movement did not succeed in spreading significantly in Volyn, because it had no ideological basis here and relied exclusively on everyday misunderstandings between individual Orthodox priests and their parishioners.*

Key words: *Neo-Union, Volyn, Orthodox Church, Bishop Mykola Charnetsky.*

Дата подання: 27 березня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 20 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федчук, О. Неоунія на Волині у 1930-х рр. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 45–52. DOI: 10.58407/litopis.230205.

Цитування за стандартом APA

Fedchuk, O. (2023). Neouniia na Volyni u 1930-kh rr. [Neo-union in Volyn in 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2.* P. 45–52. DOI: 10.58407/litopis.230205.

УДК 930(477):[910.4:629.5.017.2](092):[323.1:159.923.2(=161.2)]+910.4(9)«18»]

Віра Білоус

●

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОКЕАНІЇ: МОРЕПЛАВЕЦЬ ВАСИЛЬ ХРОМЧЕНКО (І пол. XIX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.230206
© В. Білоус, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7848-180X

Мета *статті – розширити уявлення наукової спільноти про участь українців у географічних відкриттях, що реалізовано через дослідження біографії мореплавця Василя Хромченка (1792–1849) та висвітлення його тихоокеанських обстежень. Використано* ***методи****: біографічний, генеалогічного пошуку, історіографічного аналізу та порівняльно-історичний. Залучено рукописні родовідні документи й послужні списки, що зберігаються в архівах Чернігова, Києва, Петербурга і Брянська. Неопублікований і важкодоступний географічний доробок відтворено й проаналізовано на основі інформативних матеріалів, що містяться в тогочасній періодиці та працях сучасників В. Хромченка.* ***Наукова новизна*** *полягає в розгляді постаті дослідника та його океанографічних здобутків у контексті історії та інтелектуальної спадщини українців, у визначенні пріоритетності В. Хромченка у світовому вивченні низки островів і суходолів та картографуванні центральної частини Тихого океану. У* ***висновках*** *закцентовано на ймовірному походженні В. Хромченка з козацького стану Стародубщини; на обставинах і зумовленості переходу частки цієї суспільної верстви у військові та цивільні структури Російської імперії; на науковій вартості його обстежень Океанії для географічної картографії та геології.*

Ключові слова*: В. Хромченко, мореплавець, Стародубщина, генеалогічні пошуки, географічні відкриття, Океанія, навколосвітні експедиції.*

Доробок українців у пізнанні материків та океанів обмежено представлений міжнародній та вітчизняній спільноті, до того ж він часто присвоєний державами, до складу яких входили українські землі. Повернення пам’яті про славних краян та виокремлення їхньої інтелектуальної частки зі спадщини Росії є одним із напрямків діяльності, який сприяє зміцненню суб’єктності нашої нації та її остаточному виходу з підневільного поля колишньої метрополії у всіх сферах суспільного буття.

З-поміж діячів, яким довелося працювати в різних структурах російської держави та науки і про якого мало що знає українська громадськість, є мореплавець, очільник двох навколосвітніх подорожей, першовідкривач низки островів та берегових ліній на Тихоокеанському узбережжі й Алясці Василь Хромченко (1792–1849). Його назви географічних об’єктів, що він відкрив, і по сьогодні позначені на мапах. Ім’я самого В. Хромченка увічнено в найменуваннях мису й затоки на о. Нова Земля (Баренцеве море), а його щоденники, спостереження й виміри є в активному міжнародному вжитку. Водночас учений із характерним українським прізвищем відомий світові лише як російський мореплавець та російський дослідник материків і океанів.

Метою статті є розширити уявлення про участь українців у географічних відкриттях, що реалізовано через дослідження біографії та походження мореплавця Василя Хромченка й висвітлення його тихоокеанських обстежень.

Джерелами для відтворення й осмислення тихоокеанського доробку першопрохідця Василя Хромченка стала тогочасна історична література, у якій вкраплено його географічні обстеження та описи. Під час дослідження родоводу опрацьовано архівні послужні списки В. Хромченка й родовідні джерела Хромченків, рукописні сповідальні розписи низки населених пунктів українських етнічних земель, що наявні в архівах Чернігова, Києва, Петербурга, Брянська.

В українознавстві знаходимо лише стислі згадки про капітана далеких плавань В. Хромченка. Чи не першим про його можливе українське походження заговорив у 1982 р. видатний славіст Ярослав-Богдан Лисяк-Рудницький. Про мореходця йдеться в контексті українських топонімів на американському континенті, до яких він відніс і «мис Хромченка» на о. Нунівак (від 1845 р. змінено на мис Етоліна)[1]. Цінність публікації полягає в акцентуванні на українському складнику в історії Росії та в щирій заохоті співвітчизників досліджувати цей напрям, зокрема й постать В. Хромченка.

Його заклик не залишився не почутим: ім'я славного шукача нових земель уводять в український пізнавальний простір національні письменники. Зокрема, мариніст Леонід Тендюк у повісті «Смерть в океані», здійснивши екскурс в історію експедиції О. Коцебу, згадав його штурмана В. Хромченка як уродженця степової України[2]. А автор художньо-публіцистичного нарису «Факторія Завойка» Олександр Климчук окреслив заслуги в російському флоті з десятка співвітчизників, поміж яких є і В. Хромченко. При цьому емоційно подивовувався відсутністю відомостей про його етнічну належність навіть у сьогочасний період панування «всезнайної павутини Інтернету»[3].

Останніми десятиліттями з'являється низка ґрунтовних праць з історії національного мореплавства та ролі українців у літописі російського флоту, що належать перу військового історика, капітана далекого плавання Олександра Калініченка[4]. У них означено й кругосвітні плавання В. Хромченка. Однак у поле досліджень автора, як і його попередників, не входило глибше вивчення його біографії та внеску в пізнання тих чи інших куточків планети.

Значно частіше постать В. Хромченка є предметом уваги в російській та американській науковій літературі (XX–XXI ст.). Найбільше осмислено його відкриття й обстеження Аляски: про них мовиться в спеціальних книгах з історії вивчення цього континенту[5], а також у виданні англійського перекладу подорожнього опису В. Хромченка вздовж указаного американського штату[6]. Щодо його плавань навколо земної кулі й обстежень Океанії, то натрапляємо на стислі відомості про їхній перебіг і маршрути в узагальнювальних працях та енциклопедіях зі світової історії географічних відкриттів[7], а також у статтях-нарисах російських істориків А. Норченка та О. Бурикіна[8]. Останній створив карти-схеми навколосвітніх подорожей В. Хромченка. Дещо більше уваги приділено його тихоокеанському внеску в монографії Я. Свєта «История открытия и исследования Австралии и Океании»[9]. Зокрема, наголошено на високій оцінці його обстежень островів Маршалового архіпелагу, яку дав авторитетний географ І. Крузенштерн. Однак російські вчені розглядали дослідника та його звершення в контексті лише історії Росії та її надбань.

Отож, в українській та зарубіжній історичній літературі висвітлено тільки окремі епізоди кругосвітніх мандрівок та біографії В. Хромченка. Чимало питань (його відкриття в Океанії, місце народження тощо) залишаються предметом для досліджень.

1. Родовід В. Хромченка.

Дотеперішні життєписи та послужні списки В. Хромченка оминають його роки дитинства і включають хіба вказівку на вступ у 14-річному віці в штурманське училище в Кронштадті (1806 р.). Попередні генеалогічні розвідки авторки цієї статті наштовхують на міркування про можливий зв'язок мореплавця з історичною Сіверщиною[10]. З огляду на сказа-

[1] Rudnyckyj J.-B. Cape Khromchenko – a Ukrainian Toponym In Alaska. *Onomastica*. 1982. № 61. P. 13–16.
[2] Тендюк Л. Смерть в океані. Київ: Веселка, 1990. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=17141.
[3] Климчук О. Факторія Завойка. Портрет з історії. Київ: Український письменник, 2013. С. 96–98.
[4] Калініченко О. Українська школа підводного мореплавства XIX – на початку XX ст.: формування, діяльність, персоналії: дис. … д-ра філософії: 032 – Історія та археологія. Одеса, 2021. С. 66–67, 160–161. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kalinichenko_Oleksandr/Ukrainska_shkola_pidvodnoho_moreplavstva_KhIKh__pochatku_KhKh_st_formuvannia_diialnist_personalii.pdf?192.
[5] Постников А. Русская Америка в географических описаниях и на картах 1741–1867. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. С. 248–250; Федорова С. Русская Америка: от первых поселений до продажи Аляски. Конец XVII – 1867 года. Москва: Ломоносов, 2011. С. 38–40, 203–207 та ін.
[6] Vanstone J. Introduction to V. S. Khromchenko's Coastal Explorations in Southwestern Alaska, 1822. Transl. from Russian by D. Kraus. *Fieldiana: Anthropology*. Vol. 64. Chicago: Field Museum of Natural History, 1973. P. 1–39.
[7] Зубов Н. Отечественные мореплаватели-исследователи морей и океанов. Москва: Государственное изд-во географической литературы, 1954. С. 205; Dunmore J. Who's Who in Pacific Navigation. Honolulu: University of Hawaii Press, 1991. P. 141–142; Zonn I.; Kostianoy A., Semenov A. The Eastern Arctic Seas. Encyclopedia. Cham: Springer International Publishing AG, 2016. P. 158.
[8] Бурыкин А. Четыре плавання капитана Хромченко. *Природа*. 1957. № 3. С. 77–804; Норченко А. Капитан Василий Хромченко. *Записки по гидрографии*. Санкт-Петербург, 2009. № 277. С. 83–88. URL: https://elib.rgo.ru/handle/123456789/224520 та ін.
[9] Свет Я. История открытия и исследования Австралии и Океании. Москва: Мысль, 1966. URL: http://proznania.ru/books.php/?page_id=1255.
[10] Білоус В. Дослідник Північної Америки Василь Хромченко. Його етнічна приналежність та народознавчий доробок (І пол. XIX ст.). *Народознавчі зошити*. 2022. № 5 (167). С. 1043–1046.

не доречно, стисло окресливши хід родовідних пошуків, докладніше зупинитися на цьому питанні в контексті історії означеного регіону.

Спершу були сподівання знайти відомості про місце народження капітана в документах вступників до штурманського училища. Однак, згідно з доступними (свого часу) описами фондів Російського державного архіву військово-морського флоту (далі – РДА ВМФ) та відповіддю архіваріусів, особових справ із такою інформацією не збережено. За відсутності прямих джерел-свідчень родовідні дослідження було здійснено за допомогою аналітичних конструкцій. Насамперед, ураховуючи, що різні військові структури Росії поповнювали нащадки козацького стану, я припустила, що, імовірно, В. Хромченко походить із цієї верстви. Щоб віднайти його предків, опрацювала різноманітні обліки козацьких полків та їхніх російських військових реорганізацій XVIII ст.

Унаслідок пошуку виявлено кілька десятків носів цього прізвища. Більшість із них подані з географічною локалізацією (курінь чи сотня). Тож наступний крок полягав у вивченні сповідок 1790-х рр. цих населених пунктів, щоб відшукати їхнього нащадка Василя, Степанового сина, який народився в сім'ї військових у 1792 р. Прізвище Хромченко і його видозміни (Хромець) траплялися на найрізноманітніших теренах. Приміром, у Київському полку (1699) та Бориспільській сотні Переяславського полку (1732 р.)[11]; чимало їх було в Брусилові (Чернігівщина)[12], звідки окремі родини переселилися (у 1808–1811 рр.) у Старощербинівську станицю на Кубані[13].

Особливо поширеним цей антропонімічний тип був на Стародубщині, де в часи Гетьманщини діяв найбільший її полк (Стародубський). Тільки в енциклопедії козацької старшини В. Кривошеї згадується 7 його носіїв[14]. З-поміж них були й знані свого часу постаті. Наприклад, стародубський полковий сотник Павло Хромченко, про якого йдеться в літописі Самійла Величка як про підписанта Глухівських статей (1669 р)[15]. Одне з його поколінь проживало в с. Солове Топальської сотні (згідно з їхнім родовідним розписом для нобілітації 1795 р.)[16]. Однак серед їхніх наступників не виявлено Василя Степановича 1792 р. н.

Та все ж особу з потрібними «паспортними» даними вдалося віднайти саме на Стародубщині. Зокрема у сповідках с. Посудичі Погарського повіту (тепер село входить до Брянської області РФ) за 1793, 1796, 1798 рр. у сім'ї військових зафіксований Василь, син Степана, 1792 р. н.[17]

Церковні обліки цього села стали предметом студій, оскільки в присязі 1732 р. згадано козаків Посудицького куреня Івана та Агія Хромченків[18]. Нащадки Івана та його сестри Феодори тут мешкали впродовж усього XVIII ст. Василь Хромченко є представником цього роду по лінії Феодори, діти якої успадкували її родове прізвище. Через відсутність сповідок від 1799 до 1831 рр. не вдалося встановити, чи проживав Василь Хромченко в указаному населеному пункті на початку XIX ст. Принаймні в наявних реєстрах за 1831 р. Василя та його ймовірних спадкоємців уже немає (тоді як брата Захарія із синами згадано).

Важливу інформацію містить архівний послужний формуляр мореплавця В. Хромченка, скановану копію якого надіслав колега-історик із РФ. У документі вказано, що керівник кругосвітніх подорожей походив із дворян[19]. Припустивши, що Хромченки з Посудич як представники козацького стану та військовики могли домагатися цього статусу, шукала їх в опублікованих та архівних родовідних матеріалах дворян Новгород-Сіверського та

---

[11] Ситий І. Реєстр сотням та козакам Київського полку. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 82; 1732 году февраля 17 дня ведение полку Переяславского сотне Бориспольской козаков, которие на верность Ея Императорского Величества у присяги были. *Генеалогический форум ВГД*. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LkfQs-O3qdIJ:https://forum.vgd.ru/post/293/25181/p1115182.htm&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.

[12] Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упор. та вступ. ст. І. Ситого, С. Голубця, передмова І. Кривошеї. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 208.

[13] Ревизская перепись 1811 года декабря дня жительствующим в местечке Щербиновском переселившимся на жительство с Полтавской и Черниговской губерний 1809, 1810 и 1811 годов. *Textarchive.ru*. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:iy9nRyxdJEUJ:https://textarchive.ru/c-1292523-pall.html&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.

[14] Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. С. 738.

[15] Величко С. Літопис / Пер. з книж. укр. мови, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 93.

[16] Російський державний історичний архів. Ф. 1343. Оп. 51. Спр. 384. Арк. 47.

[17] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 361. Арк. 90. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSM4-L3C8-L?cat=1337569; Спр. 526. Арк. 810. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSMP-MQ66-H?i=1004&cat=1337569; Ф. 712. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 90. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSM4-L3C8-L?mode=g&cat=1337569.

[18] [Присяга Стародубського полку 1732]. *GENEO: Міжнародний генеалогічний форум – International Genealogical Forum*. URL: http://forum.genoua.name/viewtopic.php?id=32.

[19] Російський державний архів Військово-морського флоту (далі – РДА ВМФ). Ф. 406. Оп. 3. Кн. 231. Спр. 168. Арк. 1103.

Чернігівського намісництв. І в результаті таки їх віднайдено в списку дворян із Новгород-Сіверського намісництва за 1788 р.[20] Вони доводили право на включення до привілейованого стану через спорідненість із військовим товаришем 1682 р. Хромченком (знов ж таки, якимось Іваном). На основі цього документа та сповідок 1744–1798 рр. укладено родовідну схему В. Хромченка XVIII ст. (Іл. 1).

На час подання документів на дворянство (1788 р.) військове звання, а саме: значкового товариша / прапорщика, мав нащадок іншої гілки Ісайї – Петро Петрович. Дід же та батько В. Хромченка були «без чинов на службе»[21]. За часів Гетьманщини та полкового устрою вони входили до категорії підпомічників, які під час військових дій забезпечували їхніх учасників провіантом, зброєю, одягом тощо.

Посудицькі Хромченки, згідно з їхнім дворянським реєстром, не мали залежних селян. Те саме вказано і в послужному списку мореплавця В. Хромченка. Тобто факти про соціальний статус В. Хромченка з Погарщини й керівника кругосвітніх експедицій В. Хромченка збігаються і свідчать про належність до тисяч безпомістних родин.

Водночас із літератури і сповідок можна судити про гідний матеріальний рівень життя посудицьких козаків. Село розташовувалося на проїжджій дорозі, що сполучала міста Погар, Почеп та Мглин. Тут, як уже зазначалося, існував курінь, у якому на 1760–1770-х рр. були маєтки полкової та сотенної старшини: погарського сотника, багатого землевласника Якова Лобка, а також козацьких урядників Рябченка та Дубінського. Мешкало й 15 сімей підпомічників. Родючість земель, розлогі луки сприяли успішному розвиткові тваринництва, хліборобства, а також конопляного промислу, за який господар отримував від двохсот до п’ятисот карбованців. Це все сукупно уможливлювало формування добротних козацьких господарств[22]. Серед тих, хто мав непогані статки, були й Хромченки: у діда Іосифа та його брата Корнія на початку 80-х рр. XVIII ст., згідно зі сповідками, працювало двоє прислуг[23]. Проте в 90- х рр. дворових помічників у них уже не було, що свідчить про зменшення родинного ґаздівства.

Такий стан справ у широкої вестви українського суспільства був наслідком примусової інкорпорації українських земель у російську державу, поширення її законів, поміж ними й збільшення оподаткування та закріпачення. Українська еліта, як знаємо, намагалася перешкодити цим процесам, з огляду на що розгорнулася діяльність новгород-сіверських автономістів (Г. Полетики, О. Лобисевича, М. Миклашевського), неодноразово надсилалися відповідні звернення до російських законодавчих та виконавчих органів тощо[24].

Заразом козацька верства, щоб захистити себе і наступні покоління від повного поневолення та зубожіння, розпочала боротьбу за підтвердження своїх споконвічних прав через отримання дворянського статусу. Найсприятливіші умови для цього були у 80-х рр. XVIII ст., коли рішення ухвалювали місцеві дворянські зібрання (а не петербурзька Герольдія, що узаконено від 1795 р.). Їх же очолювала козацька старшина: на Новгород-Сіверщині – відомий діяч гетьманського уряду К. Розумовського О. Лобисевич, на Чернігівщині – письменник А. Полетика, на Київщині – шукач міжнародної підтримки антиросійського повстання В. Капніст. Вони та й інші урядники-однодумці, прагнучи врятувати співгромадян від обездолення, щедро роздавали відповідні позитивні ухвали, причому навіть тим козакам, які апелювали до шляхетства матері, а то й узагалі селянам. Тоді з українських теренів зараховано до привілейованої суспільної категорії понад 22 тис. осіб[25].

За таких придатних обставин Хромченкам і вдалося потрапити у дворянські списки. До слова, дід В. Хромченка, як бачимо з таблиці, домагався нобілітації на підставі споріднення з військовим товаришем XVII ст. по жіночій гілці. У реєстрі дворян вони були, очевидно, і на початку 1800-х рр., адже в обліку оподаткованих жителів села 1811 р. їх не зафіксовано[26].

---

[20] Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. (далі – ІР НБУ НАНУ). Ф. І. № 60497. Арк. 396 зв.–397.

[21] ІР НБУ НАНУ. Ф. І. № 60497. Арк. 397.

[22] Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781) / Упор., вступ. ст. П. Федоренка. Київ, 1931. С. 108–109; Ханенко А. Описание местностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка. Чернигов, 1890. С. 55–57.

[23] ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 155. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSMP-93DK-5?mode=g&cat=1337569; Спр. 525. Арк. 210 зв. URL: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSML-NSQW3?mode=g&cat=1337569.

[24] Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення…»: Історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської федерації. *Сіверянський літопис*. 2014. №. 5. С. 236–240.

[25] Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. [Оттиск из «Киевской старины]. Киев, 1897. С. 56, 67, 131.

[26] Державний архів Брянської області. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 40, 74, 148.

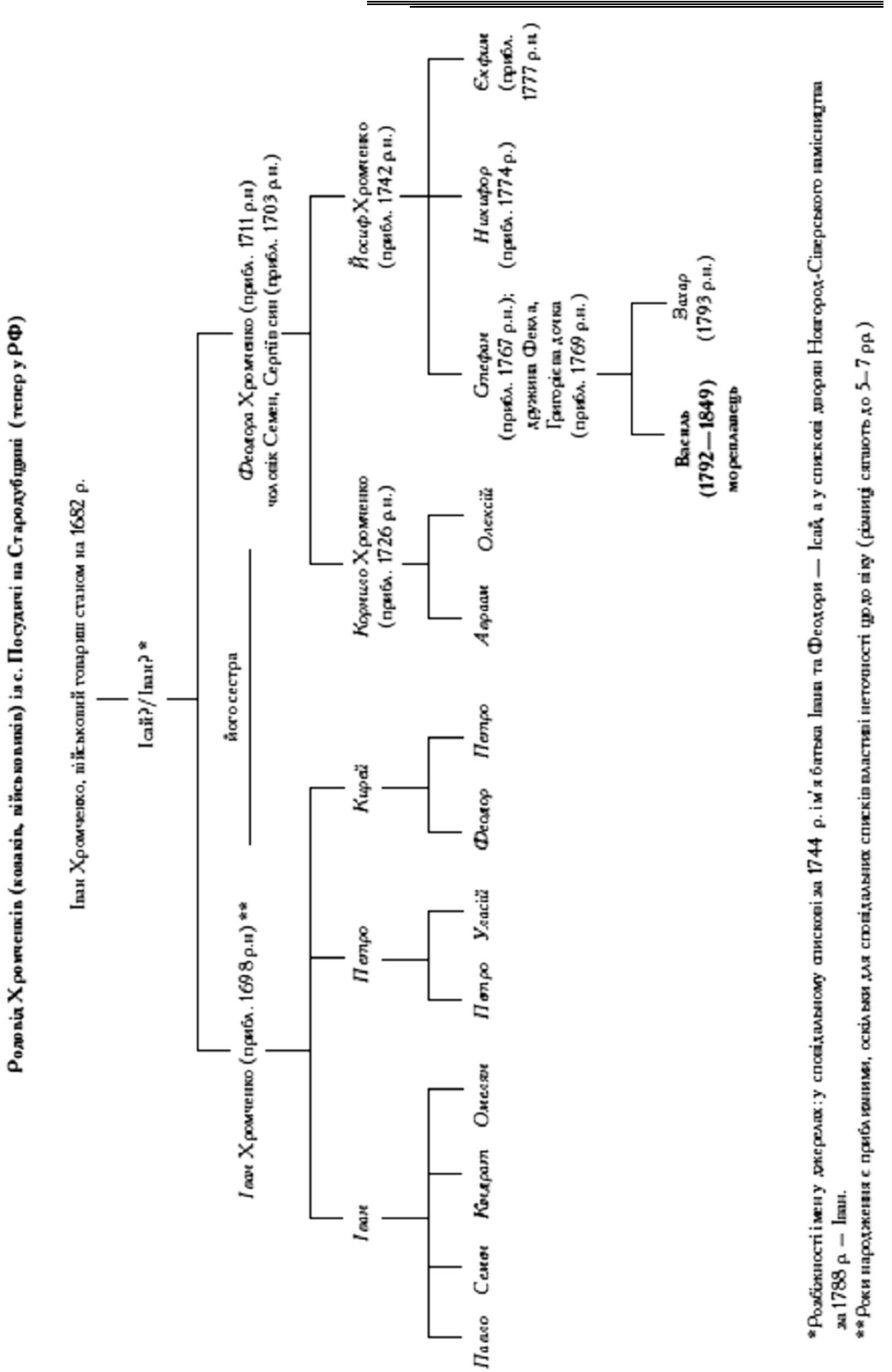

Іл. 1. Родовід Хромченків із с. Посудичі (тепер Погарський р-н, Брянська обл., Росія).

В умовах занепаду власних господарств, примусового підпорядкування всіх громадських інституцій Російській імперії чимало українців ішли на службу в її цивільні та військові відомства, вступали в навчальні заклади великих російських міст. У регулярних

військах Росії в 2-й пол. XVIII ст. було тільки з теренів Погарського повіту 28 нащадків козацької старшини[27].

Працювали українці й у морському відомстві. Причому тут, як і в інших функціональних ланках чужої держави, обіймали високі посади та впливали на суспільний поступ. Цьому сприяла якісна освіта старшинських дітей, яку отримували в Київській духовній академії, Чернігівському та Переяславському колегіумах[28]. Із-поміж видатних діячів назвемо Григорія Полетику та Платона Гамалія (пирятинський рід), які були інспекторами Морського кадетського корпусу, а останній ще автором перших підручників із кораблебудування; спадкоємця значкового товариша з Глухова Максима Коробку, який очолював та реформував кронштадтське штурманське училище (від 1804 р.)[29] тощо.

Зі Стародубщини в Балтійському флоті зустрічаємо козацькі роди Рубців, Валькевичів, Дівовичів, Михайловських, Лобисевичів та ін. Цікаво, що в Кронштадтському рейді на зламі XVIII–XIX ст. служили мешканці власне самих Посудич та сусіднього села Холопця. Це представники знову ж таки Гамаліїв, але вже іншої їхньої гілки (погарської) – Іван та Василь Григоровичі[30]. На основі сказаного вище, вважаю, що вступ у морський заклад уродженця цього села, вихідця з козацького / військового стану В. Хромченка є цілком імовірним. Оскільки він походив із безпомістної родини, то йому доступним було саме училище, а не Морський кадетський корпус, куди подавалася заможніша верства. До того ж на початку XIX ст. російський флот відчував гостру потребу в штурманах та лоцманах, із огляду на що міністерство збільшило вакансії для майбутніх фахівців[31]. А ще в Посудичах на поч. 1800-х рр. проживав Петро Лобисевич, а його сестра (двоюрідна) була дружиною згадуваного очільника штурманського училища М. Коробки[32]. Односельці П. Лобисевич та Гамалії могли стати своєрідним ланцюжком протекцій чи принаймні джерелом інформації про морські освітні установи російської столиці і таким способом посприяти вступу В. Хромченка в указаний навчальний заклад. Ці всі факти можна розцінити як ще одні (опосередковані) докази ідентифікації мешканця Посудич В. Хромченка із мореплавцем.

В училищі він навчався протягом 1806–1815 рр. Упродовж літніх канікулярних місяців практикувався на балтійських суднах, залучався до укріплень портових фортець. Останні роботи здійснював, до слова, під керівництвом контр-адмірала К. Михайловського[33], який був сином полкового осавула Стародубського полку[34].

2. Кругосвітні експедиції та дослідження Океанії.

Після закінчення навчання В. Хромченка, як одного з кращих випускників навчального закладу, відібрали до кругосвітньої експедиції 1815–1818 рр. Її готував славнозвісний мореплавець та учений І. Крузенштерн, і це була перша власне наукова подорож росіян навколо земної кулі. Її мета – пошук морського шляху від Тихого до Атлантичного океанів. Видатний географ особисто формував екіпаж, очільником якого призначив свого земляка, уродженця Ревеля (тепер Таллін, Естонія) О. Коцебу. В. Хромченко отримав посаду помічника штурмана. Трирічне далеке плавання він долав поруч із такими відомими представниками німецької нації, як природознавець та письменник Альберт фон Шамиссо, доктор медицини Іоган Фрідріх фон Ешшольц, художник, згодом автор знаменитого альбому літографій з Азії, Америки, Африки та Океанії, вихованець Харківської гімназії Логін Хоріс.

У світову історію пізнання земної кулі ця потужна наукова команда увійшла відкриттями та дослідженнями східного ланцюга островів Радак у Маршаловому архіпелазі, низки островів Туамоту (тепер входить у Французьку Полінезію) та Гаваїв (США), північних берегів Аляски та багатьох Алеутських островів. Відповідно до тритомової книги О. Коцебу «Путешествие в Южный океан и Берингов пролив» (СПб., 1821–1823), у цих обстеженнях активно брав участь і 23-річний В. Хромченко. Зокрема, саме він уперше накреслив план гавані тепер всесвітньо знаного туристичного центру Гаваїв Гонолулу; здійснив виміри основної лінії атолів Вотьє (тоді острови Румянцева, Маршаловий архіпелаг), що

[27] Кривошея В. Генеалогія української шляхти (до питання інкорпорації української козацької старшини до складу російського дворянства). *Гілея: науковий вісник.* Київ, 2008. Вип. 14. С. 6–7.
[28] Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини 1760–1830. Київ: Основи, 1996. С. 212–213.
[29] Зеленый А. Исторический очерк штурманского училища 1798–1871. Кронштадт, 1872. С. 29–31.
[30] Модзалевский В. Малоросийский родословник: у 4 т. Киев: Тип-я Тов. Г.Л. Фронцкевича и К°, 1908. Т. 1: А–Д. С. 252–254.
[31] Зеленый А. Исторический очерк… С. 15–16.
[32] Модзалевский В. Малоросийский родословник. 1913. Т. 3. С. 182, 184.
[33] РДА ВМФ. Ф. 406. Оп. 3. Кн. 231. Спр. 168. Арк. 1103.
[34] Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр. «Описаніе» ніжинської шляхти 1784 р. / Упоряд., авт. вступ. ст. І. Ситий. Київ: Темпора, 2008. С. 31.

нараховували понад 60 островків[35]. Це лише принагідна інформація командира корабля про дослідження його штурмана і, зрозуміло, вона не відтворює всього пласту його наукових обстежень у цій експедиції. Усі його географічні, гідрографічні та інші дані ввійшли в атлас О. Коцебу.

А. Шамісо характеризував В. Хромченка як «вельми добродушного і працелюбного юнака»[36*], а О. Коцебу атестував так: «Поведінка благородна, службу здійснює старанно»[37]. По успішному завершенні першої кругосвітньої експедиції штурман В. Хромченко, за плечима якого було лишень училище, отримав звання мічмана (надавали випускникам тільки Морського кадетського корпусу), що теж указує на високу оцінку його професійних якостей.

Далі В. Хромченко працював у комерційній Російсько-американській компанії (м. Новоархангельськ, тепер м. Сітка на о. Баранова, затока Аляски). У його обов'язки входили морські вантажні та пасажирські перевезення вздовж західного узбережжя Північної Америки. Водночас він керував двома експедиціями навколо Аляски. Його заслуги в американістиці – це предмет окремого дослідження, тому тут лише зазначу, що він установив та уточнив географічні контури майже всієї ще не пізнаної на ту пору західної берегової лінії Аляски; його подорожні описи[38] перекладені англійською мовою[39], на них, а також на його словники ескімосів та індіанців часто покликаються дослідники. За внесок у географічне пізнання континенту В. Хромченко в 1824 р. нагороджений орденом Св. Анни третього ступеня.

У 1826 р. він повернувся в Петербург і продовжив службу в Кронштадті. Авторитет бувалого і вправного навігатора спонукав ту ж Російсько-американську компанію доручити саме йому дві кругосвітні подорожі: 1828–1830 рр. та 1831–1833 рр. Їхня мета – довезення на Аляску вантажу (продуктів, необхідних предметів для діяльності російської колонії та промисловців тощо).

Варто зауважити, що протягом І-ї третини XIX ст. у Росії було організовано 27 кругосвітніх експедицій. Як видно з таблиці М. Зубова[40], уродженці України керували трьома подорожами (Ю. Лисянський та В. Хромченко); офіцери німецького походження (І. Крузенштерн, Ф. Белінсгаузен, Ф. Врангель та ін.) – дев'ятьма мандрівками. Тобто 45 відсотків кругосвіток очолювали вихідці з неросійських територій. Такий чималий процент іноземців зумовлений гострою нестачею спеціалістів, строгими критеріями відбору (професіоналізм, багатий досвід, психологічні якості). Адже експедиції – це фінансово витратній захід, тому потрібні були фахівці, які б могли забезпечити успішність далеких вояжів та виконання всіх наукових та інших завдань[41]. В. Хромчеко пройшов «кастинг», щобільше – його призначають капітаном двох експедицій поспіль.

Екіпаж першої експедиції нараховував 45 осіб. Це все ще був т. зв. «період вітрил» у мореплавстві, коли судна дуже залежали від вітрів та течій. Шлях пролягав східним маршрутом, що пов'язано з потребою йти за пасатами (вітрами в тропіках). Від Кронштадта вирушили через Копенгаген та Портсмут до південно-американського континенту, зокрема до Ріо-де-Женейро, а далі – на схід до найпівденнішої точки Африки (мису Доброї Надії), потім до Австралії (Сіднею), Маршалових островів, а звідти – до Ново-Архангельська. Цю відстань В. Хромченко подолав за 11 місяців. Зворотна дорога, що тривала 9 місяців, включала Сан-Франциско, мис Горна (на півдні Південної Америки), Ріо-де-Женейро, Копенгаген, Кронштадт (Іл. 2). Терміни його навколосвітньої подорожі на вітрильному кораблі є рекордно короткими, які до того ж ніхто так і не перевершив. Щобільше, йому вдалося повернутися без людських утрат і пошкоджень транспорту, а це було рідкістю для І пол. XIX ст. Експедиція ввійшла в історію світового мореплавства як зразковий навколосвітній рейс. За успіхи капітан отримав звання капітан-лейтенанта та нагороджений діамантовим перстнем. Друга подорож мала подібний маршрут (Іл. 2). Однак через погодні умови була складнішою і тривала 25 місяців. У 1834 р. його нагороджено, знов ж таки, за професійність орденом Св. Анни другого ступеня.

---

[35] Коцебу О. Путешествия вокруг света. Москва: Дрофа, 2011. С. 108, 112, 171.

[36] Шамиссо А. Путешествие вокруг света. Москва: Наука, 1986. URL: https://coollib.com/b/233928-adelbert-shamisso-puteshestvie-vokrug-sveta/read.

[*] Переклад з російської мови тут і далі – мій.

[37] РДА ВМФ. Ф. 406. Оп. 3. Кн. 231. Спр. 168. Арк 1103.

[38] Хромченко В. Отрывки из журнала плавания в 1822 году. *Северный архив.* 1824. № 11. С. 254–274; № 12. С. 303–314; № 13-14. С. 38–64; № 15. С. 119–131; № 16. С. 177–186; № 17. С. 235–248; № 18. С. 297–318.

[39] V. S. Khromchenko's Coastal Explorations in Southwestern Alaska, 1822. Ed. with an introduction by J. Vanstone. Transl. by D. Kraus. *Fieldiana: Anthropology.* Chicago: Field Museum of Natural History, 1973. Vol. 64. P. 42–95.

[40] Зубов Н. Отечественные мореплаватели-исследователи. С. 446–448.

[41] Копелев Д. На службе империи. Немцы и Российский флот в первой половине XIX века. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. С. 163–164.

Наскільки фаховим був командир, можна судити з таких фактів. Приміром, у Петропавловському порті потужний шквал зірвав якір, і судно стрімко понесло до берега. Лише швидка реакція та кваліфковані вказівки капітана врятували корабель від трощі[42]. Йому неодноразово доводилося кардинально корегувати маршрут, оскільки часто змінювалися вітри. Так, вийшовши із Сіднея, змушений неочікувано вести корабель поміж десятки островів Фіджі (Океанія). А це вимагало високої вправності в лавіруванні, адже навколо суші особливо багато різновекторних вітрів. В. Хромченко впорався з цим випробовуванням бездоганно. Він же вдало обійшов і вісім айсбергів заввишки 60 м тощо. «Потрібна пильність такого майстерного і досвідченого мореплавця, яким був Хромченко, щоб пройти між численними групами островів, великих і малих, якими всіяні ці води», – так відгукувалася тогочасна російська періодика про його навігаційні звершення[43].

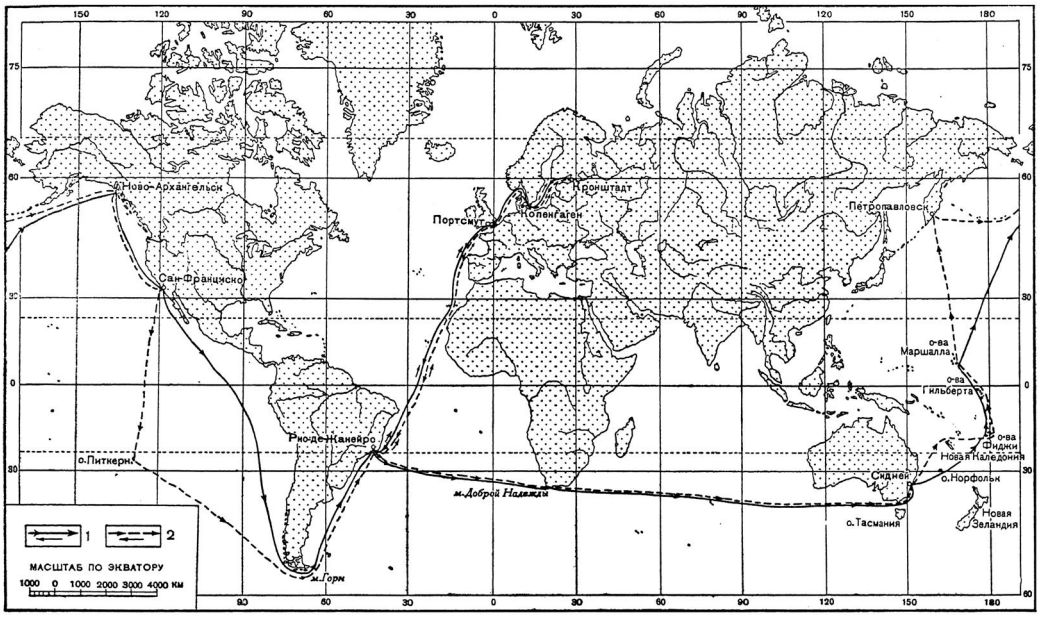

1 – маршрут плавання 1828–1830 рр.;
2 – маршрут плавання 1831–1833 рр.

Іл. 2. Схематична карта кругосвітніх плавань В. Хромченка.
Уклав О. Бурикін.

Російсько-американська компанія, знаючи про стійкий науковий інтерес В. Хромченка та ретельність у географічних обстеженнях, дозволила йому проводити дослідження, спеціально зупиняючись біля того чи іншого суходолу. На ту пору великі морські держави розпочали картографувння центральної та південної частини Тихого океану, тобто Океанії. Французькі, англійські, норвезькі мореплавці Ф.-А. Морель, Е. Едвардс, Г.-В. Дюперре та ін. визначають координати десятків островів в архіпелагах Маршалла, Гольберта, Фіджі тощо. Їхня первинна інформація потребувала перевірки та уточнень. Причому не лише з погляду пізнання світу, але й безпечного мореплавства. Якраз до виконання вказаних завдань завзято долучився В. Хромченко.

Цьому передувало опрацювання тогочасних атласів та подорожніх описів європейських і російських першопрохідців. Так, в архівних записах Морської бібліотеки Головного адміралтейського департаменту Росії (тепер Центральна військово-морська бібліотека) зафіксовано видачу В. Хромченкові в 1831 р. лондонських видань подорожніх описів Дж. Кука, Дж. Ванкувера, В. Головніна, Г. Саричева та ін. – усього 11 книг[44].

Про відповідальне ставлення картографа до географічних досліджень свідчать і його критерії вибору об’єктів обстежень. Із-поміж них обов’язково були ті суходоли, які на карті Коцебу покладені не шляхом виміру, а лише зі слів сусідніх островітян (атол Мілі в Маршаловому архіпелазі тощо)[45].

[42] Ивашенцов Н. Русские кругосветные путешествия с 1803 по 1849 год. Санкт-Петербург, 1872. С. 121–122.
[43] О плавании кругом света корабля «Елена», принадлежащего Российской американской кампании. *Северная пчела.* 1830. № 93. С. 304–312.
[44] Федорова О. Мореплаватели – писатели, дарители и должники Морской библиотеки середины XIX века. *История Петербурга.* Петербург, 2006. № 4 (6). С. 31.
[45] Плавание судна «Елена» под начальством флота лейтенанта Хромченка из порта Жаксона к Ново-Архангельской крепости в 1829 году. *Записки Ученого комитета Главного морского штаба.* 1832. № 9. С. 310.

Зібрані дані дослідник уніс у вахтові журнали та власні карти. Ці матеріали на сьогодні не видані. В описах фондів РДА ВМФ зафіксовано збірки документів, у яких може бути щоденник плавання 1828–1830 рр. Це: фонд 283, оп. 1, од. збер. 2796 та 2458 (їхня назва «Плавание военного транспорта “Елена”»). Є такий же документ і з навколосвітньої експедиції 1831–1833 рр.: зберігається у фонді 870, оп. 1-2, од. збер. 4231 (найменується «Транспорт “Америка” (1831–1833 гг, кругосветное путешествие). Капитан-лейтенант Храмченко»). Обсяг останньої незнаної для наукової спільноти праці становить 1656 аркушів. Скільки ж там фактажу з етнографії, історії, гео- і гідрографії народів Австралії та Океанії, півдня Африки та Південної Америки!

Удоступнити широкому читачеві зібрані відомості намагався вже й сам В. Хромченко. Так, він на основі бортового щоденника 1831–1833 рр. написав стисліший травелог. Це справа «Плавание вокруг света военного транспорта “Америка”» (обсяг вже менший – 124 аркуші), що є у фонді 283, оп. 1, од. збер. 109. Адміралтейство навіть планувало видати цей подорожній опис, на що вказує назва архівного документа «О рассмотрении и издании материалов плавания капитан-лейтенанта В. Храмченка в 1831–833 на транспорте “Америка”; работ Окунева и др.» (фонд 162, оп. 1, од. збер. 15). Однак із невідомих причин це не було реалізовано.

На жаль, в умовах сьогочасної російсько-української війни архівні записи В. Хромченка недоступні для українських науковців. Проте певні уявлення про природознавчі дослідження в регіоні Океанії отримуємо, як уже зазначалося, із публікацій його сучасників, які користувалися ними. Це, зокрема, з книги М. Івашинцова з історії кругосвітніх російських плавань, географічної праці І. Крузенштерна, повідомлень у російській періодиці[46].

Складнощі виникли в авторки статті з ідентифікацією островів. Адже цей регіон Світового океану європейці відкривали кілька разів протягом XVII–XIX ст., відповідно, кожен географічний об’єкт мав чимало назв. Це викликало плутанину, яку вчені досліджують ще й сьогодні. Та все ж дещо вдалося з’ясувати, і ця інформація вказує на чималий обсяг обстежень нашого краянина в центральній частині Тихого океану.

Так, В. Хромченко подав локації островів й атолів Мікронезії. Тут і далі подаю сучасні назви, зазначаючи в дужках також найменування на XIX ст. З величезного архіпелагу Маршалла це: теперішній національний і політичний центр Республіки Маршаллові Острови – атол Маджуро (Медюре або Арросміт), найбільший атол світу Кваджалейн (Мєншиков), а також рифи Мілі (Мулґрава), Ерікуб (Ерегуп), Лікієп, Наму (Мускилло), Аілінглапалап (Одій), Джалуїт (Бангам). Дослідник побував і в архіпелазі Гільберта (тепер входить у Республіку Кірибаті). Із його 17-ти атолів описав Арануку (Гендервіль), Курію (Вудль), Маяну (Галл), Тараву (Кук), Абаянґ (Шарлотта).

У Меланезії капітан кораблів «Єлена» та «Америка» уточнив місцезнаходження о. Ротуми (тепер у державі Фіджі). А в Полінезії він відвідав архіпелаг Елліс (входить до держави Тувалу). Із 9-ти його суходолів дав навігаційну інформацію про атоли та острови: Нукуфетау (Пайстер), Фенуа Тапу (на ту пору був відомий як Нідерландський; заразом В. Хромченко, вважаючи його своїм відкриттям, назвав Левендалем), Нанумеа (Св. Августина), кораловий острів Накуманга (помилково ідентифікував його з островом Грен Кокаль, який, за найновішими даними, тепер ототожнено з атолом Ніутао). Тобто, згідно з лише уривчатими даними з літератури, уродженець України визначив координати 18-ти атолів та островів Океанії.

Географічні дані В. Хромченка одразу ж опрацював І. Крузенштерн та включив у книгу «Дополнение к изданным в 1826 и 1827 годах объяснениям оснований, послуживших для составления Атласа Южного моря» (СПб., 1836). Тим самим важливі рукописні уточнення десятка островів уведено в науковий обіг. Приміром, у таблиці про острови І. Крузенштерн подав відомості саме В. Хромченка про о. Фенуа Тапу (Нідерландський, Полінезія), які вважав точнішими від фіксацій мореплавця Керцена[47]. Достовірність даних вихідця з українських земель підтверджено сучасними координатами зазначеного острова, які ближчі саме до його обчислень.

Інтерес до тихоокеанографічних географічних спостережень нашого співвітчизника зберігається серед зарубіжних географів та істориків і в XX ст. Так, цікавилися цим матеріалом науковий співробітник Національного університету Австралії, видатний історик Полінезії Гарі Мод (1960-ті рр.), науковець Оклендського університету (Нова Зеландія) Кіт Чемберс та професор Університету Південної частини Тихого океану (Фіджі) Дуг Манро (1980-ті рр.). Вони, як і їхні попередники, відзначали достовірність відомостей

[46] Ивашенцов Н. Русские кругосветные путешествия с 1803 по 1849 год. С. 109–111, 118–123; Крузенштерн И. Дополнения к изданным в 1826 и 1827 годах объяснениям оснований, послуживших для составления Атласа Южного моря. Санкт-Петербург, 1836. Ч. 1. С. 18–19; Ч. 2. С. 30–34; О плавании кругом света корабля «Елена»…; Плавание судна «Елена» под начальством флота лейтенанта Хромченка. С. 304–312.

[47] Крузенштерн И. Дополнения к изданным в 1826 и 1827 голах обыяснениям... Ч. 1. С. 9.

В. Хромченка про координати островів (із книги І. Крузенштерна). Що більше, вважали її чи не найвищою для першої половини XIX ст., оскільки він користувався 8-ма хронометрами[48]. Тож його точні дані про локацію о. Накуманга дали їм змогу з'ясувати прізвище його першовідкривача (іспанський мореплавець Франциско Антоніо Морель, 1781, а головне – розкрити столітню таємницю сусіднього острова Гран Кокаль (тепер в державі Тувалу). Загадка полягала в існуванні великої кількості найменувань цього острова, а звідси – невизначеність його місцезнаходження. Згідно з їхньою версією, опертою на факти В. Хромченка, о. Гран Кокаль – це, як уже зазначалося, теперішній атол Ніутао[49].

Описи островів В. Хромченка збагатили й інші ділянки природознавства, зокрема, геологію. Причому йдеться, що варто ще раз наголосити, саме про рукописи, виписки з яких потрапляли до різних зарубіжних учених. Так, від І. Крузенштерна їх отримав… Чарльз Дарвін. Про це останній із вдячністю згадав у праці «Атоли або лагунні острови» (Лондон, 1842). Тут, у своїй всесвітньо відомій гіпотезі щодо виникнення коралових островів, її автор покликався на спостереження українського мореплавця щодо острова Фенуа Тапу. Свідчення В. Хромченка про наявність там лагуни, низьких берегів, коралового ободка тощо були для Ч. Дарвіна одним із доказових прикладів утворення атолів за допомогою навколоострівного рифового кільця та занурення первинного острова[50].

Після плідних кругосвіток, у 1835–1842 рр., В. Хромченко плавав у Балтійському морі. У 1843 р. пішов у відставку в чині капітана 2-го рангу та поселився в Ораніенбаумі (тепер м. Ломоносов неподалік Петербурга). У 1844 р. одружився з фінкою Єленою-Софією Квікстрем[51], а в 1846–1847 рр. був у штаті Литовського полку, де обіймав несподівану посаду – «чиновника для навчання музики»[52]. Закінчив свій земний шлях в Ораніенбаумі (1849 р.).

Висновки

Генеалогічний пошук, зіставлення його фактів із історичними даними дають підстави припустити, що дослідник центральної частини Тихого океану В. Хромченко є нащадком козацької старшини Стародубського полку, покоління якої проживали в с. Посудичі Погарського повіту (тепер Брянська область, Росія); його батьки – військові, які зараховані в списки дворян Новгород-Сіверського намісництва за 1788 р. В. Хромченко – один із тих співвітчизників, яким в умовах ліквідації ранньомодерної Української держави – Гетьманщини – та примусової інтеграції в Російську імперію довелося служити в її військових і цивільних структурах. Один із тих, які своїм потужним інтелектуальним потенціалом живили, забезпечували розвиток різних ланок державного, військового та наукового життя сусідньої країни.

Керівництво В. Хромченка двома навколосвітніми експедиціями, а також участь у подорожі О. Коцебу увінчалося відкриттями та уточненнями координат понад 20-ти островів та атолів Океанії (Мікронезії, Малонезії та Полінезії). Його виміри суходолів, узбереж та бухт, топографічні описи увійшли в тогочасні морські карти та географічні атласи. Також прислужилися для геології, де збагатили доказову основу гіпотези Ч. Дарвіна про виникнення коралових островів. Доробок В. Хромченка є в авктивному науковому вжитку зарубіжних істориків та природознавців і в XX–XXI ст.

Постать В. Хромченка доповнює когорту мореплавців – уродженців України, які істотно долучилися до пізнання різних континентів світу. Його літопис і набуток вкотре засвідчують значну українську роль у поступі різних галузей наук Російської імперії та потребу подальшої праці з метою виокремлення українських історичних сюжетів та викорінення неправдивих уявлень світової громадськості про начебто «єдину моноетнічну російську науку», які століттями нав'язувала російська ідеологічна пропаганда.

Глибока вдячність усім Воїнам-Героям, низький уклін тим, хто стійко й мужньо захищає державність, територіальну цілісність України, що дає змогу українським ученим працювати на науковій ниві.

---

[48] Chambers K, Munro D. The «Mystery» of Gran Cocal: European Discovery and Mis-Discovery in Tuvalu. *The Journal of the Polynesian Society*. 1980. Vol. 89. № 2. P. 167–198. URL: www.jps.auckland.ac.nz/document/?wid=3955.

[49] Там само; Maude, Harry E. Post Spanish Discoveries in the Central Pacific. *The Journal of the Polynesian Society*. 1961. Vol. 70. № 1. P. 67–71. URL: www.jps.auckland.ac.nz/document/.

[50] Дарвин Ч. Строение и распредиление коралловых рифов / Пер. с англ. Л. Давиташвили и Н. Калевич. *Дарвин Ч. Сочинения /* Под общ. ред. Л. Берга, Н. Вавилова и др. Москва–Ленинград: Гос. изд-во биологической и медицинской литературы, 1936. Т. 2. С. 407.

[51] Шкваров А. Когда пришли русские… Статистическое исследование семей русских военных чинов и финляндских женщин в гарнизонах Свеаборга и Гельсингфорса в первой половине XIX в.: по материалам Национального архива Финляндии. Helsinki: RME Group Oy, 2016. Вып 1. С. 203.

[52] Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1846 год: в 2 ч. Санкт-Петербург. Часть 1. С. 75; Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1847 год: в 2 ч. Санкт-Петербург. Часть 1. С. 81.

Refereces

Dunmore, J. (1991). Who's Who in Pacific navigation. Honolulu, USA.

Chukhlib, T. (2014). «Starodubshchyna chekaie povernennia»: ictorychni, istoriohrafichni ta politychni problemy ukrainskoho subrehionu Rosiiskoi federatsii [«Starodubshchyna» is waiting for a return»: historical, historiographical and political problems of the Ukrainian subregion of the Russian Federation]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 5 (119),* P. 230–255.

Fedorova, O. (2006). Moreplavateli – pisateli, dariteli i dolzhniki Morskoi biblioteki seredini XIX veka [Sailors are writers, donors and debtors of the Naval library of the mid-19th century]. *Istoriya Peterburga – History of Petersburg, 4 (6),* P. 30–33.

Fedorova, S. (2011). Russkaia Amerika: ot pervyh poselenii do prodazhi Aliaski. Konec XVII – 1867 goda [Russian America: from the first settlements to the sale of Alaska. The end of the XVII – 1867]. Moscow, Russia.

Kalinichenko, O. (2021). Ukrainska shkola pidvodnoho moreplavstva XIX – na pochatku XIX st.: formuvannia, diialnist, personalii [Ukrainian school of undervater navigation in the XIX – the early XX c.: formation, activity, personalties]. The dissertation for the degree of the doctor of philosophy: 032 – History and archeology]. Odesa, Ukraine.

Kohut, Z.(1996). Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny 1760–1830 [Russian centralism and ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate 1760–1830]. Kyiv, Ukraine.

Kotsebu, O. (2011). Puteshestviya vokrug sveta [Travels around the world]. Moscow, Russia.

Kryvosheia, V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia [The cossack headman of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (2008). Henealohiia ukrainskoi shliakhty (do pytannia inkorporatsii ukrainskoi kozatskoi starshyny do skladu rosiiskoho dvorianstva) [Ukrainian gentry genealogy (to the issue of Ukrainian cossack headman incorporation into Russian nobility)]. *Hileia: naukovyi visnyk – Hileya: scientific bulletin, 14,* P. 4–9.

Norchenko, A. (2009). Kapitan Vasilii Khromchenko [Captain Vasily Khromchenko]. *Zapiski po gidrografii – Notes on hydrograph, 227,* P. 83–88.

Postnikov, A. (2000). Russkaia Amerika v geograficheskih opisaniiah i na kartah 1741–1867 [Russian America in geographical descriptions and on maps in 1741–1867]. Sankt-Peterburg, Russia.

Shkvarov, A. (2016). Kogda prishli russkie… Statisticheskoe issledovanie semei russkikh voennykh chinov i finliandskikh zhenshchin v garnizonakh Sveaborga i Gelsingforsa v pervoi polovine XIX v.: po materialam Natsionalnogo arkhiva Finliandii [When the Russians came... Statistical study of the families of Russian military officials and Finnish women in the garrisons of Sveaborg and Helsingfors in the first half of the 19th c.: based on the materials of National archives of Finland]. Is. 1. Helsinki, Finland.

Sytyi, I. (2008). Henealohiia ukrainskoi shliakhty: Posluzhni spysky poharskoi shliakhty 1772–1781 rr. «Opisanie» nizhynskoi shliakhty 1784 r. [Genealogy of the Ukrainian nobility: Service records of Pogar nobility 1772–1781. «Description» of Nizhyn nobility in 1784]. Kyiv, Ukraine.

Zonn I.; Kostianoy A., Semenov A. (2016). The Eastern Arctic seas. Encyclopedia. Cham, Switzerland.

Білоус Віра Миколаївна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту народознавства НАН України (Проспект Свободи, 15, Львів, 79000, Україна).

Bilous Vira – candidate of historical sciences, senior researcher of the Institute of ethnology of the NASU (15, Svobody Avenue, Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: bilka3@gmail.com

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN EXPLORATIONS OF OCEANIA: NAVIGATOR VASYL KHROMCHENKO (the first half of the 19th c.)

The purpose *of the article is to expand the scientific community's understanding of the involvement of Ukrainians in geographical discoveries, through the study of the biography of navigator Vasyl Khromchenko (1792–1849) and his exploration of the Pacific Ocean. The methods used include biographical and genealogical research, historiographical analysis, and comparative-historical analysis. Manuscript pedigree documents and service records stored in the archives of Chernihiv, Kyiv, St. Petersburg and Bryansk were used. The unpublished and difficult-to-access geographic work is reproduced and analyzed based on the informative materials found in contemporary periodicals and the works of V. Khromchenko's congenerari-es.* ***The scientific novelty*** *is in the consideration of this figure and his oceanographic achievements in the context of the history and intellectual heritage of Ukrainians, in defining the researcher's priority in the world study of a series of islands and continents, and in the mapping of the central part of the Pacific Ocean.* ***The conclusions*** *focus on the probable origin of V. Khromchenko from the Cossack estate of Starodubshchyna, on the circumstances and causes for the transition of a part of this social class to military and civilian structures of the Russian Empire, and on the scientific value of his exploration of Oceania for geographical cartography and geology.*

Key words: *V. Khromchenko, navigator, Starodubshchyna, genealogical searches, geographical discoveries, Oceania, around-the-world expeditions.*

Дата подання: 27 березня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 15 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Білоус, В. З історії українських досліджень Океанії: мореплавець Василь Хромченко (І пол. XIX ст.). *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 53–64. DOI: 10.58407/litopis.230206.

Цитування за стандартом APA

Bilous, V. (2023). Z istorii ukrainskykh doslidzhen Okeanii: moreplavets Vasyl Khromchenko (I pol. XIX st.) [From the history of Ukrainian explorations of Oceania: navigator Vasyl Khromchenko (the first half of the 19th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2.* P. 53–64. DOI: 10.58407/litopis.230206.

УДК 94(092)(477.51-25):342.25

Любов Шара

●

МІСЦЕВИЙ «САМОРОДОК» КУЗЬМА ПОТАПОВИЧ ХОДОТ (1841–1912)

DOI: 10.58407/litopis.230207
© Л. Шара, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4921-4718

***Мета** статті – реконструювати основні етапи життєпису Кузьми Потаповича Ходота, першого секретаря міського самоврядування Чернігова, сформованого на підставі законоположення 1870 р., розкрити особливості громадської діяльності К. Ходота як члена управи та гласного думи протягом 1870–1912 рр. Відповідно до мети визначено загальнонаукові **методи** дослідження: аналіз, синтез, конкретизацію – і спеціально-історичні: історико-генетичний, біографічний, історико-системний. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що здійснено спробу започаткувати історико-біографічні описи про діячів виборного управління Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. задля формування цілісного й об'єктивного уявлення про роботу його інституцій – думи та управи.*

*Опрацьовані матеріали зумовили такі **висновки.** Кузьма Потапович Ходот, дворянин за походженням, належав до зачинателів громадського управління Чернігова, створеного в контексті модерних реформ другої половини XIX ст., ставши першим міським секретарем й беззмінно виконуючи обов'язки гласного думи упродовж сорока років. Безоплатно працював членом управи й заступником міського голови, суміщаючи із секретарством у губернському дворянському депутатському зібранні. Йому властиві емоційна витриманість, виваженість у прийнятті важливих рішень, прагматизм, життєва мудрість. Розпочавши професійний шлях із судового канцеляриста, набувши досвіду в царині цивільного й адміністративного права, намагався скористатися ним, спрямовуючи ухвали виборної влади в продуктивне русло, наполягаючи на прозорості у її фінансовій діяльності, економії муніципального бюджету. Професіоналізм, відповідальність, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань забезпечили просування кар'єрними сходами й отримання державних нагород.*

***Ключові слова:** міське громадське управління, дума, управа, гласний, секретар.*

На сучасному етапі наукових досліджень про громадське виборне управління Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. спостерігається тенденція до всебічного розкриття його господарської діяльності, особливостей взаємодії з губернським управлінням, земством, алгоритмів швидкого реагування в епідеміологічних ситуаціях, механізмів вирішення нагальних проблем у роки Першої світової війни та багато іншого. Утім, недостатньо вивченим аспектом є персоналії гласних (депутатів, думців), завдячуючи кропіткій роботі яких змінювався «образ» Чернігова, облаштовувалося життєве середовище містян з урахуванням тогочасної модернізації.

Зазвичай у фокусі уваги істориків перебували постаті думців, знаних як громадських і політичних діячів, земців, які суміщали роботу й в органах чернігівського міського самоврядування. Ідеться, скажімо, про Василя Варзара[1], Аркадія Верзилова[2], Федора Лизогуба[3], Василя Хижнякова[4], Іллю Шрага[5]. Водночас зостаються невідомими широкому загалу життєписи тих, чиї прізвища не пролунали на загальнодержавному тлі, у «великій політиці», але хто скромно працював упродовж кількох десятиліть, сумлінно виконуючи обов'язки гласного або члена міської управи. Серед таких – Кузьма Потапович Ходот – перший

[1] Мекшун Л. Батько промислової статистики (До 150-річчя з дня народження В.Є. Варзара, видатного представника чернігівської земської статистики). *Сіверянський літопис*. 2001. № 2. С. 141–143.; Світенок М. В.Є. Варзар – основоположник промислової статистики. *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 137–142.

[2] Верзилов Аркадій Васильович (1867–1931) (Біобібліографічний покажчик). Чернігів, 2015. 79 с.; Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В. Верзилов (1867–1931). *5-та Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.):* Тези доповідей та повідомлень. Київ–Кам'янець-Подільський, 1991.

[3] Пиріг Р. Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української Держави (травень–листопад 1918 р.). *Український історичний журнал.* 2011. № 5. С. 61–80.; Половець В. Федір Андрійович Лизогуб (1851–1928) (до 165-річчя з дня народження). *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 156–160.

[4] Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). Чернігів, 2009. 352 с.

[5] Демченко Т. Батько Шраг. Чернігів, 2008. 264 с.; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги. *Молода нація*. 2003. № 1. С. 8–33.; Іваницька С. Ілля Шраг у колі сучасників: нове видання чернігівських істориків. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 290–294.

секретар виборного врядування (1870–1872 рр.), заступник міського голови (1887–1890, 1893–1894 рр.), член управи (1875–1877, 1887–1890, 1893–1894 рр.), гласний думи (1870–1912 рр.)[6].

Спираючись на архівні та опубліковані джерела, ставимо за мету проаналізувати його діяльність на поприщі громадської служби в інституціях самоврядування Чернігова 1870–1912 рр. Вважаємо, що персоналізація виборної влади належить до актуальних проблем сучасної урбаністики загалом та історії чернігівського муніципалітету зокрема, що дозволяє написати комплексний портрет його депутатів, сформувати цілісне уявлення про їхню роботу.

Кузьма Потапович народився 1 липня 1841 р. у сім'ї Потапа Івановича (8 грудня 1805 р. – після 1848 р.) та Катерини Михайлівни (1815–?) Ходотів, які належали до дворянського військового роду[7]. Батько, Потап Іванович, походив із села Покошичі Кролевецького повіту Чернігівської губернії (нині – Понорницька територіальна громада, Новгород-Сіверський район Чернігівської області). Мав власне господарство, функціонування якого забезпечувалося за рахунок праці кріпаків. Щоправда, це було не єдине джерело доходів, 1831–1836 рр. він працював у судових установах. 9 липня 1831 р. заступив на посаду канцеляриста Кролевецького земського суду, 20 жовтня 1832 р. – перевівся до Кролевецького повітового суду, 31 грудня 1835 р. отримав чин колезького регістратора, а 12 травня 1836 р. звільнився за власним бажанням. Імовірно, відтоді весь час присвячував хазяйнуванню в маєтку і сімейним турботам[8].Домашніх клопотів вистачало сповна. Потап Іванович і Катерина Михайлівна були ба-гатодітними батьками, як, власне, і більшість тогочасних родин. Виховували трьох доньок (Євдокію (1834–?), Тетяну (1835–?), Олександру (1847–?)) і п'ятьох синів (Кузьму (1841–1912), Михайла (1843–?), Володимира (1849–?), Федора (1850–1900) та Івана (1859–?))[9]. Усі вони, крім Тетяни, народилися в с. Покошичі, Тетяна – у с. Бужанка (нині – Короп-ська територіальна громада, Новгород-Сіверський район Чернігівської області).

На жаль, ми не володіємо достатньою інформацією про всіх сестер і братів Кузьми Ходота, знаємо лише, що брат Володимир навчався в Київському університеті св. Володимира, «прослухав (значилося у родословнику Вадима Модзалевського) курс юридичних наук». Потому повернувся до Чернігова, працював у губернському земстві, одружився. Його обраницею стала донька вчителя малювання з Чернігівської чоловічої гімназії – Наталія Миколаївна Олександрова. Брат Федір помер замолоду, будучи ще студентом, Іван зостався у с. Покошичах, створив сім'ю, ґаздував. Бракує інформації про Михайла, Євдокію, Тетяну й Олександру[10].

Натомість загальнодоступними є матеріали про двоюрідну сестру Кузьми Потаповича – Меланію Загорську (1837–1900). Вона була донькою Овдія Івановича Ходота, рідного брата Потапа Івановича. Уродженка с. Покошичі, на 4 роки старша за Кузьму. Із дитинства захопилася народним співом, маючи до цього природний талант. Професійне огранювання успадкованого дару відбулося в Київській консерваторії, куди вступила завдяки матеріальній підтримці чоловіка Миколи Загорського, поміщика з с. Авдіївки Сосницького повіту[11] (згідно з інформацією В. Модзалевського, чоловіка Меланії звали Іваном Загорським – поміщик Кролевецького повіту[12]).

Навчаючись у Києві, Меланія Овдіївна заприятелювала з відомим композитором Миколою Лисенком, який, записавши з її голосу чимало пісень, 27 із них умістив до третього випуску «Збірника українських пісень»[13]. Потому життя Меланії продовжилося в Чернігові, де вона стала співачкою, артисткою чернігівського українського драматичного аматорського гуртка «Товариство, кохаюче рідну мову» або «Шановці своєї народності», заснованого 1860 р. Його натхненниками, до речі, й активними учасниками були Леонід Глібов, Опанас Маркович, Ілля Дорошенко, Степан Ніс, Олександр Лазаревський, інші представники національно свідомої інтелігенції Чернігова[14]. Меланія Загорська стала першою

[6] Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. С. 208–209.
[7] Кузьма Потапович Ходот. *Geni: A MyHeritage Compani*. URL: https://www.geni.com/; Список дворянских родов Черниговской губернии. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/.
[8] Модзалевський В. Малоросійський родословник. Київ–Санкт-Петербург: Вид-во ВІРД, 2004. Т. 5. Вип. 3. С. 70. URL: http://histpol.pl.ua/ru/poltavskij-rodoslov/malorossijskij-rodoslovnik?id=12216.
[9] Кузьма Потапович Ходот…
[10] Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 73.
[11] Загорська Меланія Овдіївна. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/.
[12] Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 72.
[13] Загорська Меланія Овдіївна...
[14] Верзилов А. Списки діячів Чернігівщини 1927 рік. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Ф. Х. № 4936. Арк. 43.; Петькова З. Товариство, кохаюче рідну мову. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. URL: https://choim.org/.

виконавицею ролі Наталки в опері М. Лисенка «Наталка Полтавка», поставленій «Товариством, кохаючим рідну мову»[15].

Завдячуючи Меланії, її двоюрідний брат Кузьма заприятелював з Опанасом Марковичем[16]. Співачка зачарувала своїм голосом відомого фольклориста, вони зблизилися, і Меланія Овдіївна опікувалася ним до його смерті 1867 р.[17]

Сімейні традиції й атмосфера спілкування з ріднею, без сумніву, позначилися і на особистій родині Кузьми Потаповича Ходота. Одружився він на дворянці, доньці надвірного радника Петра Єгоровича Улезко – Любові (1851–1942). Її батько походив із дворянського роду Стародубського повіту Чернігівської губернії. Освіту здобув у Стародубському повітовому училищі, кар'єру розпочав зі звичайного писаря, але, маючи хист і гарні математичні здібності, став працювати в Стародубському повітовому суді, повітовій скарбниці, а опісля – ревізором у Чернігівській контрольній палаті, інспектуючи витрати державних коштів різноманітними установами губернії. Мати Любові Петрівни – Надія Федорівна (у дівоцтві – Лазаренко) – народилася в родині відпущеного кріпака, утім, це не завадило його дітям достойно влаштуватися в житті. Брати Надії Федорівни: Микола Лазаренко – став директором Новгород-Сіверської чоловічої гімназії, Олександр – старшим радником Чернігівського губернського правління.

Любов Петрівна була не єдина дитина в родині Улезко. Мала брата Миколу та сестер Марію, Клавдію, Віру. Микола працював лікарем у Чернігівській міській лікарні, користувався повагою колег і громади. Щоправда, прожив коротке життя, занедужав на запалення легень, помер у 37 років. Аби засвідчити йому останню шану, вирішили поховати на погості Єлецького монастиря. Петро Єгорович не зміг пережити втрати єдиного сина, і через 4 місяці його також не стало. Надія Федорівна прожила до 1908 р.[18]

Як бачимо, Кузьма Потапович і Любов Петрівна походили з багатодітних родин і у власній народили шістьох дітей: трьох доньок (Надію (1873–1942), Марію (1876–1970), Софію (1883–1982)) і трьох синів (Володимира (1873–1960), Олександра (1877–1942), Євгенія (1879–1880))[19]. Відомо, що Володимир навчався в Київському університеті св. Володимира, був одружений на Вірі Львівні Гольденовій, доньці купця 2-ї гільдії з м. Вінниці. Олександр працював лікарем 7-ї ділянки Миколаївської залізниці, мав дружину Єлизавету Іларіонівну[20].Кузьма Потапович закінчив Севське повітове училище (нині – Севськ – адміністратив-ний центр Брянської області; знаходиться на території історичної області Сіверщина[21]). Просування кар'єрними сходами розпочалося так, як і в батька Потапа Івановича, з поса-ди судового канцеляриста. 14 грудня 1859 р. був зарахований до штату Новгород-Сівер-ського повітового суду в якості канцелярського службовця 1-го розряду. Утім, через два роки, з 30 листопада 1861 р., продовжив роботу в губернському центрі канцеляристом Чернігівської палати цивільного суду. Через п'ять років дослужився до столоначальника тієї ж палати (з 16 лютого 1866 р.), а з 6 травня 1869 р. перейшов на посаду секретаря Чер-нігівської палати цивільного та кримінального суду по цивільному відділенню.

Наступного року життєвий шлях і професійна обізнаність Кузьми Потаповича тісно переплелися з громадським управлінням Чернігова, сформованим за Міським положенням 1870 р., та губернським дворянським депутатським зібранням. У грудні 1870 р. його обрали міським секретарем, а в червні 1872 р. – секретарем губернського дворянського зібрання, де він і працював до смерті. Окрім цього, з грудня 1885 р. був делегований дворянським зібранням до правління («ради банку») Чернігівського відділення державного дворянського земельного банку, створеного задля видання довгострокових позик спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої землі[22].

У 1890-х роках Кузьма Потапович працював помічником губернського архітектора. Відомо, що в травні 1897 р., за дорученням князя М. Долгорукова, зробив план будинку Мазепи, аби помістити в ньому колекцію, подаровану Василем Тарновським губернському земству. Крізь призму письмового звіту К. Ходота про виконане завдання проглядаються такі властиві йому риси, як оперативність, відповідальність, скрупульозність, чіткість у діях і формулюванні власних думок. «План зроблений, – написав у доповіді, – і переданий князю Долгорукову, а за роботу я витратив… десять рублів, які прошу повернути

[15] Загорська Меланія Овдіївна...
[16] Верзилов А. Списки діячів Чернігівщини… Арк. 43.
[17] Загорська Меланія Овдіївна...
[18] Хто був господарем оригінального будинку, який знаходиться за адресою Старомиколаївська, 33? *Офіційно про Чернігів*. URL: https://m.gorod.cn.ua/news_111138.html.
[19] Кузьма Потапович Ходот…
[20] Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 75.
[21] Севськ. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/.
[22] Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 73.

мені, віддавши під розписку швейцара біля будинку Дворянського зібрання Степана Ковбаси»[23].

Особистісні риси, фахова компетентність, набутий авторитет стали визначальними чинниками, що спонукали виборців Чернігова упродовж кількох десятирічь делегувати Кузьму Потаповича до інституцій міського самоврядування. Як уже зазначалося, у грудні 1870 р. він потрапив до корпусу народних обранців, увійшов до міської думи і його обрали на посаду секретаря. «За» висловилися 25 гласних (або 64 % від загалу присутніх), «проти» – 14 осіб (або 36 %). Призначили суму річного окладу – 900 руб., тоді як членам управи – по 600 руб., міському голові – 1500 руб.[24] Якщо порівняти з обсягами заробітку в інших царинах, то, приміром, лікар отримував 1 тис. руб. на рік, фельдшер – 300 руб.[25] Як бачимо, Кузьмі Потаповичу нараховували цілком пристойні кошти за виконання секретарських обов'язків. Однак, попрацював він лише до липня 1872 р., допоки не відбулися перевибори, бо в червні погодився на секретарювання в губернському дворянському депутатському зібранні[26]. Перейшовши туди, Кузьма Ходот зостався в іпостасі думця до завершення каденції (міське самоврядування формувалося на 4 роки).

У січні 1875 р. відбулися чергові вибори й Кузьма Потапович знову опинився поміж делегованих у думу 1875–1879 рр. Цього разу йому запропонували членство в управі разом із І. Шрагом, І. Лагодою, І. Смирновим та І. Гольдіним, але, прикметно, на громадських засадах. З огляду на фінансову неспроможність муніципалітету, по 600 руб. заробітку призначили лише трьом – І. Шрагу, І. Лагоді та І. Гольдіну[27]. Кузьма Потапович погодився працювати безоплатно, що, без сумніву, характеризує його з найкращого боку, свідчить про щире вболівання за власне місто без меркантильного інтересу[28].

Мусимо наголосити на специфіці роботи в міській управі. Вона була виконавчим органом виборної влади, працювала щоденно, її члени мали постійно вирішувати будь-які проблеми муніципального господарства й містян у межах законодавчо прописаної компетенції. Вимагалося бути обізнаним із правовим полем діяльності, швидко реагувати на різноманітні виклики, у тому числі нестандартні ситуації, користуватися повагою та авторитетом серед чернігівців і, суттєво, уміти вести конструктивний діалог із представниками губернської адміністрації, поліції, земством, відстоюючи інтереси громади.

Вочевидь, Кузьма Потапович відповідав цим критеріям, оскільки його тричі балотували в управу і двічі – заступником міського голови. Утім, коли його було обрано 1875 р., не вдалося добути в управі повну каденцію. 1877 р. він написав заяву на звільнення, мотивувавши «труднощами сумісництва з роботою секретаря у дворянському зібранні»; лишившись гласним думи[29].

Під час чергової виборчої кампанії 1879 р. Кузьму Потаповича знову балотували в депутати на 1879–1882 рр. Учитуючись у протоколи думських засідань, бачимо, що він – людина дуже виважена, ретельно підходить до справ, висловлює сумніви у навіть, здавалося б, очевидній справі. Скажімо, 28 жовтня 1881 р. гласні обговорювали питання про виділення міського кам'яного приміщення для книг, люб'язно подарованих Чернігову графом Григорієм Милорадовичем. У процесі дискусії К. Ходот наполягав, аби достеменно з'ясували, «чи варті ті книги такої уваги, щоб для них віддавати муніципальне приміщення і витрачати кошти на його утримання»[30]. Вірогідно, турбувався про доцільність такого спрямування фінансів, убачав першочерговість у задоволенні господарських потреб. На той час архіважливим було будівництво водогінної системи і брукування вулиць, чим поглиналася левова частка доходів муніципалітету.

У березні 1882 р. Кузьма Ходот увійшов разом із Володимиром Гутманом та Аркадієм Зеневичем до складу комісії з розробки положення про виплати пенсій особам, які працювали в органах громадського самоврядування і підзвітних йому інституціях – міському банку та сирітському суді[31]. Вони чітко означили категорії претендентів-пенсіонерів, розробили умови, розміри і строки нарахувань, механізми їх отримання.

Раціоналізм, переживання за інтереси своєї громади та креативність думок продемонстрував Кузьма Потапович улітку 1884 р., будучи вчетверте обраним гласним на період 1883–1886 рр.[32] 2 липня 1884 р. у думі обговорювали запит про оренду міських земель під

[23] Доценко А. Будинок Полкової канцелярії у Чернігові у кінці XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 60.
[24] Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов: Губернская тип-я, 1883. С. 2.
[25] Там само. С. 602.
[26] Там само. С. 100.
[27] Там само. С. 289.
[28] Там само. С. 1180.
[29] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1288. Арк. 3 зв.
[30] Свод постановлений … 1871–1883 гг. С. 1108.
[31] Там само. С. 1180.
[32] Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. Чернигов: Губернская тип-я, 1896. С. 4.

будівництво військових казарм і цегельного заводу. Губернатор, який волів якнайшвидше задовольнити потребу військового міністерства, і військові просили передати ділянку в районі Ялівщини, на березі р. Стрижень. При цьому військове відомство обіцяло виплачувати в муніципальний бюджет по 30 коп. з кожної тисячі виготовленої цегли[33]. Однак місцина розташовувалася поблизу річки, і відповідно в неї потрапляли б усі відходи і з казарм, і з цегельного заводу. Гласні, проаналізувавши справу, дійшли висновку, що «30 коп. не так і дорого, та і земля потрібна місту»[34].

Кузьма Потапович став на позицію тих думців, які категорично виступили проти передання землі військовим. Водночас у його словах простежувалася виваженість, далекоглядність, усебічність в оцінці проблеми, уміння попередити або пом'якшити конфлікт інтересів. Він усвідомлював реакцію губернатора на відмову, але розумів, що виборне управління мало з ним рахуватися. Тому запропонував вчинити по-хитрому: «знайти експерта, який би фахово пояснив шкідливість забруднення Стрижня, і надрукувати це у столичних газетах»[35]. Справа набула б публічного резонансу, і через громадськість це перешкодило б будівництву казарм і заводу неподалік річки.

Прагматизм, професійна компетентність, життєва мудрість, напевно, були тими якостями Кузьми Потаповича, завдячуючи яким він мав незмінний авторитет і повагу серед чернігівців, постійно обирався до складу органів міського врядування. Отож, делегувався він і до думи п'ятого скликання (1887–1890 рр.), і до думи шостої каденції (січень 1891 – січень 1893 рр.), яка була останньою, сформованою за Положенням 1870 р. Характерно, упродовж 1887–1890 рр. входив до складу управи в якості заступника міського голови, а у роки 6-ї думи – у якості гласного[36]. Властиво, що на посаду заступника голови К. Ходота вмовляв безпосередньо сам очільник самоврядування Маврикій Фрідман (голова Чернігова протягом 1887–1893 рр.).

1892 р. набуло чинності нове законодавство, значно змінивши виборчу систему, звузивши число осіб із правом голосу і формат самостійності громадського управління. Кузьма Потапович належав до тих, хто зберіг можливість волевиявлення, а, отже, і в сьомий раз став думцем (1893–1896 рр.), два роки поспіль працював заступником міського голови Олександра Ханенка і, що важливо, безкоштовно[37]. 1894 р. звільнився за власним бажанням, знову через завантаженість секретарськими справами в губернському дворянському зібранні[38].Перемагав він і на виборах 1897, 1901, 1905 і 1909 рр., але працював лише як гласний, не входив до штату управлінців. Якщо подивитися на результати голосування 1901 р., то мимоволі напрошується висновок про зниження рівня довіри виборців. 29–30 квітня, під час балотування кандидатів у депутати, «за» Кузьму Потаповича проголосували 98 осіб (або 51 %), «проти» – 93 (49 %). Поміж 26 гласних, обраних того дня, мінімальний розрив у 5 голосів бачимо лише за Кузьму Ходота і Володимира Харченка[39].

За тридцятиріччя діяльності громадського управління в Чернігові змінилося покоління виборців, які воліли бачити на місцевому Олімпі «нові обличчя», затребуваними стали інші кандидатури. Ураховуючи, що Кузьма Потапович не полишав кропітких обов'язків секретаря у дворянському зібранні, йому, імовірно, не вистачало часу, аби виявляти активність думця, посилюючи свій імідж серед міського електорату.

Інакші мотиви негативного сприйняття заслуг К. Ходота мав тодішній керманич губернської адміністрації Євген Андрієвський. У його баченні, заповзятливість, наполегливість, самостійність у вирішенні проблем муніципального характеру недостатні для поцінування діяльності Кузьми Потаповича. Саме такі думки напрошуються під час читання архівної справи за номером 1288 «Про присвоєння гласним Чернігівської міської думи Хижнякову, Ходоту і Шрагу звання "почесні громадяни м. Чернігова" від 26 липня 1901 р.»[40]. Це мала бути своєрідна моральна винагорода для означених осіб за їхню самовіддану багаторічну працю у самоврядних структурах, приурочена до 30-річчя запровадження Міського положення 1870 р.

Як і належить, 1901 р. думці виробили та затвердили на січневому й березневому зібраннях необхідну постанову, передали її на погодження губернатору з його вердиктом та остаточне схвалення міністром внутрішніх справ. Вони детально охарактеризували кожного з претендентів, підкресливши їхні чесноти, «безкорисливість служіння громаді, по-

[33] Свод постановлений… 1883–1887 гг. С. 9.
[34] Там само. С. 26.
[35] Там само. С. 101.
[36] Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). С. 38.
[37] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1288. Арк. 3 зв.
[38] Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 73.
[39] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1165. Арк. 32.
[40] Там само. Спр. 1288. Арк. 1.

жертви на її користь своєї праці, енергії, знань». Акцентувалося, що Василь Хижняков і Кузьма Ходот безперервно працювали в думі 30 років, Ілля Шраг – 25[41].

Безпосередньо про Кузьму Потаповича колеги відгукнулися так: «один із тих самородків, які виходять на поверхню суспільного середовища не завдяки знатному походженню чи дипломам, а лише завдяки своїм особистим здібностям і праці… Маючи великий життєвий досвід, ґрунтовні знання цивільного та адміністративного права, велику винахідливість, велику ініціативу, К.П. Ходот незамінний при розробці та вирішенні багатьох заплутаних справ й ускладнених ситуацій»[42].

Аби не бути голослівними, думці окреслили кілька важливих, на їхній погляд, ініціатив Кузьми Потаповича. Зокрема, ішлося про законодавчу аргументацію запроваджених думою податків, заходи щодо благоустрою передмістя, отримання Черніговом статусу окремої земської одиниці (задля зменшення обсягів земського оподаткування), заборону відкривати в Чернігові філію Орловського комерційного банку, який би підривав діяльність міського громадського. Наголошувалося на залученні К. Ходота до процесу реалізації Положення 1870 р. у повітових містах губернії, неодноразовому наполяганні на ревізуванні звітності управи (був у складі ревізійної комісії), забезпеченні прозорості доходів і витрат з бюджету. Завдячуючи йому, уможливилася конверсія (заміна, обмін) міських облігацій з 6 % на 5 %, у результаті чого змогли скоротити обсяги виплат відсотків[43]. У губернському центрі відкрилася богадільня[44].

Незважаючи на, здавалося б, достатньо переконливі факти здобутків Кузьми Потаповича, як, власне, і двох інших кандидатів на звання «почесний громадянин м. Чернігова», губернатор написав, що він не угледів чогось визначного в особистій діяльності кожного із них на користь Чернігова та його мешканців, а, отже, не бачить можливості підтримати означене подання[45]. Із міністерства надійшла прогнозована відповідь за підписом міністра внутрішніх справ: «…і я зі свого боку, згідно з Вашим висновком, не віднайшов підстав для задоволення клопотання Чернігівської міської думи…»[46]

Кузьма Потапович був обраний у думу 1905–1909 рр. і 1909–1913 рр., але останню каденцію не добув[47].

Його добросовісна робота зумовила просування по рангових щаблях. 30 квітня 1869 р. отримав чин колезького секретаря, посівши 10-й рівень у «Табелю про ранги», 21 червня 1871 р. – титулярного радника, 29 березня 1893 р. – колезького асесора, 29 березня 1894 р. – надвірного радника і 23 вересня 1895 р. – колезького радника, досягнувши 6-го рангу «Табеля».

Могила К.П. Ходота. Петропавлівське кладовище, м. Чернігів.

Отримував К. Ходот і державні нагороди: 22 вересня 1881 р. – орден св. Володимира 4-го ступеня, 22 травня 1884 р. – подяку від губернського дворянського депутатського зібрання за «зразкову акуратність у веденні рахівництва у сумах дворянства», 29 червня 1891 р. – орден св. Станіслава 2-го ступеня[48].

Помер Кузьма Потапович 21 лютого 1912 р., проживши повних 70 років, похований у Чернігові на Петропавлівському кладовищі[49].

Викладений матеріал засвідчив, що Кузьма Ходот, дворянин за походженням, належить до зачинателів громадського управління Чернігова, сформованого в контексті модерних реформ другої половини XIX ст., ставши першим міським секретарем і беззмінно виконуючи обов'язки гласного думи впродовж 40-ка років. Безоплатно працював членом управи й заступником міського голови, суміщаючи все це із секретарством у губернському дворянському депутатському зібранні. Йому властиві емоційна витриманість, виваженість у прийнятті важливих рішень, прагматизм, життєва мудрість.

[41] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1288. Арк. 1–1 зв.
[42] Там само. Арк. 3.
[43] Там само. Арк. 3–3 зв.
[44] Там само. Арк. 4.
[45] Там само. Арк. 5 зв.
[46] Там само. Арк. 6.
[47] Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році (до століття першої російської революції). *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 31; [Б.а.] Состав Черниговской городской думы. Четырехлетия 1909–1913 гг. Гласные. *Волна*. 1909. № 11. С. 475.
[48] Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 72–73.
[49] Кузьма Потапович Ходот…

Розпочавши професійний шлях із судового канцеляриста, набувши досвіду в царині цивільного й адміністративного права, намагався скористатися ним, спрямовуючи ухвали виборної влади в продуктивне русло, наполягаючи на прозорості у її фінансовій діяльності, економії муніципального бюджету. Професіоналізм, відповідальність, сумлінне виконання взятих на себе обов'язків забезпечили просування кар'єрними сходами й отримання державних нагород.

Вищевикладеною інформацією ми лише означили вектори історико-біографічного дослідження громадської діяльності нашого героя. Самостійними сюжетами можуть стати деталізація його роботи в якості секретаря губернського дворянського депутатського зібрання, помічника губернського архітектора; взаємини в родинному колі, з колегами по чиновницькому корпусу, гласними міської думи та багато іншого.

References

Demchenko, T. (2005). Chernihivska miska duma v 1905 roci: (Do stolittia pershoi rosyiskoi revoliucii) [Chernihiv city duma in 1905: (To the 100th anniversary of the first Russian revolution)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 6*, P. 27–35.

Docenko, A. (2015). Budynok polkovoi kanceliarii u Chernihovi u kinci XIX st. [The building of the regimental office in Chernihiv at the end of the 19th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 57–63.

Rakhno, O. (2009). Chernihivski zemci (istoryko-biohrafichni narysy) [Chernihiv zemtsi (historical and biographical essays)]. Chernihiv, Ukraine.

Shara, L. (2010). Chernihivska miska duma (70–90-ti roky XIX st.) [Chernihiv city duma (70–90s of the 19th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – candidate of historical sciences, associate professor of the department of the world history and international relations, T.H. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: Ljuba_che@ukr.net

LOCAL «NUGGET» KUZMA POTAPOVICH KHODOT (1841–1912)

The purpose of the article is to reconstruct the main stages of the biography of Kuzma Potapovich Khodot, the first secretary of the city self-government of Chernihiv, formed on the basis of the law of 1870, to reveal the peculiarities of his public activity as a member of the board and voice of the citi administration and duma during 1870–1912.

Research methods, in accordance with the set goal, are general scientific: analysis, synthesis, concretization and special-historical: historical-genetic, biographical, historical-systemic.

The scientific novelty of the research lies in the fact that it is an attempt to start a historical-biographical description of the figures of the Chernigov elected administration of the second half of the 19th and early 20th centuries in order to form a holistic and objective view of the work of its institutions – the Duma and the city administration.

The processed materials led to the following conclusions. Kuzma Potapovich Khodot, a nobleman by birth, was one of the founders of the public administration of Chernihiv, created in the context of modern reforms of the second half of the 19th century, becoming the first city secretary and continuously performing the duties of the voice of the Duma for 40 years. He worked for free as a member of the city administration and deputy mayor, combining all this with the secretariat in the provincial nobles' deputy meeting. He is characterized by emotional stability, balance in making important decisions, pragmatism, and life wisdom.

Having started his professional career as a court clerk, having gained experience in the field of civil and administrative law, he tried to use it, directing the decisions of the elected government in a productive direction, insisting on transparency in its financial activities, saving the municipal budget. Professionalism, responsibility, conscientious fulfillment of assumed obligations ensured advancement up the career ladder and receiving state awards.

Key words: *municipal public administration, Duma, city administration, deputy of the city duma, secretary.*

Дата подання: 6 квітня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 21 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Місцевий «самородок» Кузьма Потапович Ходот (1841–1912). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 65–71. DOI: 10.58407/litopis.230207.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2023). Mistsevyi «samorodok» Kuzma Potapovych Khodot (1841–1912) [Local «nugget» Kuzma Potapovich Khodot (1841–1912)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*. P. 65–71. DOI: 10.58407/litopis.230207.

УДК 008+78.07(477):94(477)

Надія Левицька

●

КОБЗАРІ В КУБАНСЬКИХ ПАЛАНКАХ (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.230208
© Н. Левицька, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5226-8637

Мета статті: *дослідити та проаналізувати роль кобзарства в збереженні етнічної культури України, зокрема поширенні національної ідентичності українців на Кубані, простежити розвиток українських кобзарських традицій на Кубаншині, визначити роль видатних кобзарів, яку вони зіграли у збереженні духовної сутності нашого народу. У роботі використано як загальнонаукові, так і спеціальні* ***методи дослідження****, зокрема аналізу й синтезу, історичний, логічний, синхронний, біографічний тощо. Серед спеціальних історичних методів, застосованих у розвідці, переважають такі: історико-порівняльний, типологічний.* ***Науковою новизною*** *дослідження є аналіз і виокремлення різних поглядів дослідників минулого й сьогодення щодо творчості окремих представників кобзарства як об'єкта національної ідентичності українців та української культури на Кубані.* ***Висновки.*** *Досліджено і проаналізовано еволюцію кобзарства на Кубані як духовно-культурного феномену. Доведено, що кобзарство Кубані виступає як культурне явище, що відображає специфіку окремих історичних етапів українського народу, яке не має аналогів у світовій історії та культурі. Наведено імена найвідоміших кобзарів та охарактеризовано їх творчу та культурно-громадську діяльність на Кубані.*

Ключові слова: *козаки, кобзарі, кубанські паланки, бандуристи, національно-культурне відродження.*

Важливу роль у збереженні етнічної та поширенні національної ідентичності серед українців Кубані відігравало кобзарство. На Кубані кобзарство було одним із елементів військового представництва, тому тут козак-бандурист – це людина, що вирізняється молодістю, статурою та вродою[50].

Чимало науковців досліджували проблематику кобзарства. Варто виділити низку дослідників, які тією чи іншою мірою приділяли увагу темі кобзарства на Кубані: Є. Петренко, Д. Білий, В. Дутчак, В. Задунайський, О. Нирко, Л. Мандзюк, Н. Супрун, А. Чорний, В. Ємець, Б. Жеплинський, Д. Ковальчук, Р. Польовий, В. Єсипок, А. Іваниш та інші. Однак, на нашу думку, варто показати різні погляди дослідників минулого й сьогодення щодо творчої ідентичності певних кобзарів як об'єкта культури на Кубані.

Чорноморське козацьке військо перенесло з України на Кубань і музичний хист. Історик краю І. Кияшко повідомляє, що вимушені переселенці вміли грати на кобзах, скрипках, лірах, цимбалах, сопілках, щиро шанували мандрівних співців[51].

Композитор О. Кошиць засвідчує й глибокі поклади співочих талантів. Він зазначав, що співучість кубанських козаків була дійсно надзвичайна. Тут виказувалась уся природна українська музикальність і старовинна хорова традиція. О. Кошиць у спогадах вказує на глибинність української пісні, особливо історичної: «Тут можна було відчути силу пісні й уявити собі її виховуючу роль для мас! Це страшна сила… Бували й моменти іншого характеру, особливо при піснях історичних... Якась урочистість, якась піднесеність відчувалась у голосах, якийсь особливий сум у співові. Я пильно стежив за обличчями співаків! Вони поступово змінювались – звичайне, буденне спливало з них, з тягом пісні вони робились сумними, поважними, іноді (мені здавалось) схвильованими, у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими й виразними. У них говорила загальна душа нашого народу, для якої подія, що оспівувалася, не була мертва сторінка історії, а жива свіжа рана, що стікає живою кров'ю і болить правдивим, живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодним минулим… Іноді мені ставало страшно... Я не перебільшую, бо кажу зараз про колективний "хоровий голос", звук якого має своє особливе обличчя – живе й виразне, коли люди, що творять йо-

[50] Польовий Р. Кубанська Україна. Київ: Діокор, 2002. 303 с.
[51] Кияшко И.И. Войсковые певческие и музыкантские хоры Кубанского козачьяго войска. 1811–1911 годы. Екатеринодар, 1911. С. 2–3.

го, відчувають те щось, що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душею загалу. Кожного разу після таких духовних подій я сповнювався якогось духовного тремтіння, що не покидало мене дуже довго і давало мені настрій на цілі роки»[52].

Загалом кобзарство розвивалось на благодатному ґрунті – потужній пісенній та музичній основі. Неабияке значення мало й те, що козацьке військо з його автономією було, як зазначає О. Кошиць, «забороною від національних утисків».

Чимало дослідників називають Антона Головатого, уславленого провідника козацького війська, першим кубанським кобзарем. Його дипломатична місія при царському уряді та кобзарська виконавська майстерність справили свій вплив на територіальну визначеність і юридичний статус краю.

Пісні, створені А. Головатим, сприймалися як народні та довго звучали над кубанськими просторами. Одна з них – «Ой, та годі нам журитися...» – тривалий час вважалася неофіційним славенем Кубані. На таку роль її піднесли як піснярі, так і слухачі.

Опікувався кобзарем і відомий просвітитель К. Росинський. Кирило Васильович здобув освіту в Катеринославській семінарії, був призначений протоієреєм Чорноморського козацького війська. Його стараннями на Кубані відкрито мережу станичних парафіяльних училищ, храмів, створено військовий хор та низку інших культурно-освітніх закладів.

Постійну прописку дістала бандура в козацькому помешканні наказного військового отамана Я. Кухаренка. Син чорноморського козака став людиною ґрунтовної освіти, генералом, письменником, поетом та етнографом. Особлива сторінка життя Якова Герасимовича – двадцятирічна дружба та плідне листування з А. Головатим.

В одному з листів до Я. Кухаренка з Петербурга Т. Шевченко непокоїться, що досі не одержав від нього костюма для А. Головатого, в якому хотів би зобразити видатного чорноморця. Тарас Григорович ділиться творчими планами й намірами щодо проєкту. «Замість того, щоб малювати А. Головатого для вас одного, – повідомляє він, – то я лучче зроблю літографію в 200 екземплярів»[53]. Літографування мав намір виконати в Парижі, «бо тут не зроблять, як треба». Задум буде коштувати не дешево, тому просить поклопотатись про підписку серед своїх киян.

Т. Шевченко так бачив майбутню картину: «Я думаю його нарисовать, що він стоїть сумний коло Зімнього дворца, позаду Нева, а за Невою кріпость, де конав Павло Полуботок»[54]. Вочевидь задум визрів, архітектоніка його чітко проглядається, а саме образ А. Головатого – дорогий і любий художнику.

Інша легендарна кобзарська постать на Кубані – Антін Чорний. Людина виняткових музичних обдарувань. У юнацькому віці був прийнятий до Кубанського симфонічного оркестру. Диригент, екзаменуючи його на музикальність, був вражений: «Такого екземпляра я ще не бачив, – вигукнув захоплено, – бути тобі скрипалем!»[55]

Вивчився юнак на скрипаля й одночасно набув учительського фаху. В останній мирний рік перед Першою світовою війною став слухачем кобзарської школи В. Ємця, організатором і меценатом якої був М. Богуславський. Там Антін Павлович і «обручився» з бандурою на все життя. Інструмент йому подарували як винагороду за талант – виписали з Києва від знаного усіма бандуристами майстра А. Паплинського. Витрати взяв на себе все той же щедрий опікун М. Богуславський. Він встановив і стипендію, завдяки якій оплачувалася праця вчителя. Антону Чорному була поставлена тільки одна умова: їздити у вихідні та святкові дні по квартирах інших учнів і ладнати їм бандури.

В учнів В. Ємця, кубанців різного віку й соціального стану, захоплення бандурою не знало меж. Ентузіазм і творча енергія переливалися через край. Поширення бандури символізувало національне піднесення на Кубані.

Не випадково А. Чорний називав бандуру інструментом національно-державного значення. Він стверджував, що справжнім бандуристом можна стати, «лише запалившись національно державною ідеєю»[56]. Байдужий до національної ідеї, навіть маючи видатний голос та музичний слух, не здолає до кінця складної науки кобзарської, залишиться просто музикантом.

Антін Павлович пророче визначив національну роль кобзи-бандури. Він писав: «Бандура – це ідея, це те, довкола чого повинні збиратися всі творчі сили козацького народу, навколо чого, як на катушку нитки, повинна намотуватися державність, а саме зображен-

[52] Кошиць О. Спогади. Вінніпег, 1948. С. 44–45.
[53] Лист Т.Г. Шевченка до Я.Г. Кухаренка від 22.04.1857 р. / Публікація М. Чалого. *Київська старовина.* 1897. № 3. С. 453.
[54] Там само. С. 454.
[55] Ємець В. У золоте 50-річчя на службі України. *Про козаків-бандурників.* Голівуд–Торонто, 1961. С. 354–355.
[56] Чорний А. Історія бандури на Кубані. *Рідна Кубань.* Краснодар, 1999. № 4. С. 118.

ня бандури, як найвищої державної емблеми в лавровому вінку, повинно бути розміщено нарівні з клейнодами, на всіх актах державного значення»[57].

Бандура в лавровому вінку поруч з клейнодами – такими бачилися А. Чорному головні атрибути державної символіки України. У цій піднесеній композиції душа художника й свідомого українця уречевлювала зміст національної ідеї та контури могутньої величавої Батьківщини.

З початком світової війни А. Чорного направляють до старшинської школи в Тифлісі. Навчаючись, він створив хор при ній, залучив близько сотні співаків з пречудовими голосами, як зазначала преса. Уже перший публічний виступ хору приніс справжній тріумф. А. Чорний дістав, крім гучних оплесків, коштовний подарунок. Це був жетон на бешмет з викарбуваним ім'ям та прізвищем. Виріб із золота й платини у вигляді ліри в лавровому вінку.

А. Чорний повернувся на Кубань у чині хорунжого і розгорнув жваву концертну діяльність. Кожний виступ перед публікою – незмінний успіх, піднесене сприйняття слухачами. Дослідники вказують і на рекламний критерій успішності: після концерту бандурист мусив винаймати окремого візника, щоб доставити додому квіткові дарунки.

Та все ж війна брутально обриває творчий процес, і А. Чорного відправляють на перський фронт. Із собою, звісно, прихопив і «бандуру мальовану, дружину вірную», за його власними словами. І в дорозі до місця призначення, і в районі бойових дій вона не залежувалась у футлярі.

Революція й викликані нею події спричинили, зазначав А. Чорний, «сильний вибух національного руху» та «небувалий попит на наш національний інструмент»[58]. Кобзарі, якими вже пишалася майже кожна кубанська станиця, «кинули» руки на струни бандур. Вони сприяли «пробудженню національного почуття, приспаного віками важкої неволі»[59].

Зберігся спомин тих літ про характерний епізод у станиці Привольній. Антін Павлович заскочив туди замінити притомлених коней. Часи були непевні; назустріч вийшов сам отаман – Г. Сизон. Він щойно проводив нараду з козацькою старшиною. Отаман побачив, крім зброї прибулого, футляр бандури, і йому перехопило подих. Отямившись, почав благати що-небудь зіграти для поважних аксакалів. А. Чорний дістав бандуру. Полилась пісня «Зажурились чорноморці...», за нею друга... Зворушений отаман підвівся з місця. Звернувся до присутніх: «Панове! Будемо просити бандуриста заграти усій станиці. Я зараз накажу ударити у великий дзвін...»[60] Козацька рада схвально підтримала. Концерт відбувся при напливові всього станичного люду.

Громадянська війна обірвала життя багатьох бандуристів, випускників Першої кубанської козацької школи, друзів А. Чорного. Загинув і Свиридон Сотниченко – його двоюрідний брат. Убивали фронти, білий і червоний терор, голод.

У радянських таборах безслідно зникла дружина Свиридона, бандуристка Настя Сотниченко. Вона успішно виступала в дуеті з чоловіком і як солістка. Сибірські сніги завіяли живі сліди мецената М. Богуславського.

Гинули не тільки дорослі. Жертвами кривавого розбрату ставали й діти. У чотирнадцять років загинув Андрій Міняйленко, юний бандурист із рідної станиці А. Чорного Пашківської. А. Міняйленко мав пречудовий голос, майстерно грав на бандурі, багато й успішно виступав. Воєнщину з табору денікінців це не зупинило. У перший день окупації Катеринодару 1 березня 1918 р. було розстріляно не лише бандуриста А. Міняйленка, а й С. Сотниченка[61]. Згодом від дій денікінської контррозвідки в готелі Ростова-на-Дону загинув голова Кубанської Ради, кобзар Микола Рябовол[62]. Це були лише три з багатьох жертв розстріляного «кобзарського Відродження» на Кубані: невдовзі за короткочасним білим терором прийшов на багато десятиліть червоний терор…

Рятуючись від репресій, А. Чорний став емігрантом. Після довгих блукань світами знайшов прихисток в аргентинському місті Берасатезі, передмісті Буенос-Айреса. Організував там школу бандуристів, виховав цілу плеяду учнів. Навчав їх не тільки кобзарського мистецтва, а й грі на скрипці та акордеоні – таким широким був його діапазон майстра-віртуоза. Антін Павлович утримував за собою також славу видатного майстра бандур. Наставник бандуриста – В. Ємець – наголошував, що «вироблені ним інструменти і зовніш-

[57] Чорний А. Історія бандури на Кубані. С. 118.
[58] Ємець В. Кобза та кобзарі. Берлін, 1923. С. 9–10.
[59] Там само. С. 19.
[60] Чорний А. Історія бандури на Кубані. С. 121.
[61] Ємець В. Кобза та кобзарі. Берлін, 1923. С. 72.
[62] Лист д-ра Кіндрата Плохого – кубанського козацького старшини з Пашківської станиці, до В. Ємця від 4 грудня 1958 р. Див.: Нирко О. Доля українських кобзарів-бандуристів на Кубані. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. 10. С. 12.

нім виглядом, і звучанням були творіннями справжнього майстра-митця»[63]. Деякі бандури А. Чорного інкрустовані перламутром, орнаментовані тоненькими шматочками дерева. В. Ємець, сам вражений майстром, пафосно зізнався: коли б довелося замовляти нову бандуру для себе, він неодмінно звернувся б до А. Чорного на знак особливої шани «моєму дорогому козацько-бандурному побратимові й талановитому нащадкові слави славного Запорозького Війська»[64].

Емігрантське життя А. Чорного було не гучним. У помешканні не мав навіть електрики. Диво-бандури народжувалися під тьмяним світлом гасової лампи. На прожиття заробляв, працюючи в залізничних майстернях, – ремонтував дерев'яні вагони. Теж не найкраще заняття для музикальних пальців.

Підприємець якось довідався про справжній фах А. Чорного. Запропонував виступити з концертом перед робітниками. Інтернаціональний люд, носії різних культур були в захваті. З бандуристом увійшли під високі склепіння цеху пісенні голоси України та її осередку Кубані, пахощі стиглих хлібів, гомін дніпровських порогів і звитяга запорожців, лицарів української волі.

Перебуваючи в еміграції, Антін Чорний постійно мріяв повернутися на Батьківщину. Але не довелося легендарному кобзареві втілити мрію в життя.

Чудового кобзаря, лицаря бандури, шанувальника старовинних пісень і дум, ритора – З. Діброву – знала й любила вся Кубань. Сучасники зазначали, що він володів талантом впливу на слухачів. Кобзарській справі Зот Андрійович навчався в Україні. Там записувався й обробляв українські народні пісні й танці. Писав також музику на слова українських кубанських поетів. З концертами-лекціями З. Діброва побував у кожній кубанській станиці. Уславлений бандурист – жива присутність України на теренах Кубані.

О. Обабко так описав свої враження про цю людину: «Цей кремезний, щільно збитий козак, що зберіг типові риси запорожця часів Тараса Бульби, своїм видом і манерою ніжно видобувати звуки на бандурі нагадав мені старовинних бандуристів України»[65]. А. Чорний дав таку оцінку славетному кобзареві: «Він багато їздив по станицях і будив людей від сплячки. Це був прекрасний оратор, смілива людина, як кобзар знав багато старовинних пісень і дум, які мали велике історичне значення»[66].

Зот Діброва виховав достойного учня – П. Гузія. Він супроводжував бандурою музичні номери в українських операх. Створив також цілу галерею сценічних образів в українській класичній драматургії. Артистичну кар'єру Петра Івановича обірвало політичне шаленство 1937 р. зі стандартним, як вороняче каркання, політичним звинуваченням: участь у контрреволюційній діяльності. Кубанці ж були певні – П. Гузія було позбавлено волі й життя за бандуру.

Кубанську станицю Пашківську густо населяли козаки з прізвищем Діброва. Зот, Сава та Федір Діброви були учасниками Кубанського симфонічного оркестру, уславленими представниками України на теренах Кубані, які вписали не одну яскраву сторінку в історію кобзарства. Зот Діброва був автором посібника «Школа гри на бандурі». Сава та Федір Діброви були випускниками Другої кубанської кобзарської школи. Федір Діброва був учасником Першої державної капели бандуристів, або її ще називали «Хор кобзарів» під керівництвом В. Ємця в першу українську незалежність. Прибув до Києва разом з Михайлом Телігою, уникаючи мобілізації в денікінську армію. Влився до лав армії УНР. Зота Діброву радянська влада засудила на заслання у Казахстан, де він і помер. Саву – розстріляли більшовики у 1919 р. Федора Діброву розстріляли 1919 р. у Києві бойовики лівого есера полковника М. Муравйова.

Мистецьким явищем стали кобзарі зі станиці Полтавської Никін і Конон Безщасні. Брати-віртуози були бандуристами-воїнами, учасниками антибільшовицького спротиву на Кубані. Безщасні були патріотами України. Свої переконання утверджували і засобами мистецтва, і зі зброєю в руках. Мали в репертуарі понад двісті українських пісень і дум. Їхньою майстерністю захоплювався Д. Дворницький. У місті козацької слави кобзарі Безщасні й постали перед неправедним радянським судом[67].

Ще один славетний кобзар М. Варрава пройшов типову школу кобзарства: навчався мистецтва гри у станичних майстрів. Грав на бандурі, яку сам виготовив. Виконував здебільшого історичні пісні й думи, любив гомінку ярмаркову аудиторію. Виступав з концертами перед козаками Кубанської армії, надихаючи їх своєю творчістю на боротьбу з біль-

[63] Ємець В. У золоте 50-річчя на службі України. С. 357.
[64] Там само.
[65] Цит. за: Діброва Зот Андрійович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/.
[66] Польовий Р. Кубанська Україна. С. 178.
[67] Див.: Нирко О. Неповний список репресованих кобзарів-бандуристів Кубані. *ВикиЧтение*. URL: https://history.wikireading.ru/384368.

шовизмом. Микита Савич у 1930-ті рр. зазнав репресій, пробув у неволі десять років, де мав засвоювати не на словах «гуманність більшовицької влади». За полярним колом «не бракувало», як висловлювався М. Варрава, кобзарів-каторжан. Табірні бандуристи стали наставниками для ув'язненого кубанця Кіндрата Плохого. Соловки – його місце народження як бандуриста. Бандуру на Соловки К. Плохому надіслав М. Богуславський. Там він створив «Думу соловецьку», яку не раз слухали невільники-каторжани, наче власну долю, покладену на трагічну музику.

Креативною особистістю був катеринославець М. Богуславський. Сучасники величали його подвижником кобзарського відродження на Кубані, громадським діячем, меценатом. Саме він напередодні Першої світової війни став організатором кобзарської школи, а згодом ще однієї. Першу школу вів бандурист Василь Ємець, другу – Олексій Обабко. Школи забезпечувалися переважно діатонічними бандурами визначного київського майстра А. Паплинського, що стимулювало масове розповсюдження кобзарського мистецтва на Кубані. Ці школи підготували цілу плеяду визначних кобзарів-бандуристів: Адамовича-Глібова, Докію Дарнопих, Настю та Свирида Сотниченків, В. Тищенка, А. Чорного та багато інших[68].

Діяльність Миколи Олексійовича виявилася масштабною: його стараннями ще за царату бандуристи були майже в кожній станиці. Козаки вдячно називали М. Богуславського «кобзарським батьком». Радянська влада у своїй звичній манері репресувала ентузіаста. У 1930–1933 рр. перебував у в'язниці. Йому було за вісімдесят – і вийти на волю вже не судилося.

Івана Шеремета зі станиці Іркліївська глибоко вразила зустріч з кобзарем М. Кравченком на його концерті. У зрілої за віком людини раптом виникло нестримне бажання самому стати бандуристом. Гру на інструменті він опанував власними силами. Початкову музичну освіту збагатив навчанням у Другій кобзарський школі на Кубані. Його наставником був відомий кобзар О. Обабко. Грав на бандурах майстрів Д. Крикуна та О. Корнієвського.

І. Шеремет поширював кобзарське мистецтво в кубанських станицях. Його слово вважалося авторитетним: знаний бандурист і скрипаль симфонічного оркестру Кубанського війська, співак-тенор.

Концертував як соліст і в складі тріо з братами Никоном та Кононом Безщасними. Зимні дороги талановитого музики й воїна свободи загубилися в нетрях чекістських таборів.

Помітна і самобутня постать вітчизняної історії й культури – Михайла Теліги. Син отамана станиці Охтирської походив з давнього козацького роду. Історію Телігінського роду Михайлові розповів батько. Зі слів Михайла її записав Улас Самчук, так вона збереглася й дійшла до нас. Разом з іншими козаками пращури бандуриста переселилися на Таманський півострів із-за Бугу. Дід Филимон уже вкорінився на нових землях: розбив фруктовий сад, завів виноградник і пасіку. Филимон Захарович мав чудовий голос-баритон, був гармоністом на всю околицю. Керував хором і вів першу скрипку на весіллях та святах. Добрими співаками видалися й обидва брати – Василь і Фока. Филимон мав незвичайно гарний почерк. Ним і заповнив багато зошитів з народними піснями й церковними псалмами. Співочим було й жіноцтво Телігінського роду.

Брати Михайла Павловича полягли в боях проти більшовиків. Михайло врятувався втечею до Києва. Тут вступив до капели кобзарів під орудою В. Ємця. Подальша доля бандуриста злита з біографією української революції.

У Кам'янці-Подільському Михайло набув фаху військового фельдшера. Перев'язував рани пораненим на полі бою, а у хвилини перепочинку оздоровлював спраглі серця піснею в супроводі бандури. У число його підопічних потрапив і С. Литвиненко, майбутній автор скульптурного пам'ятника на могилі І. Франка у Львові.

Сергій Литвиненко залишив спогади з тих років буремної юності: «Тихий вечір. На твердому пеньку сидить Михайло, на колінах оперта бандура. Кругом ідеальна тиша, в яку вкрадаються лагідні скарги бандури і ніжний ліричний тенор, що співає думу про Байду»[69].

Чутки про бандуриста-вояка дійшли й до Головного Отамана. Симон Петлюра переводить М. Телігу до підрозділу штабної охорони. Може, щоб послухати музику й пісню, а може, щоб зберегти життя таланту. Але митця, як і багатьох, скосив підступний тиф. Дивом вижив і потрапив на два роки до інтернованих у табір українських вояків у польсько-

[68] Нирко О. Доля українських кобзарів-бандуристів на Кубані. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. 10. С. 10.

[69] Литвиненко С. Зустріч з Михайлом Телігою. *Олена Теліга. Збірник*. Детройт–Нью-Йорк–Париж: Видання Українського золотого хреста в США, 1977. С. 319–325.

му місті Каліш. Пісня й бандура і там були при ньому. Вийшов на волю в чому був і з бандурою через плече пішов від одного лемківського села до іншого. Пісня відчиняла двері селянських хат на нічліг і вечерю, душевне спілкування.

На одному з концертів спіткався з С. Литвиненком. Скульптор згадує: «Три перші вечори ми з хати не виходили, бо не хотілося нікуди йти. Марили Батьківщиною і планами: один мріяв про медичний інститут, інший – про Київську академію мистецтв»[70].

Михайло Павлович закінчив Українську господарську академію в чеських Подебрадах. Там і зустрівся з юною поетесою. Їх спільний знайомий представив Михайла Олені Шевченьовій, доньці ректора. О. Жданович зробив це по-молодечому вигадливо: «Старшина Української армії, бандурист і співак, студент лісового відділу УГА Михайло Теліга»[71]. Відтоді Олена й Михайло Теліги нерозлучні. Їх разом і повезли гітлерівці в пекельний Бабин Яр.

Долі людські ходять різними дорогами, перетинаються загадково, а наслідки часто мають несподіване продовження. Так було й під час зустрічі М. Теліги з В. Божиком у Варшаві. Випускник Львівської консерваторії співав у вокальному квартеті на польському радіо. Молоді люди заприятелювали. Музично обдарований Володимир Божик захопився бандурою й захотів навчитися грати на ній.

Михайло Павлович радо погодився на майстра-наставника й набув талановитого учня. В. Божик продовжив мистецьке життя М. Теліги, ставши в поверженій Німеччині диригентом Капели бандуристів ім. Т. Шевченка. І пізніше, коли диригував музикантами на повторених європейських маршрутах національної капели під орудою О. Кошиця.

На Кубані потужно відчувалася українська духовна стихія. У її пластах зберігався великий запас козацьких пісень. У своїх експедиціях О. Кошиць записав їх близько тисячі. І це були лише «крапельки колосального матеріалу». Їм властива найвища художня та історична цінність. У піснях, каже дослідник, «говорила загальна душа нашого народу, для якого подія, що оспівувалась, не була мертва сторінка історії, а жива, свіжа рана, що стікає живою кров'ю і болить правдивим, живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї Батьківщини, історія оживала й дихала холодом минулого»[72].

Самобутньо підкреслила значення кобзи письменниця й фольклорист Олена Пчілка. Під враженням від кобзарського концерту вона висловила, здавалось би, парадоксальну думку: коли б їй, мовляв, довелося боротися з українським рухом, вона наказала б зібрати всі кобзи, скласти їх на купу й спалити[73].

Мав рацію М. Зеров, сказавши, що мати Лесі Українки – «одна з найхарактерніших фігур українського життя, громадського й літературного в довоєнну добу»[74]. Вона точно передбачила сценарій, за яким буде діяти радянський тоталітарний режим в Україні, на Кубані, Зеленому Клині... Непоборній силі кобзарського впливу він міг протиставити тільки репресії й погроми, владу меча кинути на владу духа.

Більшовицька репресивно-тоталітарна система завдала смертельного удару кубанському кобзарству. Вона його знищила. Від періоду бурхливого кобзарського відродження в перші десятиліття XX ст. до початку Другої світової війни бандуристів залишилося в живих одиниці. Інші або були розстріляні, або загинули в концентраційних таборах.

Отже, у збереженні історичної пам'яті та поширенні національної ідентичності українців на Кубані важливу роль відігравали кобзарі, які дбайливо плекали свою творчість. Суттєві творчо-виконавські здобутки бандуристів, їх досягнення в суспільно-громадській, педагогічній, видавничій справах виділили бандурне мистецтво на теренах Кубані у важливий напрям розвитку національної культури, що дало можливість зберегти етнічні та розвинути й поширити давні кобзарські традиції України.

Творчі надбання кобзарів стали не лише великим внеском у збереження етнічної ідентичності українців Кубані, а й створили вагоме підґрунтя для подальшого розвитку новітньої національної ідентичності та закріпили цей реґіон у загальноукраїнському національному дискурсі. Цей процес, який набув поширення наприкінці XIX – на початку XX ст., мав особливості, зумовлені новою історичною ситуацією.

References

Chornyi, A. (1999). Istoriia bandury na Kubani [The history of bandura in Kuban]. *Ridna Kuban – Native Kuban, 4.* Krasnodar, Russia.

[70] Литвиненко С. Зустріч з Михайлом Телігою. С. 320.
[71] Там само. С. 324.
[72] Кошиць О. Спогади. Київ: Рада, 1995. С. 242–260.
[73] Ємець В. Кобза та кобзарі: з бібліографічним додатком З. Кузелі і 16 образами. Берлін: Українське слово, 1923. С. 20.
[74] Зеров М. Леся Українка: [критико-біогр. нарис]. *Леся Українка. Твори*. Харків–Київ, 1924. Т. 1. С. VII–LXVI.

Nyrko, O. (2001). Dolia ukrainskykh kobzariv-bandurystiv na Kubani [The fate of Ukrainian kobzar-bandurists in Kuban]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of European nations, 10*. Kyiv, Ukraine.

Nyrko, O. (2002). Nepovnyi spysok represovanykh kobzariv-bandurystiv Kubani [Incomplete list of repressed kobzar-bandurists of Kuban]. Kyiv, Ukraine.

Левицька Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01601, Україна).

Levytska Nadiia – doctor of historical sciences, professor, the head of the department of humanitarian disciplines of National university of food technology (68 Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine).

E-mail: nadejda_ist@ukr.net

KOBZARS IN KUBAN PALANKAS (the end of the 18th – 30s of the 20th c.)

The purpose of the article *is to investigate and analyze the role of kobzars in preserving the ethnic culture of Ukraine, in particular, the spread of the national identity of Ukrainians in the Kuban, to trace the development of Ukrainian kobzar traditions in the Kuban, and to determine the role of prominent kobzars in their popularization as a means of preserving the spiritual essence of our people. The work uses both general scientific and special* ***research methods****, including analysis and synthesis, historical, logical, synchronous, biographical, etc. Among the special historical methods used in intelligence, the following prevail: historical-comparative, typological.* ***The scientific novelty*** *of the study is the analysis and highlighting of different views of researchers of the past and the present regarding the creativity of individual representatives of kobzarstvo as an object of the national identity of Ukrainians and culture in the Kuban.* ***Conclusions****. The evolution of kobzarstvo in the Kuban as a spiritual and cultural phenomenon has been studied and analyzed. It has been proven that Kuban kobzarstvo acts as a cultural aspect that reflects the specifics of certain historical stages of the Ukrainian people, which has no analogues in world history and culture. The names of the most famous kobzars are given and their creative, cultural and social activities in the Kuban are characterized.*

Key words: *cossacks, kobzars, Kuban palankas, bandurists, national-cultural revival.*

Дата подання: 6 травня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 26 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Левицька, Н. Кобзарі в кубанських паланках (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.). *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 72–78. DOI: 10.58407/litopis.230208.

Цитування за стандартом APA

Levytska, N. (2023). Kobzari v kubanskykh palankakh (kinets XVIII – 30-ti roky XX st.) [Kobzars in Kuban palankas (the end of the 18th – 30s of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 72–78. DOI: 10.58407/litopis.230208.

УДК 94(477)«1954/1957»

Андрій Бойда

●

ОСНОВНІ ЮРИДИЧНІ ПРОЦЕСИ ЩОДО ПОСМЕРТНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ В.І. ПОРАЙКА в 1954–1957 рр.

DOI: 10.58407/litopis.230209
© А. Бойда, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7062-1978

Метою статті *є дослідження та аналіз подій довкола реабілітації колишнього заступника голови ради народних комісарів УРСР в 1930–1937 рр. та генпрокурора в 1927–1930 рр. Василя Івановича Порайка (1888–1937) і його дружини, екс-редактора відділу дошкільної літератури у виданні «Радянська школа» (м. Київ) Надії Дмитрівни Порайко-Морозової (1891–?).* ***Методи дослідження.*** *Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації (кримінальні справи на В.І. Порайка, Н.Д. Морозову-Порайко, А.А. Хвилю, агентурна справа на П.П. Любченка та інші архівні документи), а використання історико-системного методу дозволило дослідити основні юридичні процедури довкола посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. та узагальнити отримані відомості.* ***Наукова новизна.*** *Проаналізовано наслідки арешту та фізичної ліквідації В.І. Порайка в 1937 р. для його сім'ї в м. Києві в 1937–1939 рр. та для родини в Галичині в 1945–1946 рр. Для якісного проведення дослідження були введені в наукових обіг раніше не опубліковані архівні документи із фондів ГДА СБУ, ГАМО, архіву УСБУ в Івано-Франківській області, ЦДАГОУ та інших архівних відомств України та Російської Федерації.*

Висновки. *Процес реабілітації В.І. Порайка (1888–1937), якого безпідставно засудили 24 жовтня 1937 р. в ході сфабрикованої справи проти українських радянських вищих партійних діячів, тривав з 1 листопада 1954 р. по 26 березня 1957 р. Його ініціатором виступила дружина Порайка – Надія Дмитрівна Морозова (Морозова-Порайко), яка також була засуджена як член сім'ї зрадника Батьківщини та відбувала покарання в 1937–1945 рр. в одному із трудових таборів на Колимі. Вимагаючи справедливості ще з 1939 р., вона змогла домогтися бажаного лише в 1957 р. Основною умовою, за якої став можливим процес реабілітації репресованих у сталінських період осіб, була так звана «хрущовська відлига» (1953–1964) – зміна влади в СРСР після смерті Сталіна, викриття культу особи та деяке пом'якшення радянського режиму.*

Ключові слова: *Порайко, Морозова-Порайко, репресії, реабілітація, ГДА СБУ, ЦДАГОУ.*

Російське повномасштабне вторгнення в Україну вранці 24 лютого 2022 р. і його наслідки змушують українське суспільство все частіше переглядати події та проблеми свого минулого. Черговий етап декомунізації, який продовжується і в 2023 р., показує, що довкола історії України радянського періоду ще залишається чимало білих плям. Відтак нагальне завдання українських істориків – користуючись законом про декомунізацію 2015 р., намагатися віднайти певні аналогії минулого із сучасністю, у тому числі в ході широкомасштабного вторгнення РФ в Україну в 2022–2023 рр. Подекуди ми бачимо, що процеси, які відбуваються зараз у ході російсько-української війни (2014 – н. ч.), є віддзеркаленням проблем XX ст. Не є винятком і репресії, які провадить російська окупаційна влада на півдні та сході України й навіть всередині власної держави-терориста.

В опублікованій нами статті про причини арешту та фізичної ліквідації генпрокурора в 1927–1930 рр. та заступника голови РНК УРСР в 1930–1937 рр. Василя Івановича Порайка (1888–1937)[1] зроблено спробу деталізувати окремі моменти його життя та діяльності. Зважаючи на те, що суспільний попит на тему репресивної політики СРСР зріс, використовуючи результати власного пошуку матеріалів архівного та історіографічного характеру, обмін досвідом з колегами та отриману за запитами інформацію із фондів ГДА СБУ, ЦДАГОУ, ЦДАВО та інших архівних установ, ураховуючи пропозиції від родичів В.І. Порайка, ми робимо спробу узагальнити матеріал щодо процесу реабілітації цього партійного та державного діяча в 1950-х рр.

Перед тим, як звернутись безпосередньо до процесів реабілітації В.І. Порайка як у судовому, так і партійному порядку в 1954–1957 рр., варто повернутися до обставин, за яких

[1] Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 99–114.

у 1937 р. була арештована та репресована його дружина Надія Дмитрівна Морозова-Порайко (1891–?). Без цього важко осягнути всі аспекти, хронологію подій та їх наслідки в цій темі загалом[2].

Після арешту В.І. Порайка в Києві 13 серпня 1937 р. його рідним стало зрозуміло, що така доля чекатиме й на них. Так, ще до арешту заступника голови РНК УРСР (сучасний аналог віце-прем'єра), його дружина, працівник наркомату освіти, педагог та науковець Н.Д. Морозова (Морозова-Порайко), 25 червня цього ж року була звільнена з посади редактора відділу дошкільної літератури у видавництві «Радянська школа»[3].

Арешт В.І. Порайка як одного із керівників «української антирадянської організації» (за звинуваченням слідства) відбувся 13 серпня, рівно через місяць такі ж дії були проведені стосовно його дружини.

У довідці, яку оформив начальник IV відділу управління Держбезпеки при НКВС УРСР капітан держбезпеки А.М. Хатеневер, зазначалося, що в матеріалах слідства щодо діяльності української антирадянської організації «встановлено», що дружина В.І. Порайка є активною учасницею цієї спілки. Фактичним приводом для арешту Н.Д. Морозової-Порайко були свідчення, які дала її сусідка Г.В. Терезанська-Гладкова – колишній редактор соціально-економічної літератури при Партвидаві при ЦК КП(б)У та дружина А.А. Хвилі [4]. Сім'я Хвилі проживала в тому ж будинку, що й Порайки (подружжя Порайків – у кв. № 10, Хвилі – у кв. № 12 будинку № 5 на вулиці Чудновського, нині – Терещенківська)[5]. Довідка була складена без зазначення конкретної дати, що говорить про прагнення службовців каральної системи виконати та перевиконати поставлений Москвою план щодо арештів та розстрілів «ворогів народу» – невигідної центру національної еліти.

Відповідно до внутрішньої постанови IV-го відділу УДБ НКВС УРСР від 13 вересня 1937 р. оперуповноваженим цього відділу Гольдманом були оглянуті матеріали про обвинувачення громадянки Морозової-Порайко Надії Дмитрівни в злочинах, передбачених ст. 54 (п. 8 та п. 11) КК УРСР, та зроблено висновок про те, що вона «*является активным участником украинской антисоветской националистической организации, стоявшей на террористических позициях*»[6].

14 вересня у квартирі Н.Д. Морозової-Порайко проведено обшук, і її було заарештовано, з того ж дня і до закінчення слідства вона перебувала в ув'язненні в спецкорпусі Київської тюрми[7].

Для Н.Д. Морозової це не було першим позбавленням волі – уперше ця жінка перебувала в якості арештантки ще влітку 1920 р. як радянська полонена в польській тюрмі. Імовірно, це сталося в процесі переходу двох бригад ЧУГА на бік УНР та Польщі у квітні 1920 р.[8] Як і за яких обставин вона потрапила в польський полон і коли була звільнена з нього, невідомо. Єдину згадку про цей факт знайдено в спогадах контррозвідника, полковника УНР і начальника служби охорони Головного Отамана УНР С.В. Петлюри (1920–1928) Миколи Юхимовича Чеботаріва (1884 –1972)[9].

З матеріалів слідства дізнаємося про таке: Надія Дмитрівна Морозова народилася 8 вересня 1891 р. в м. Санкт-Петербург у родині Дмитра та Анни Морозових. В анкеті арештованої вказувалося, що її батько до та після Жовтневої революції 1917 р. був співробітником Балтійської залізниці[10]. Із матеріалів ЦГА СПб. відомо, що Дмитро Олексійович Морозов у 1890–1900-х рр. був запасним військовим писарем у начальника Везенбергського повітового військового управління на території сучасної Естонії. Матір'ю Надії Морозової була естонка лютеранського віросповідання Анна Іоганівна (у пізніших документах фігурує як Іванівна) Морозова (1865–?)[11].

На момент арешту Н.Д. Морозової її матері було 72 роки, а сину Всеволоду (1927 р. н.) у вересні / жовтні 1937 р. виповнилося 10 років[12]. Із матеріалів справи № 40215-фп із фонду 6 ГДА СБУ відомо, що після арешту подружжя Порайків їхній син Всеволод про-

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Надії Дмитрівни Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. 48 арк.
[3] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 5.
[4] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 2. Арк. 10.
[5] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 38353-фп. Кримінальна справа Андрія Ананійовича Хвилі. Т. 1. Арк. 6.
[6] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 2.
[7] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 5.
[8] Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. С. 103–104.
[9] Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва / Упоряд. та вступ. ст. В.С. Сідак. Київ: Темпора, 2003. С. 38.
[10] Центральный Государственный Архив Санкт-Петербурга. Ф. 4331. Оп. 2. Д. 426. Дело слушательницы Третьего Петроградского института Морозовой Надежды Дмитриевны. Л. 4.
[11] Там само.
[12] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 8.

довжив проживання в наполовину опечатаній квартирі № 10 по вулиці Чудновського, 5 разом зі своєю бабусею Анною Морозовою принаймні до березня 1938 р.[13] Відомостей про подальшу долю А.І. Морозової та Всеволода Порайка після 1939 р. не знайдено (станом на травень 2023 р.).

У ході слідства Н.Д. Морозову-Порайко було допитано лише один раз – 11 жовтня 1937 р. Допит проводив молодший лейтенант держбезпеки, співробітник IV-го відділення НКВС УРСР О. Морозов. Було поставлено лише декілька запитань стосовно того, чи є вона активною учасницею антирадянської національно-терористичної організації і чи відвідував квартиру Порайків хтось із членів цієї організації? Незважаючи на тиск, який чинив слідчий на підслідну, на кожне із запитань вона дала негативну відповідь. Заперечуючи свою участь у діяльності «антирадянської національно-терористичної організації», вона також відхилила питання слідчого про те, що така спілка взагалі існувала, оскільки вона про неї навіть не чула[14].

Досудове слідство в справі Н.Д. Морозової-Порайко було закінчене 29 жовтня 1937 р. та було передане на розгляд особливої наради («трійки») при НКВС СРСР. Жодних додаткових допитів обвинуваченої або свідків, очних ставок тощо, як у справі В.І. Порайка, проведено не було. Особлива нарада отримала справу 2 листопада 1937 р. В обвинувальному висновку слідчим указувалося, що Морозова Надія Дмитрівна є дружиною активного учасника антирадянської національно-терористичної організації Василя Іванович Порайка – колишнього заступника голови РНК УРСР. Вироком військової колегії Верховного Суду СРСР від 24 жовтня 1937 р. його (В.І. Порайка) було засуджено за першою категорією (до розстрілу). На підставі викладеного, керуючись наказом НКВС СРСР № 486 від 15.08.1937 р., справу про обвинувачення Н.Д. Морозової (1891 р. н.), росіянки, громадянки СРСР, безпартійної, було направлено в розпорядження особливої наради при НКВС СРСР[15].

У виписці з протоколу особливої наради («трійки») при НКВС СРСР від 4 листопада 1937 р. зазначено, що Морозову Н.Д. як члена сім'ї зрадника Батьківщини було осуджено до 8-ми років трудових таборів. Слід зазначити, що в документах слідства та «суду» Надія Дмитрівна фігурує лише за своїм дівочим прізвищем, подвійне прізвище надалі в документах не застосовувалося.

Термін покарання вважався початим з 14 вересня 1937 р.[16] А 6 листопада 1937 р. від VIII-го відділу головного управління держбезпеки НКВС СРСР в однойменний відділ у Київ було надіслано повідомлення про те, що гр. Н.Д. Морозова буде направлена першим етапом, котрий буде йти в ГУЛАГ з м. Києва в м. Томськ, у розпорядження начальника управління Сибірного табірного управління (СИБЛАГ), а далі – у Наримське спецвідділення табору. Шлях із Києва до Сибіру для Н.Д. Морозової розпочався через кілька днів після оголошення відповідного меморандуму про рішення «трійки» від 4 листопада 1937 р. – 16 листопада о 14 годині 55 хвилин[17].

Незважаючи на те, що квартира була опечатана ще 13 серпня 1937 р., а 17 вересня того ж року було складено повний опис майна в помешканні Порайків, лише 13 березня 1938 р. з опису конфіскованого майна було вилучено усі дамські (жіночі) та дитячі речі, дамський велосипед та меблі, які були передані сестрі Надії Морозової – Валентині. Цей перелік речей надавався як для отримання Валентиною, так і для передачі одягу та іншого вилученого з опису майна для засудженої Надії. Усі інші речі, що не підлягали передачі родичам репресованого подружжя, були конфісковані й реалізовані через київський фінвідділ НКВС УРСР[18].

Арешт та засудження подружжя Порайків негативно позначилися на подальшій долі інших членів сім'ї Василя Порайка – його тещі Анни Іванівни Морозової та сина Всеволода Васильовича Порайка. Ураховуючи те, що майнове становище цієї літньої жінки та малолітньої дитини з часом лише погіршувалося, А.І. Морозова у відчаї написала звернення від 21 березня 1938 р. до генпрокурора СРСР А.Я. Вишинського. Представившись матір'ю арештованої Н.Д. Морозової-Порайко, Анна Іванівна починає звернення з факту арешту своєї доньки 14 вересня 1937 р.

Далі заявниця стверджує, що при арешті доньки з квартири були вилучені готівкові кошти на суму 3000 радянських рублів та облігації на суму в 5200 в тій же валюті[19]. Зі

[13] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Контрольно-наглядова справа (далі – КНС): особова справа В.І. Порайка. Арк. 24.
[14] Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 8–9.
[15] Там само. Арк. 11.
[16] ЦДАГОУ. Там само. Арк. 13.
[17] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 2. Арк. 2.
[18] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. КНС: особова справа В.І. Порайка. Арк. 5–23.
[19] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. КНС: особова справа В.І. Порайка. Арк. 24.

слів авторки, звернення, слідство у справі її дочки не знайшло вини, а осудження відбулося лише як члена сім'ї В.І. Порайка. Протягом останніх 20-ти років Н.Д. Морозова-Порайко постійно працювала, завжди була на відповідальних посадах та, стверджує мати, *«даже была в числе ударниц»*. Звертаючись до Вишинського, А.І. Морозова просила розглянути її заяву та повернути їй вилучені при арешті доньки у вересні 1937 р. кошти. Для Анни Іванівни ці кошти були необхідні для проживання, оскільки на момент звернення їй було 72 роки і вона не була працездатною. До вересня 1937 р. вона перебувала на повному утриманні доньки, а після її арешту під опікою А.І. Морозової перебував її внук Всеволод, якому на час подання звернення було 10 років, у них обох не було коштів для проживання. Жінка просила задовольнити її звернення, бо перебувала в матеріальній скруті[20].

Цю заяву не розглядав ні генеральний прокурор Вишинський, ні взагалі органи прокуратури, її передали у 1-й спецвідділ НКВС УРСР, до якого аж через рік – 22 березня 1939 р. викликали А.І. Морозову особисто. 26 березня заява була передана начальнику цього ж відділу. 18 вересня 1939 р. на листі була поставлена резолюція про те, що в проханні заявниці відмовити[21].

7 грудня 1939 р. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії в секретаріат цього ж наркомату із Владивостока надійшов лист від Н.Д. Морозової, складений 3 грудня того ж року. У ньому репресована в 1937 р. дружина В.І. Порайка розповідає про свій арешт і стверджує, що особлива нарада («трійка»), не доводячи її вини, висунула їй обвинувачення виключно як дружині засудженого. З чоловіком, як стверджує Н.Д. Морозова, вона прожила близько 17 років і знає його як відповідальну, віддану справі людину, яка все життя присвятила роботі на благо Батьківщини.

Зі слів дружини, Порайко фактично жив тим, чим він займався – своєю роботою. Заявниця доводить, що партія довіряла Порайку всі ці 17 років, оскільки з кожним разом його висували на виконання все важчих і важчих відповідальних завдань. Цією довірою він користувався аж до свого арешту, «*когда был взят НКВД УССР с партбилетом в кармане*». Підстав сумніватись у своєму чоловікові вона ніколи не мала. Окрім того, Н.Д. Морозова-Порайко зауважує: «*Почему я, будучи всегда совершенно самостоятельным работником, независима материально от мужа, почему я должна отвечать за него?»*[22]

На цьому моменті Н.Д. Морозова-Порайко згадує, що власну трудову діяльність вона розпочала в 14–15 років, даючи домашні приватні уроки. З 1911 р. (тобто з 20-ти років) Морозова жила цілком самостійним життям як народна вчителька. З 1917-го і до арешту у вересні 1937-го вона працювала в органах наркомосу. За радянської влади Надія Дмитрівна закінчила аспірантуру та отримала звання наукового співробітника. Ці дані підтверджені й у вищезгаданій анкеті арештованої[23].

Далі вона зазначає про ті можливості, які надала влада їй, дочці стрілочника, про які вона навіть і не мріяла. На знак подяки вона завжди була готова працювати на благо Батьківщини. Скаржниця запитує: *«Разве таковые бывают преступники?»* – і резюмує, що її позбавили всього, і що найстрашніше, – відірвали від неї малолітнього сина, якому на момент арешту матері було лише 9 років. Її позбавили не лише права материнства, а й обов'язку виховувати свою дитину та утримувати стару матір: «*Меня заставили старого и малого бросить на произвол судьбе. Искалечено сразу столько невинных жизней. А за что? Ведь главное, что я ни в чем не виновата…*» Надія Дмитрівна стверджує: незважаючи на те, що звинувачення проти неї безпідставні, її ув'язнення триває вже 3 роки (14.09.1937 – 3.12. 1939 рр.)[24].

Насамкінець вона просить відмінити рішення особливої наради НКВС від 4.11.1937 р. в її справі, звільнити з ув'язнення, дати можливість виховувати свого сина та працювати на користь Батьківщини. На момент написання листа Н.Д. Морозова перебувала у Владивостоці з подальшою відправкою етапу до бухти Нагаєва на території Магаданської області. Відповідь на своє звернення вона просила надати як їй, так і її матері в Київ, яка проживала по вулиці 25 жовтня, буд. 16, кв. 17 (зараз це вул. Інститутська)[25]. Наразі невідомо, чи була надана відповідь хоча б на одну із цих адрес. Припускаємо, що звернення Н.Д. Морозової до Берії в 1939 р. залишилося без розгляду.

Тим часом продовжувався певний рух у контрольно-наглядовій справі в межах архівно-кримінальної справи на В.І. Порайка, розстріляного 25 жовтня 1937 р. Зокрема, у слідчу частину НКВС СРСР 27 липня 1939 р. до заступника начальника 1-го спецвідділу

[20] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. КНС: особова справа В.І. Порайка. Арк. 24.
[21] Там само. Арк. 24–25.
[22] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 2. Арк. 27.
[23] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 5.
[24] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 2. Арк. 27 зв.
[25] Там само.

держбезпеки НКВС капітана Л. Баштакова надійшла службова записка з Києва від заступника начальника слідчої частини НКВС УРСР майора М. Макарова про те, що до нього направляється запит для проведення перевірки інформації у справі арештованого І.Л. Слонимського. Московську установу просили здійснити перевірку архівної кримінальної справи В.І. Порайка[26].

У доповненні до запиту повідомлялося, що арештований у Києві колишній заступник наркома лісового господарства Іоанн Львович Слонимський під час слідства дав свідчення про те, що в 1936 р. він був завербований ексзаступником голови РНК УРСР В.І. Порайком для шпигунської діяльності на користь Німеччини та Польщі. Слідство над Порайком велося ГУДБ НКВС СРСР. У зверненні до московського начальства київські співробітники радянської держбезпеки просили надати інформацію про те, чи проходить у справі Порайка арештований ними Слонимський. 8 серпня того ж року проведена перевірка архівно-кримінальної справи Порайка в Москві не підтвердила фігурування Слонимського у справі Порайка як завербованого для шпигунської діяльності[27].

Після Другої світової війни репресії продовжилися щодо родини В.І. Порайка в Галичині. Зокрема, 18 лютого 1946 р. була арештована жителька села Тулова Снятинського району Станіславської області, молодша сестра В.І. Порайка Гафія Малофій (Порайко) (1894–1976) за підозрою у співпраці з ОУН[28]. У ході допиту 22 лютого 1946 р. у Снятинському райвідділі НКВС, який вів молодший лейтенант Назаренко, Гафія Іванівна зазначила, що після арешту в 1937 р. її старшого брата Василя, ексгенпрокурора УРСР, як зрадника Батьківщини, його місце знаходження їй не було відоме. Щодо свого молодшого брата Іллі Івановича Порайка арештована стверджувала, що він був заарештований органами НКВС у 1945 р. як колишній співробітник німецької окупаційної комендатури[29].

Гафію Малофій (Порайко) було засуджено 23 червня 1946 р. військовим трибуналом військ МДБ Станіславської області в м. Коломия за ст. 20-54-І-а та 54-11 Кримінального кодексу УРСР до 10 років виправних робіт з пониженням у правах на 5 років і з конфіскацією майна. Суть вироку полягала в тому, що засуджена Г.І. Малофій, не будучи членом ОУН, передавала за дорученням районних представників організації естафети (завдання) для жителів сіл Тулова та Устя Снятинського району, неодноразово годувала повстанців та інколи збирала для них продукти. Термін відбуття покарання вважався з дня арешту – 18 лютого 1946 р.[30]

З настанням хрущовської «відлиги» термін відбування покарання для Гафії Іванівни було скорочено під час перегляду справи відповідною обласною комісією, який відбувався в 1954–1955 рр. У ході перевірки з'ясовано, що справа сфабрикована снятинським слідством – Малофій не лише ніколи не вступала в жодну організацію, а тим більше, будучи неграмотною, не могла поширювати ані естафети, ані дізнаватися з листівок чи підпільної літератури про діяльність ОУН чи УПА. 28 січня 1955 р. вона була звільнена з табірного ув'язнення, яке відбувала в Дубравлазі МДБ ст. Потьма в смт. Явас в Мордовській АРСР РФРСР[31].

Після відбуття терміну ув'язнення і до кінця своїх днів (1976 р.) Гафія Іванівна проживала в с. Тулова сучасного Коломийського району Івано-Франківської області[32].

21 жовтня 1991 р. племінниця В.І. Порайка та Г.І. Малофій, дочка Іллі Івановича Порайка – Гафія Порайко (1926 – серед. 2000-х) – надіслала звернення в Снятинський райвідділ КДБ з проханням реабілітувати свою тітку, яка свого часу її вдочерила. Підставою для реабілітації стала можливість реалізувати на практиці ст. 1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р.[33] 21 січня 1993 р. Г.І. Малофій була реабілітована згідно з рішенням прокуратури Прикарпатського військового округу України[34].

Отже, ми бачимо, що після фізичної ліквідації Василя Порайка каральними органами СРСР в Києві 25 жовтня 1937 р., репресовані були також члени його родини як у столиці, так і на малій батьківщині – на Снятинщині.

Подальшу долю його молодшого брата Іллі Порайка, якого було заарештовано Снятинським НКВС в 1945 р. як співробітника німецької окупаційної комендатури Снятинського району Станіславської області (30.06.1941 – весна 1944), встановити наразі не вда-

[26] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. КНС: контрольна справа В.І. Порайка. Арк. 7.
[27] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. КНС: контрольна справа В.І. Порайка. Арк. 8–9.
[28] Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області (далі – АУ СБУ І-Ф). Спр. 13077. Арк. 107.
[29] АУ СБУ І-Ф. Спр. 13077. Арк. 118–119.
[30] Там само. Арк. 305.
[31] АУ СБУ І-Ф. Спр. 13077. Арк. 340.
[32] Воєвідка Я. Славний земляк [Василь Іванович Порайко]. *Ленінська правда*. 1977. № 168. 25 грудня. С. 2–3.
[33] АУ СБУ І-Ф. Спр. 13077. Арк. 462.
[34] Там само. Спр. 13077. Арк. 476.

лося. Олег Ілліч Дроздовський – правнук Іллі Івановича Порайка (1902–1946), розповів, що за сімейними переказами в 1950-х рр., у с. Тулова з'явився невідомий чоловік, який повідомив родичам, що відбував ув'язнення разом з Іллею Порайком. Він не називав точного місця відбування покарання чи ув'язнення, але стверджував, що помер молодший брат Василя Порайка влітку 1946 р. від наслідків катувань співробітниками НКВС в одній із тюрем Західної України[35]. Не маючи жодних офіційних документів чи матеріалів архівно-кримінальних справ, ми не можемо ні підтвердити ці свідчення, ні спростувати.

Натомість доля Н.Д. Морозової (8.09.1891 – після 1963) відома дещо краще. Вона відбула покарання в повному обсязі – з 14 вересня 1937 по 14 вересня 1945 рр., тобто рівно 8 років. 15 листопада 1945 р. Н. Д. Морозова отримала паспорт в управлінні НКВС по Дальбуду (Державний трест по дорожньому і промисловому будівництву в районі Верхньої Колими) в м. Магадан[36]. Її попередній паспорт, яким вона користувалася в Україні, був знищений 16 листопада 1937 р. органами НКВС в м. Києві. Отримавши новий паспорт, вона почала працювати, але не за спеціальністю – з 20 жовтня 1945 р. як помічник бухгалтера, з листопада 1947 по березень 1956 рр. – бухгалтером. Місцем роботи Н.Д. Морозової була їдальня № 10 Держхарчторгу Держтресту «Колимснаб» Дальбуду МВС СРСР. Архівні документи свідчать, що Морозову тричі відзначено подяками керівництва за сумлінну працю[37].

У серпні 1950 р. Н.Д. Морозова-Порайко вперше отримала право на відпустку на «материку» – можливість виїхати за межі Колими. Відпустка розпочалася 17 серпня того ж року, і вже 26 серпня на пароплаві «Ілліч» вона виїхала з Колими. Кінцевим місцем прибуття для Морозової, за офіційними документами, мала стати м. Москва. Ця відпустка згідно з анкетою з відділу кадрів Держтресту «Колымснаб» протривала з 17 серпня 1950 по 23 березня 1951 рр.[38] З якою метою Морозова їздила в Москву ще до початку широкої хвилі реабілітації репресованих, невідомо. Однак можна припустити, що ця поїздка могла бути спробою досягти реабілітації як себе, так і Василя Порайка.

Звичайно, що ця стаття не претендує на першість дослідження процесу реабілітації В.І. Порайка як державного та партійного українського радянського діяча. Частково це питання було розглянуто в роботах А.І. Амонса та Л.М. Авраменка[39], згадувалося в працях С.І. Білоконя[40] в рамках дослідження репресій проти співробітників прокуратури та юристів загалом в 1920–1930-х рр. в Україні. Проте детальний огляд процесів довкола реабілітації ексгенпрокурора, заступника голови РНК УРСР В.І. Порайка в поєднанні з реабілітацією інших членів його сім'ї зроблено вперше. У цьому дослідженні ми оглядаємо матеріали, які не піддавалися аналізу попередніми дослідниками.

Офіційно процес реабілітації В.І. Порайка почався 1 листопада 1954 р. Саме цього дня його дружина надіслала з м. Магадан, де на той час проживала, заяву до головної військової прокуратури СРСР. У зверненні вона коротко розповіла про походження свого чоловіка та його життєвий шлях, а також дала оцінку тим подіям, які вона пережила в ході сталінських репресій. Вона зазначила, що з довідки від МВС їй стало відомо, що В.І. Порайка було засуджено до 10 років таборів без права на переписку. Де знаходиться її чоловік на цей час, у МВС таких відомостей не було[41].

Звертаючись до керівництва головної військової прокуратури, вона просила переглянути його справу та відповідно реабілітувати. Її не хвилювала та обставина, що з часу засудження пройшло 17 років, Надію Дмитрівну цікавило тільки одне – правда[42]. Влада не повідомила дружині про смертний вирок для її чоловіка, адже Василь Іванович був розстріляний ще 25 жовтня 1937 р.[43]

17 листопада 1954 р. голова військової колегії Верховного Суду СРСР генерал-лейтенант юстиції О. Чепцов направив на ім'я начальника головного управління міліції при МВС СРСР генерал-лейтенанту М. Стаханову розпорядження про видачу Н.Д. Морозовій відділом РАЦС (імовірному одному з районних в м. Києві) свідоцтва про смерть її чолові-

[35] Свідчення Дроздовського Олега Ілліча. Народився 1969 р. в смт. Кути Косівського району Івано-Франківської області; освіта середня; проживає у м. Саскатун, провінція Саскачеван, Канада. Записано Бойдою А.В. 7.06.2023 р. 9 арк.
[36] Государственный архив Магаданской области (далі – ГАМО). Ф. Л-168. Ящ. 419. Д. 5675. Личное дело Морозовой Надежды Дмитриевны. Л. 2–4.
[37] Там само. Л. 8.
[38] Там само.
[39] Амонс А.І. Репресовані генеральні прокурори УРСР. *Радник юстиції.* 2008. № 1 (8). URL: http://www.uap.org.ua/ua/journal/1_8.html?_m=publications&_t=rec&id=15343, Амонс А.І., Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ: Істина, 2009. 576 с.
[40] Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр. Київ, 2000. С. 37.
[41] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 6.
[42] Там само. Арк. 6 зв.
[43] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 1. Арк. 235.

ка В.І. Порайка. Але правду знову приховали. Голова військової колегії ВС резюмував, що Порайко нібито помер від сердечного удару – паралічу серця 17 листопада 1938 р., відбуваючи покарання[44]. 23 листопада 1954 р. від військової колегії ВС СРСР на адресу Морозової Н.Д. у Магадан надійшло сповіщення про те, що її скарга прийнята в головну військову прокуратуру і справа її чоловіка розглядається[45].

20 лютого 1955 р. Н.Д. Морозова пише лист до підполковника Біляєва – співробітника головної військової прокуратури СРСР, у якому повідомляє, що її справа не розглядається і відповіді на її скаргу теж немає. Вона звертається до прокурора з проханням прискорити розгляд обох справ – як на неї, так і на її чоловіка. У листі Морозова нагадує Біляєву про особисту зустріч з ним у Москві, де він справив на неї враження порядної та відповідальної людини. На думку репресованої, саме така людина, як Біляєв, могла б просунути справу та закінчити її розгляд на користь репресованих Порайків. Надія Дмитрівна також констатує, що ця реабілітація їй потрібна ще й з особистих причин – вона є обмеженою в правах, а її становище на роботі є непевним, і в будь-який момент її можуть звільнити. Ставлення до неї на робочому місці погане тільки через те, що вона з числа колишніх ув'язнених[46].

За її переконанням, скорочення на роботі не відбувається лише з тієї причини, що вона є дуже відповідальним працівником. З іншого боку, Морозова переконана, що таке ставлення до неї не завжди зможе врятувати від звільнення. Вона просить прискорити розгляд як справи її чоловіка, так і своєї. У тому, що вони обоє будуть реабілітовані, вона навіть не сумнівалася[47].

11 березня 1955 р. в заяві керівництву КДБ Н.Д. Морозова просить повернути їй вилучені під час арешту в Києві в 1937 р. особисті речі – диплом про закінчення університету (1916) і свідоцтво (диплом) про закінчення аспірантури (1932). 15 квітня того ж року у відповідь на звернення Н.Д. Морозової начальник відділення КДБ при Раді міністрів УРСР Мельников повідомляв, що під час перевірки справи на неї та В.І. Порайка вказаних документів не виявлено. Зокрема, їх не було навіть в описі майна квартири № 10 на Чудновського, 5, де проживала сім'я Порайка[48].

9 листопада 1955 р. в.о. помічника головного військового прокурора СРСР майор юстиції О. Голобородько направив вказівку голові КДБ СРСР у справі репресованого В.І. Порайка скаргу від його дружини Н.Д. Морозової. При цьому зазначалося, що в КДБ направляється для розгляду архівно-кримінальна справа Порайка та вищезгадана скарга дружини для проведення додаткового розслідування в порядку ст. 365-370 КПК УРСР. Довідково наводяться дані, ким був і на яких посадах працював В.І. Порайко до свого арешту 13 серпня 1937 р., за що був засуджений військовою колегією ВС СРСР 24 жовтня 1937 р. у м. Києві до розстрілу з конфіскацією майна. Коротко згадана скарга Н.Д. Морозової щодо ініціативи проведення реабілітації в справі В.І. Порайка, що може посприяти аналогічному процесу в її справі[49].

Відповідно до матеріалів справи Порайка О. Голобородько зазначає, що підґрунтям для засудження Порайка стали його досудові свідчення під час допитів слідством та часткове визнання вини в суді, виписки та копії протоколів допитів із інших кримінальних справ. На суді свідчення свідків не перевірялися, а самого Порайка в судовому порядку не допитали. Також зазначалося, що ст. 200 КПК УРСР у цій справі не була виконаною[50].

Додатково вказувалося, що в 1934 р. Порайко був начебто завербований в «контрреволюційну терористичну організацію» Юрієм Коцюбинським. У справі він допитаним не був, як і не були допитаними М.М. Попов та Я.Й. Якір, з якими Порайко підтримував контакти. Так само не були допитані й ті, кого нібито «завербував» Порайко в цю організацію – В. Легкий, А. Сенченко, І. Мусульбас та М. Михайлик. Не було допитано в процесуальному порядку і тих, з ким Порайко мав організаційні зв'язки у контрреволюційній діяльності – Б.В. Скарбек, С.М. Єнокян та ін. Із цих причин автор вказівки дійшов висновку, що слідство в справі В.І. Порайка було проведено вкрай поверхнево з порушеннями норм КПК УРСР[51].

Відтак постало питання про обґрунтованість засудження Порайка в 1937 р. та проведення додаткової перевірки. Саме тому в. о. помічника головного військового прокурора

[44] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. КНС: Контрольна справа В.І. Порайка. Арк. 24.
[45] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 16–16 зв.
[46] Там само. Арк. 16–16 зв.
[47] Там само. Арк. 17 зв.
[48] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 2. Арк. 29–30.
[49] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 1.
[50] Там само. Арк. 1–2.
[51] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 2.

СРСР О. Голобородько призначив проведення додаткового розслідування в справі В.І. Порайка. Прокурор особисто визначив 10 пунктів, які включали виконання необхідних процесуальних дій та строк їх виконання – до 20 лютого 1956 р.[52]

Зокрема, військова прокуратура вважала доцільним: перевірку фактів шпигунської діяльності Порайка на користь Польщі в 1920 р.; підтвердження чи спростування інформації про його ініціативу виводу двох бригад ЧУГА на бік УНР та Польщі; вивчення свідчень усіх осіб, про кого свідчив Порайко або хто свідчив на нього, у тому числі слідство передбачало наведення детальних оглядових довідок у справах щонайменше з півсотні осіб; перевірка фактів вербування Порайком у контрреволюційну організацію названих ним осіб; пошук підтвердження контактів Порайка з агентами розвідок Польщі та Німеччини; перевірка обґрунтованості обвинувачення Порайка у шкідництві в сільському господарстві, промисловості, будівництві автодоріг та зриві планів щодо місцевої протиповітряної оборони у м. Києві шляхом перевірки архівних документів та додаткових допитів свідків; перевірка його біографії на основі документів із партійного архіву в Києві; зняття копій із документів, які характеризують його як із позитивної, так і негативної сторони; встановити дані про подальшу долю осіб, які вели справу Порайка в 1937 р. тощо[53].

Першочергово було проведено перевірку відомостей про перехід 2-ї та 3-ї бригад ЧУГА на бік поляків у квітні 1920 р. За довідками, які були подані Центральним державним архівом Червоної армії (ЦДАЧА, нині – Центральний архів Міністерства оборони РФ) та Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР у м. Києві (ЦДАЖР УРСР, з 1992 р. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), будь-яких даних, що компрометують Порайка, та інформації про перехід двох бригад ЧУГА на бік поляків знайдено не було[54].

Для перевірки обвинувачень Порайка в шпигунстві на користь Польщі та Німеччини було здійснено пошук даних на таких фігурантів справи, як: Троян, Максимович, Турянський та Скарбек. На прізвище Троян у Центральному державному Особливому архіві СРСР (ЦДОА СРСР) було знайдено понад 15 осіб, зокрема, у довідці наводилися біографії Вільгельма Трояна – подвійного німецько-польського агента, котрий активно діяв у 1919–1932 рр., та Фелікса Трояна, який був польським шпигуном у 1939 р.[55]

Схожий результат дав пошук документів на фігуранта справи на прізвище Максимович – в архіві знайшлося також 15 осіб. Серед них був Карл Максимович (Саврич) (18.01.1892–17.07.1934), який, згідно з довідкою, від 1927 р. направлявся для проведення комуністичної пропаганди на території Німеччини зі збереженням контактів з англійськими та російськими (радянськими) комуністами. Відповідно до агентурного повідомлення з Праги, Максимович був дуже небезпечним агітатором. У газеті «Фоссіше Цейтунг» від 6 липня 1927 р. він фігурує як український націоналіст, а в «Охт Експрес» від 8 травня 1928 р. – як український націонал-комуніст[56]. Саме про цього члена ЦК КПЗУ давав свідчення Порайко в 1937 р.

Огляд архівної кримінальної справи на ексчлена ЦК КПЗУ Романа Турянського (1894–1940) не виявив будь-яких свідчень проти Порайка. Не дала позитивного результату щодо наявності свідчень проти Порайка й аналогічна перевірка архівної справи арештованого в 1933 р. Б.В. Шацького-Скарбека. У справі Ю.М. Коцюбинського Порайко як завербований ним також не проходив[57].

Для перевірки правдивості обвинувачення Василя Порайка щодо «шкідництва в промисловості, будівництві і сільському господарстві та антирадянської діяльності» на посаді заступника голови РНК УРСР (1930–1937) слідчими було проведено детальний огляд 38 архівних кримінальних справ[58].

Перевіряли справи на радянських партійних діячів за період 1920–1930-х рр. у Харкові, Києві, Чернігові, Вінниці та інших містах УРСР. Зокрема перевірялися справи В. Легкого, А. Сенченко, І. Мусульбаса, М. Василенка, М. Межуєва, М. Зіненка, М. Постоловського, О. Лісовика, О. Триліського, І. Воробйова, Я. Сердюка, Л. Грушевського, І. Гаврилова, В. Богуцького та ін. У більшості випадків у матеріалах цих справ Порайко або не фігурував зовсім, або, якщо й згадувався як керівник антирадянської української націоналістичної організації, то такі свідчення не були документально підкріплені.

В окремих випадках спостерігався тиск з боку слідчих на допитуваних ними осіб. Так, до прикладу, Михайло Голубятников на досудовому допиті 25 серпня 1937 р. дав свідчен-

[52] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 2–5.
[53] Там само.
[54] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 8–9.
[55] Там само. Арк. 11–12.
[56] Там само. Арк. 13.
[57] Там само. Арк. 15–33.
[58] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 34–173.

ня про Порайка як про контактну особу організації з урядами Польщі та Німеччини й організатора шкідництва на автомобільних дорогах, а в судовому засіданні 24 жовтня 1937 р. заперечив усі надані ним раніше свідчення, заявивши, що він обмовив інших фігурантів своєї справи, у тому числі – і Порайка, із яким у нього були добрі стосунки[59]. Такі ж випадки повторилися й під час судових засідань 1937–1938 рр. у справах Ф. Тесленка, М. Варфоломієва, І. Мірошниченка та ін.[60] У довідці щодо справи голови Спілки письменників УРСР Антона Сенченка (1898–1937) зазначено, що на суді 28 березня 1937 р. він відмовився від свідчень, які дав на попередньому слідстві, та заявив, що вони були ним же вигадані в стані депресії[61].

Єдина очна ставка у справі Василя Порайка була проведена між ним та екснаркомом комунального господарства Миколою Межуєвим, про що згадувалося в нашій попередній статті. Було з'ясовано, що під час цієї слідчої дії Порайко не підтвердив свідчення Межуєва та назвав їх неправдивими, як і вербування в «організацію»[62].

Г.В. Терезанська (дружина А.А. Хвилі), переказуючи слова М.М. Крупеник (дружина П.П Любченка), стверджувала, що у Порайка було доручення від «організації» вийти на контакт з німецьким консулом у Києві та передати йому матеріали державного й оборонного значення. У цій справі М.М. Крупеник допитана не була, її місце знаходження в 1955 р. не було відомим[63], що не дивно, адже в ніч з 29 на 30 серпня 1937 р. П.П. Любченко та М.М. Крупеник були знайдені мертвими. Офіційна версія: Марію Миколаївну Крупеник застрелив її чоловік Панас Любченко (голова РНК УРСР), який одразу ж вчинив суїцид. Можемо припустити, що подружжя стало жертвами спланованих злочинів НКВС, які надійно прикривалися владою. Адже не випадково співробітники НКВС у м. Києві у вересні 1937 р. збирали як позитивні, так і негативні відгуки щодо цієї події серед жителів столиці та тих, хто перебував у табірному ув'язненні[64].

Додатково була проведена перевірка фактів щодо «шкідницьких» вказівок В.І. Порайка про вилучення в масовому порядку садиб у селян-одноосібників за невиплату податків у Хмельницькому (у міжвоєнний час – Проскурівському) міському та обласному виконкомах, яка не підтвердила наявності відомостей про ці події. Опитані в процесі перевірки І. Линник, З. Галак та М. Гутман, які працювали в ті роки в Шепетівському райвиконкомі та райкомі партії, подібних фактів не пам'ятали. Допитаний колишній землевпорядник Діденко О.М. засвідчив, що за несплату податків і хлібопоставок в одноосібників конфісковувалося майно, худоба, будівлі тощо. Про директиви щодо вилучення садиб у одноосібників за несплату податків йому не було відомо[65].

Матеріалів з цього питання у Прокуратурі СРСР та Комітеті Партійного Контролю, як про це говорив В.І. Порайко на допитах в 1937 р., також не було[66].

Перевірити наявність возів військового зразка та стан автотракторного парку в Київській та Вінницькій області, де Порайко нібито видавав свої шкідницькі розпорядження в 1930-х рр., не було можливим. Складність полягала також у тому, що архіви довоєнного часу (1918–1939 рр.) у Міністерстві сільського господарства УРСР не збереглися. Водночас, жодних постанов чи директив стосовно організації місцевої протиповітряної оборони м. Києва за 1936–1937 рр. за підписом В.І. Порайка у Раді Міністрів УРСР не було знайдено. Допитані свідки П. Гороховський та А. Шинкарьов, які працювали в той період у секретаріаті Комітету оборони, засвідчили, що стосовно місцевої ППО у 1936–1937 рр. Раднаркомом УРСР ухвалювалися відповідні постанови, в обговоренні яких брав участь і В.І. Порайко. На виконання цих постанов по місту Києву будувалися газосховища та інші оборонні об'єкти. Опитані Гороховський та Шинкарьов охарактеризували Порайка з позитивного боку[67].

Як видно зі свідчень В.І. Порайка стосовно його нібито шкідницької діяльності в дорожньому будівництві, він був пов'язаний з керівником дорожньої будівельної організації України С.М. Єнокяном. Єнокян – це колишній начальник дорбуду Ушосдора НКВС УРСР. 1937 р. його було засуджено до розстрілу «за шкідництво». Кримінальна справа на нього у 1955 р. перевірялася КДБ при РМ УРСР. Опитані в 1955 р. свідки у справі Єнокяна В. Лизунов, С. Куценко, Б. Каган, І. Фурер, Д. Руденко, Г. Озерянський та В. Гоєр дали позитивну оцінку його діяльності. Цікаво, що В. Лизунов 23 листопада 1955 р. на допиті в

[59] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 143–145.
[60] Там само. Арк. 124–127, 132–135, 146.
[61] Там само. Арк. 40–41.
[62] Там само. Арк. 263.
[63] Там само. Арк. 267.
[64] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51391-фп. Агентурна справа П.П. Любченка. Т. 1. Арк. 2–9.
[65] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 174–185.
[66] Там само. Арк. 183.
[67] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 186–204.

рамках перевірки у справі С.М. Єнокяна заявив, що 8 травня 1937 р. він дав неправдиві свідчення проти свого колишнього начальника через тиск та погрози від слідчого Єременка. У грудні 1955 р. справа Єнокяна з матеріалами перевірки була направлена в Головну військову прокуратуру для закриття за відсутністю складу злочину[68].

Справа за обвинуваченням М.М. Попова, якого на допитах згадував В.І. Порайко, за рішенням Військової колегії ВС СРСР від 14 березня 1956 р., була закрита за відсутністю складу злочину[69].

Виходячи з вивчення вказаних оглядових довідок на цих та інших фігурантів справи В.І. Порайка, можна дійти таких висновків. По-перше, ця кримінальна справа була повною фальсифікацією на замовлення Москви. На наш погляд, Порайко, як і інші члени українського радянського уряду, був «незручним» для московських більшовиків – він був противником подальшого згортання процесів українізації, збільшення експлуатації українських людських і природніх ресурсів та повної втрати самоідентифікації української держави. По-друге, практика фіктивних свідчень та стандартних «штампованих» звинувачень масово застосовувалася московським комуністичним режимом для знищення будь-якої опозиції чи національної еліти. Не дотримувалися навіть норми чинного законодавства в галузі кримінального права та процесу, що не давало ні найменшого шансу на справедливий суд чи захист для обвинувачених.

Висновком за результатами перевірки, проведеної слідчими спецвідділу КДБ УРСР у справі В.І. Порайка, яку було завершено 27 квітня 1957 р., пропонувалося направити справу на розгляд у Головну військову прокуратуру на предмет скасування вироку Військової колегії Верховного суду СРСР від 24 жовтня 1937 р. та закрити цю справу за відсутністю складу злочину[70].

16 травня 1956 р. військовим прокурором КВО генерал-майором юстиції І. Бударгіним подано протест у порядку нагляду у справі Н.Д. Морозової. Була внесена пропозиція щодо скасування постанови особливої наради НКВС («трійки») СРСР у справі Морозової-Порайко від 4 листопада 1937 р. Основними підставами для скасування цього рішення Бударгін вважав те, що проти Морозової не було висунуто жодних обвинувачень, її засуджено виключно як члена сім'ї зрадника Батьківщини, однак проведені нові слідчі дії у справі Порайка (тобто описана вище перевірка) довели, що чоловік Морозової був засуджений безпідставно. Прокурор просив скасувати постанови ОН НКВС від 4.11.1937 р. та закрити справу за відсутністю складу злочину. Військовий трибунал КВО у визначенні за № 533/0-56 від 19 червня 1956 р. задовільнив протест військового прокурора КВО, і, отже, Н.Д. Морозова стала вважатися реабілітованою[71].

По отриманні довідки про реабілітацію Н.Д. Морозова звернулася до голови військового трибуналу КВО з листом, у якому зазначила, що вона отримала довідку про власну реабілітацію, але довідки стосовно реабілітації її чоловіка В.І. Порайка вона не має. У відповіді на цей лист заступник голови військового трибуналу КВО полковник юстиції Захарченко відповів, що справа перебуває на розгляді Головної військової прокуратури в Москві[72].

З вересня 1956 р. у висновку ГВП, який було затверджено генпрокурором СРСР Р.А. Руденком, були уточнені певні обставини проведеної в листопаді 1955 – березні 1956 рр. перевірці справи В.І. Порайка. Зокрема, увагу привертає той факт, що протоколи допитів окремих свідків у справі фігуранта були повністю сфальсифіковані. До прикладу, долучений протокол справи В.Н. Богуцького в справі останнього був відсутній. Висновок Головної військової прокуратури СРСР погоджував пропозиції слідства КДБ УРСР щодо безпідставних звинувачень та засудження В.І. Порайка в 1937 р., на підставі чого у Військову колегію Верховного Суду СРСР направили пропозицію про скасування вироку у справі Порайка за нововиявленими обставинами та закриття справи за відсутністю складу злочину. Ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 26 березня 1957 р. за № 4-н 019457/56 В.І. Порайка було реабілітовано. 8 липня 1957 р. комісією партконтролю при ЦК КПРС його було реабілітовано в партійному відношенні[73].

У межах компенсації за майно, вилучене та арештоване за рішеннями Військової колегії ВС СРСР у 1937 р., улітку 1957 р. Н.Д. Морозовій було повернуто кошти, в які воно було оцінено з урахуванням тієї суми готівки і облігацій, які також були вилучені слідством. Повторна спроба Надії Дмитрівни віднайти свої дипломи, які могли б сприяти її пра-

[68] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 205–231.
[69] Там само. Арк. 232–233.
[70] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 2. Арк. 270.
[71] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36569. Кримінальна справа Н.Д. Морозової (Морозової-Порайко). Т. 1. Арк. 37–42.
[72] Там само. Арк. 46–47.
[73] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. Т. 1. Арк. 236–240.

цевлаштуванню за спеціальністю, родинні фотографії та листи полтавського письменника Володимира Короленка до Василя Порайка, які, на думку Морозової, мали всесоюзну цінність, не була успішною. Влада посилалася на те, що вказані речі були відсутні в описах вилученого майна Порайків[74].

У 1960 р. Н.Д. Морозова звернулася до КДБ з проханням видати їй довідку про те, що до арешту в 1937 р. вона проживала в м. Києві. Її прохання було задоволено, що давало можливість знову оселитися в столиці України[75].

Після 1963 р. будь-яких згадок про Н.Д. Морозову у справі В.І. Порайка більше не було. Станом на поч. 1960-х рр. вона проживала на вул. Пушкінській 42/2, кв. 15. У довідці КДБ СРСР для Миколаївського будинку офіцерів від 23 листопада 1963 р. зазначено, що точно не відомо про те, чи ще є в живих Н.Д. Морозова, адже дані про місце її проживання не були уточненими[76]. Як склалась її доля після реабілітації, наразі невідомо, як і доля сина Порайків – Всеволода.

Висновки. *Процес реабілітації Василя Івановича Порайка (1888–1937), якого безпідставно засудили 24 жовтня 1937 р. у ході сфабрикованої справи проти українських радянських вищих партійних діячів, тривав з 1 листопада 1954 по 26 березня 1957 рр. Його ініціатором виступила дружина – Надія Дмитрівна Морозова (Морозова-Порайко), яка також була засуджена як член сім'ї зрадника Батьківщини та відбувала покарання в 1937–1945 рр. в одному із трудових таборів на Колимі. Вимагаючи справедливості ще з 1939 р., вона змогла домогтися бажаного лише в 1957 р. Основною умовою, за якої став можливим процес реабілітації репресованих у сталінських період осіб, була так звана «хрущовська відлига» (1953–1964) – зміна влади в СРСР після смерті Сталіна, викриття культу особи та деяке пом'якшення радянського режиму.*

Нам, очевидцям сучасних звірств, що творять на окупованих територіях України в 2014–2023 рр. нащадки більшовицького режиму в РФ, варто розуміти, що якою б не була політична влада в Кремлі, незалежно від суспільно-політичного устрою, вона століттями не змінює своєї репресивної та імперської суті. Сталінські репресії, голодомор, депортації 1920–1940-х рр. та половинчасті реабілітації в післявоєнний час в 1950–1980-х рр. це лише підтверджують. Історія засудження В.І. Порайка та членів його родини, з подальшою реабілітацією та приховуванням документів і фактів, – яскравий приклад ідеологічного та національного утиску, який чинила та чинить Росія щодо України. Імовірно, у недалекому майбутньому ми станемо свідками, як росіяни «розвінчують» культ особи Путіна, повторюючи уже знайомий сценарій.

Додаток

Подружжя Василя та Надії Порайків (Морозова-Порайко) на одній із партконференцій у Москві в середині 1920-х рр. Фото із приватного архіву О.І. Дроздовського.

[74] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. КНС: особова справа. Арк. 54–57.
[75] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 40215-фп. Кримінальна справа В.І. Порайка. КНС: контрольна переписка. Арк. 27–28.
[76] Там само. Арк. 29.

References

Amons, A. (2008). Represovani heneralni prokurory URSR [Repressed general prosecutors of the USSR]. *Radnyk yustytsii – Counselor of justice, 1 (8).*

Amons, A., Abramenko, L. (2009). Represovani prokurory v Ukraini: dokumenty, narysy, materialy [Repressed prosecutors in Ukraine: documents, essays, materials]. Kyiv, Ukraine.

Bilokin, S. (2000). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR 1917–1941 rr. [Mass terror as a tool of state administration in the USSR in 1917–1941]. Kyiv, Ukraine.

Boida, A. (2022). Prychyny fizychnoi likvidatsii Vasylia Ivanovycha Poraika v 1937 r. [Reasons for the physical liquidation of Vasyl Ivanovych Poraiko in 1937]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 99–114.

Бойда Андрій Васильович – магістр політології, краєзнавець (Івано-Франківськ, Україна).

Boida Andriy – magister of political science, local historian (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

E-mail: boida29serpnia@gmail.com

MAIN LEGAL PROCEEDINGS REGARDING THE POSTHUMOUS REHABILITATION OF V.I. PORAYKO IN 1954–1957

The purpose of the publication *is to research and analyze the events surrounding the rehabilitation of the former deputy chairman of the council of people's commissars of the USSR in 1930–1937 and general prosecutor in 1927–1930 Vasyl Ivanovich Porayko (1888–1937) and his wife, ex-editor of the preschool literature department in the publication «Soviet School» (Kyiv), Nadia Dmitrivna Porayko-Morozova (1891–?).* ***Research methods.*** *The use of methods of source analysis contributed to the systematization of primary information (criminal cases against V.I. Porayko, N.D. Morozova-Porayko, A. Khvylya, an agent case against P. Liubchenko and other archival documents) and the use of the historical and systematic method allowed to study the main legal procedures around the posthumous rehabilitation of V.I. Porayko in 1954–1957 and to summarize the obtained information.* ***Scientific novelty.*** *The consequences of the arrest and physical liquidation of V. Porayko in 1937 for his family in Kyiv in 1937–1939 and for the family in Galicia in 1945–1946 were analyzed. To conduct a proper research, previously unpublished archival documents from the funds of the State security service of Ukraine, GAMO, the archive of the Security service of Ukraine in the Ivano-Frankivsk region of the Central Ukrainian state administration of Ukraine and other archival departments of Ukraine and the Russian Federation were put into scientific circulation.*

Conclusions. *The rehabilitation process of V.I. Porayko (1888–1937), who was unjustly convicted on October 24, 1937 in the fabricated case against Ukrainian Soviet senior party figures, lasted from November 1, 1954 to March 26, 1957. It was initiated by Porayko's wife – Nadiia Dmytrivna Morozova (Morozova-Porayko), who was also convicted as a family member of a traitor to the Motherland and served her punishment in a labor camp on the Kolyma in 1937–1945. Demanding justice since 1939, she was able to achieve what she wanted only in 1957. The main condition under which the process of rehabilitation of those repressed during the Stalinist period became possible was the so-called «Khrushchev thaw» (1953–1964), a change of power in the USSR after Stalin's death, the exposure of the cult of personality, and a certain relief of the Soviet regime.*

Key words: *Porayko, Morozova-Porayko, repression, rehabilitation, Main State Archive of the Security Service of Ukraine, Central State Archive of Public Associations of Ukraine.*

Дата подання: 15 березня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 20 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бойда, А. Основні юридичні процеси щодо посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. *Сіверянський літопис.* 2022. № 2. С. 79–90. DOI: 10.58407/litopis.230209.

Цитування за стандартом APA

Boida, A. (2023). Osnovni yurydychni protsesy shchodo posmertnoi reabilitatsii V.I. Poraika v 1954–1957 rr. [Main legal proceedings regarding the posthumous rehabilitation of V.I. Porayko in 1954–1957]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 79–90. DOI: 10.58407/litopis.230209.

УДК 821.161.2.09-97

Світлана Шуміло

●

ОПОВІДАННЯ ПРО МИКОЛУ СВЯТОШУ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ: ДОСВІД ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО АНАЛІЗУ[1]

DOI: 10.58407/litopis.230210
© С. Шуміло, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2633-284X

Мета *статті полягає у здійсненні герменевтичного аналізу одного з оповідань Києво-Печерського патерика – оповіді про Миколу Святошу, князя, який у важкий час міжкнязівських чвар покинув своє князювання задля чернечого шляху. Це не просте патерикове оповідання, воно присвячене не стільки розповіді про власно Миколу, скільки про його стосунки з лікарем; аналіз їхніх діалогів, проведений із урахуванням основних особливостей ісихастського вчення, дозволяє робити висновки про зв'язок цього оповідання із філософією богопізнання, якого можливо досягнути шляхом безперервної сердечної молитви.* ***Новизна*** *статті полягає саме у використанні* ***методу*** *герменевтичного аналізу щодо обраного оповідання та розгляді його з точки зору ісихастського вчення про безперервну молитву.*

Зроблені ***висновки*** *про те, що цей твір можна проаналізувати як ісихастське повчання про суть аскези, повчання про безперестанну молитву, пом'якшення серця, споглядання («созерцаніе»), а також про милостиве пастирство. Микола Святоша постав перед нами не лише як цілитель-безсрібник, яким він названий в Каноні печерським святим, складеному Петром Могилою, а й як дивовижно проникливий пастир-ісихаст, який мав великий педагогічний талант і вмів м'яко й милостиво підвести людину до розуміння глибин православного сприймання світу. Оповідання про Миколу Святошу, за умови його правильного прочитання, є однією із найяскравіших проповідей ісихазму й ісихастського пастирства в літературі Київської Русі, і це робить його унікальним твором нашої прадавньої літератури.*

Ключові слова: *Києво-Печерський патерик, Микола Святоша, ісихазм, герменевтичний аналіз.*

Ісихазм як практика безперестанної розумно-сердечної молитви є невід'ємною частиною духовного життя Київської Русі[2]. Питання про час, коли на Русі з'явилося поняття про ісихазм, до сьогодні залишається відкритим[3]. Дати відповідь на нього можна лише в тому випадку, якщо ми точно визначимо, що таке ісихазм. Сьогодні існує декілька різних тлумачень цього терміну. Так, протопресвітер Іоанн Мейєндорф виділяє чотири різних

---

[1] Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки. Організаторами заходу виступили: École pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).
Вперше статтю опубліковано: Шумило С.М. К вопросу о жанровой структуре и исихастском содержании рассказа о Николе Святоше в Киево-Печерском патерике. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Серія: Філологічні науки*. Ніжин, 2009. № 1. С. 32–35. У цьому, українському варіанті, стаття суттєво розширена та доповнена.

[2] Ісихазм по своїй суті є вираженням основних принципів православного світовідчування або, як пише С.С. Хоружий, «ядром і стержнем православної духовності, і в його досвіді відбувається саме те ставлення людини до Бога, яке затверджене віровченням Православної Церкви». Див.: Хоружий С.С. Познание исихазма в прошлом и настоящем. *Христианская мысль*. Киев: Киевское религиозно-философское общество, 2006. № 3. С. 43–51.

[3] Наприклад, німецький дослідник ісихазму єпископ Марк Арндт пише з цього приводу: «Ісихазм, який слід розуміти як споглядальну молитовну практику, був відомий на Русі до часів паламітів». Див.: Марк (Арндт), епископ. Развитие русской духовной жизни по основе исихазма. *Юбилейный сборник в память 1000-летия крещения Руси: 988–1988*. Джорданвилл–Нью-Йорк, 1988. С. 355.

тлумачення слова «ісихазм»: по-перше, це споглядальне аскетичне життя християнського чернецтва; по-друге, це особливий метод творення «Ісусової молитви», а саме: молільник безперестанно промовляє молитву розумом і серцем; по-третє, це «паламізм», тобто система богословських понять, укладених Григорієм Паламою під час його полеміки з противниками ісихазму; по-четверте, це «політичний ісихазм» як соціальна, культурна й політична програма, яка була проведена в XIV ст. у Візантії[4]. Останнє визначення було запропоноване Г.М. Прохоровим[5].

Протопресвітер Іоанн Мейєндорф, а потім В.В. Лєпахін, хоча й згодні з Г.М. Прохоровим, проте пропонують не використовувати термін «політичний ісихазм» і змістити акценти з політичних подій на проповідь «розумного ділання». З цієї точки зору ісихазм у четвертому його тлумаченні – це «рух ревнителів православ'я, які в другій половині XIV ст. поширили свій вплив на всю Східну Європу й, особливо, на Московську Русь»[6].

Очевидно, для Київської Русі найбільш актуальним буде друге із запропонованих визначень. Якщо ми домовимося розуміти під ісихазмом практику безперестанної розумно-сердечної молитви, то необхідним буде визнати, що Русь прийняла ісихазм водночас із прийняттям християнства, що вона не знала православ'я без ісихазму. «Якщо ісихазм – це практика безперестанної розумно-сердечної Ісусової молитви, – пише В.В. Лєпахін, – то, без сумніву, ісихазм приходить на Русь разом із християнством і чернецтвом, передусім афонським (преподобний Антоній Печерський)»[7]. Практика ісихазму, відома слов'янам з найперших їхніх кроків у православ'ї, відбилася на літературі, іконописі, богослужбовій музиці, архітектурі, книжній мініатюрі тощо. На існування ісихастської практики серед ченців Києво-Печерської лаври вказують І.М. Концевич[8], В.В. Лєпахін[9], Н. Відмарович[10] та ін.

Проблему ісихазму в Київській Русі розглядає сучасний український вчений-медієвіст архиєпископ Ігор Ісіченко. Зокрема, він пише: «Культура "молитви розуму" поширюється в Київській митрополії не стільки через вплив богословських праць, скільки через знайомство з живою аскетичною традицією тогочасних монаших осередків, насамперед константинопольських і афонських монастирів. ... Руські літературні тексти XI–XIII ст. відображають високий авторитет і поширення Ісусової молитви»[11]. Дослідник указує на згадування про молитву Ісусову в «Поученії Володимира Мономаха», «Хоженії ігумена Даниїла» й особливо – у житії Миколи Святоші, оскільки в цьому творі конкретно згадана безперестанна Ісусова молитва.

Якщо уважно прочитати оповідання про Миколу Святошу, то можна зробити висновок, що цей твір повністю ісихастський, бо він розповідає не стільки про життя Миколи, скільки про його молитовну практику, про дари молитви, а також про те, як Микола привів своє духовне чадо до розуміння суті безперестанної молитви, а водночас – до суті православного світогляду.

Оповідання про Миколу Святошу дещо вирізняється серед інших оповідей Патерика. Можливо, тому жоден із дослідників не минає цього оповідання. Миколу Святошу дослідники завжди згадують поряд із засновниками монастиря та його першими ігуменами. Також і в працях з ісихазму, якщо йдеться про Київську Русь, завжди відводять особливе місце саме Миколі Святоші (як ми вже згадували, покликаючись на працю архиєпископа Ігоря Ісіченка).

Гадаємо, що причину такої уваги вчених до патерикового оповідання про Миколу Святошу можна пояснити, по-перше, дуже очевидною вказівкою на ісихастську практику святого, а по-друге, незвичайністю самого літературного тексту, нестандартністю його композиції й змісту.

Уміщений в Патерику життєпис колишнього Чернігівського князя Святослава Давидовича, у чернецтві Миколая, невеликий за обсягом, як і більшість патерикових оповідань про святих. Як пише Д.І. Чижевський, «Печерський Патерик у своїй первісній формі не є збірка "житій". Це типовий патерик, себто збірка оповідань про окремі епізоди з життя

[4] Мейендорф Иоанн, протопресвитер. История Церкви и восточно-христианская мистика. Москва: Институт ДИДИК, Свято-Тихоновский богословский институт, 2003. С. 562–563.
[5] Прохоров Г.М. Памятники литературы византийско-русского общественного движения эпохи Куликовской битвы: Автореф. дисс. д-ра филолог. наук: Специальность 10. 01. 01. «Русская литература». Ленинград: Наука, 1977. С. 25.
[6] Лепахин В.В. Умное делание: О содержании и границах понятия «исихазм». *Вестник РХД* (Париж – Нью-Йорк – Москва). 1992. № 164. С. 25.
[7] Там само. С. 24.
[8] Концевич И.М. Стяжание Духа Святого в путях Древней Руси. Париж: YMCA-PRESS, 1953. С. 109–125.
[9] Лепахин В.В. Умное делание… С. 25.
[10] Видмарович Н. Священнобезмолвие в древнерусской литературе. Загреб: Философский факультет, отделение славянского языка и книжности, 2003. С. 41–51.
[11] Ігор (Ісіченко), архиєпископ. Аскетична література Київської Русі. Харків: Акта, 2007. С. 43.

ченців, епізоди, що дають привід до повчання, але в яких зовсім не є обов'язковим прославлення цих ченців»[12].

Однак оповідання про Святошу – не тільки привід для повчання. Повчання тут подане дещо безвідносно до самого життєпису, воно апелює далеко не до всього оповідання про святого, а лише до окремих епізодів. Оповідання набагато більше й глибше, ніж повчання, тому, можливо, останнє зберіглося не в усіх редакціях Патерика. Д.І. Чижевський пише, що, на відміну від інших оповідань Києво-Печерського патерика, «найбільше нагадує "житіє" оповідання про князя Чернігівського Миколу Святошу»[13]. Але, не зважаючи на те, що це оповідання «найбільше нагадує "житіє"», дозволимо собі ще раз замислитися над його змістом та жанровою структурою.

Із життєпису ми нічого не дізнаємося про дочернецьке життя святого. Автор починає з того, що «Сей блаженый и благовѣрный князь Святоша, именемъ Николае, сынъ Давидовъ, внукъ Святославль, помысли убо прелесть жития сего суетнаго и яко вся, яже и зде, мимо текуть и мимо ходять, будущаа же благаа непроходима, вечна суть, и Царство Небесное бесконечно, еже уготова Богъ любящимъ Его»[14]. Про причину несподіваного відходу в монастир князя, який мав владу, багатство, дружину, дітей, в оповіданні ніде не йдеться. У творі лише зроблений натяк на несподіваність та дивовижність такого рішення, коли йдеться про те, як сумували за князем його брати й бояри. Припускають, що справжня причина цього життєвого кроку полягала в душевній драмі князя, який під час міжусобної війни потрапив у скрутну ситуацію, коли воєнне становище диктувало одне, а родинні зв'язки вимагали іншого. Переживши жах цього протистояння, Святослав не захотів більше залишатися в миру й вирішив постригтися в ченці. Для постригу від обрав Києво-Печерський монастир, і, вочевидь, не випадково: як пише В.А. Дятлов, «обитель, у яку відійшов Святослав Давидович, мала для нього особливе значення: дід князя Святослав надав притулок у Чернігові преподобному Антонію Печерському»[15]. Автор патерикового оповідання про Святошу не розповідає про цей епізод, який, здавалося б, дає добрий привід для наступного повчання, скажімо, про те, що світ лежить у гріхах та неправді, і лише у святій обителі є місце для праведності й довершеності. Власне, наведене в одній з редакцій Патерика повчання після оповідання про Миколу Святошу й присвячене темі відмови від суєтного (марнотного) світу, зневажанню тимчасової слави. Проте святитель Симон, перу якого належить оповідання про Миколу Святошу, вирішує розпочати свою оповідь з моменту вступу святого в монастир. Напевне, письменницьке завдання Симона було дещо іншим, аніж просто створити привід для повчання про марноту тимчасового багатства й слави. Цікаво, що й про останні тридцять років життя Миколи Святоші в монастирі теж нічого не написано в патериковому оповіданні. Є лише одна фраза про те, що «Блаженый же князь Святоша пребысть по томъ лѣтъ 30, не исходя изъ манастыря, дондеже преставися въ вѣчный животъ»[16].

Ні процес духовного вдосконалення святого, ні його подвиги не стали ідеєю цього оповідання. Центральне місце оповіді про колишнього Чернігівського князя посідає декілька широких діалогів з лікарем Святоші Петром Сиріанином. Точність, з якою автор передає кожне слово діалогу, на фоні стислості решти оповіді, надто звертає на себе увагу й змушує шукати головну ідею патерикового оповідання про Святошу в змісті розмов святого князя з лікарем.

На початку оповідання автор декількома штрихами змальовує життєвий шлях Святоші: князь приходить у монастир, виконує найнижчий послух, чим дуже дивує своїх братів Ізяслава й Володимира, довго не має своєї келії й лише за наполягання на цьому ігумена переходить в окреме помешкання, роздає своє майно, залишає після себе для монастиря велику кількість книг, захоплюється рукоділлям, носить скромний старий одяг, і нарешті, автор повідомляє нам про те, що Святоша безперестанно промовляє Ісусову молитву. Саме тут наведена й назва молитви – «Ісусова», і повністю подані слова молитви: «Господи Іисусе Христе, Сыне Божій, помилуй мя»[17]. Уведена в текст житія молитва дещо вповільнює коротку й стислу оповідь і ніби готує читача до переходу від лаконічності й швидкого читання до читання повільного й вдумливого. Тепер, коли подана коротка розповідь про те, хто такий Святоша і який його спосіб життя, в оповідання введена фігура «лѣчьца

[12] Чижевський Д.І. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. С. 159.
[13] Там само. С. 160.
[14] Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик / Вступ, текст, примітки. Київ, 1931. С. 113.
[15] Дятлов В. Рассказ о преп. Николе Святоше. *Патерик Киево-Печерский: Подвижники Киево-Печерской Лавры XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам* / Под ред. В. Дятлова. Киев: Тип-я Киево-Печерской Лавры, 2004. Т. I. С. 240.
[16] Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 117.
[17] Там само. С. 114.

хитра вельми, именемъ Петра, родомъ Сирианина (тобто вихідця із Сирії – *С.Ш.*)»[18]. Петро був особистим лікарем князя за мирського життя й, очевидно, щиро відданий правителеві, прийшов разом з ним у монастир, але, «видѣвъ же сего [Святоші] волную нищету»[19], покинув князя й став жити в Києві, де мав лікарську практику, та все ж часто навідував князя в монастирі й розмовляв із ним.

Тут повністю наведена їхня перша розмова, яка за обсягом не менша за всю попередню оповідь. Читаючи оповідання, мимохіть зупиняєшся на цій розмові, оскільки доводиться переходити зі швидкого, вільного читання до розміреного, уважного й вдумливого. Розмова присвячена вмовлянню Петром Сиріанином Святоші не нести надто суворого посту й не братися за непосильну працю. Слова Сиріанина вражають глибиною й тактом. З одного боку, він говорить як князів особистий лікар і демонструє прихильність до Святоші й розуміння суті проблеми; з іншого ж – він мислить як глибоко віруюча православна людина, яка благоговіє перед Законом Божим і в надмірному пості й праці вбачає небезпеку не лише для тіла, але й для душі. «Не хощетъ бо Богъ чресь силу поста или труда, – каже Петро, – но точию сердца чиста и съкрушенна»[20]. Відповідь Святоші звучить так, ніби він не чує свого порадника. Святий живе ніби в іншому вимірі, він не боїться, що його пости й праця неугодні Богові, але напевно знає, що саме цей спосіб життя для нього є єдино правильним. Повчання Петра не досягає результату, а, навпаки, обертається на повчання для нього: цей діалог закінчується тим, що Микола Святоша переконує Петра; усі подальші розмови також лише починаються як діалоги чи навіть суперечки, але Святоша їх повертає на повчання для Петра. Так святий князь непомітно стає духовним отцем для свого лікаря. Читач не одразу вловлює зміну, що відбулася, і лише в кінці читання усвідомлює, що той, хто був порадником, став духовним чадом.

Микола, очевидно, має на меті перемінити Петрів погляд на монастир. Сиріанин не захотів жити в монастирі, побачивши труднощі чернецького життя. Святоша ж, розуміючи, що лише він здатен змінити Петрову думку, переконує свого лікаря й друга та змушує його по-іншому поглянути на чернецтво й аскетизм. Знаменно, що князь тут показаний як чудовий педагог: знаючи, що для лікаря показником є саме фізичне здоров'я, Микола декілька разів дивував Петра тим, що, захворівши, одужував, не приймаючи ніяких ліків. А після цього, щоб посилити враження від чуда, Микола звелів самому Петрові під час хвороби відмовитися від ліків і зцілив свого лікаря молитвою. Петро, між тим, не одразу насмілився відмовитися від тих засобів, якими звик користуватися під час хвороби, і лише одного разу, коли хвороба посилилася незважаючи на вжиті заходи, він послухав поради Святоші й зцілився через три дні за словом свого князя. Це чудо переконало Петра, що Микола знає дещо більше про здоров'я людини, ніж він, досвідчений лікар. Петро починає усвідомлювати, що його князь спілкується з Богом, бачить невидиме й розуміє незбагненне для простої людини, і Господь дає йому за його молитвою, виконує його прохання. Так було розпочате введення Петра в містичне життя чернецтва.

Чудо одужання за молитвою справило ще більше враження на Петра, коли Микола покликав його на третій день до себе й сказав, що через три місяці він помре. Тут виникло деяке непорозуміння: Микола не сказав зрозуміло, кого саме чекає смерть: його чи його лікаря. Автор оповідання пояснює, що Микола сказав про Петра, а той зрозумів, що Святоша каже про себе, провіщаючи собі швидку кончину. Звістка про скору кончину любого князя сповнила відданого йому лікаря відчаєм, він став плакати й благати, щоб Господь краще забрав життя в нього, а Миколу залишив. Якщо не стане князя, каже лікар, хто тоді буде турбуватися про багатьох духовних чад, які потребують хліба, хто буде обороняти скривджених і допомагати вбогим? Микола, на думку Петра, потрібен людям тут, на землі. А сам Петро почуває себе менш потрібним, він хоч зараз готовий померти, хоч і він усе своє життя допомагав людям, лікуючи їх. Дивно, що Микола не спростовує Петрового переконання, не каже йому правди, а залишає його з цією думкою всі три місяці. Напевно, звістка про смерть князя добре вплинула на Петра: у його мольбах відчутне й смирення, і самопониження, і пошана до святості Миколи, і, нарешті, щира, непідробна любов до святого. Так, цим пом'якшенням серця, що сталося від звістки про скору кончину князя, продовжилося Петрове знайомство з глибиною православного відчуття світу та з найбільшою чеснотою християнства – любов'ю до ближнього.

Урешті, свідченням повного й досконалого розуміння Петром суті чернечого життя є його останнє прохання до Миколи: «Даруй ми твою молитву, яко же древле Илия Иелисеови милоть, да раздражу глубину сердечную и пройду въ мѣста райскаа крова дивна дому

[18] Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 114.
[19] Там само.
[20] Там само.

Божия»[21]. Це прохання за своєю суттю є повністю ісихастським: не молитви за себе просить Петро, а молитви собі, тобто просить дару безперестанної молитви Ісусової. Він дуже точно висловлює думку про дію молитви на серце: хоче «раздражити» сердечну глибину молитвою, щоби завдяки цьому пройти в райські чертоги. Треба читати не «після смерті упокоїтись в Раю», а так, як написано, тобто за життя сподобитись бачення («созерцанія») небесних красот, сподобитись спілкування з Богом («богообщенія»). З такою точністю суть ісихастської практики описана хіба що тільки в повчаннях Григорія Палами, тобто в XIV ст., в епоху формування теорії ісихазму.

Згадка тут про Ілліну милоть, гадаємо, теж не випадкова: Петро просить молитви як дару від Бога, як і Єлисей просив благодаті від Бога й на знак цієї наступності підняв Ілліну милоть. Передавання ісихастської практики від учителя до учня й молитва учителя про те, щоб Бог дарував учневі безперестанну молитву як дар, а не лише як плід усердної праці, є характерними й важливими особливостями ісихазму. Святоша досягнув своєї мети: він настільки пом'якшив Петрове серце й так зумів передати йому суть православної аскези, що Петро осягнув саму глибину православ'я та стяжав ту чесноту, про яку написано в Євангелії від Іоанна: «Болше сеѣ любве никтоже имать, да кто душѣ своѣ положить за другы своя»[22]. Саме віддати душу за свого князя, тобто померти за нього, і хотів Петро. Виникає думка, що Святоша навмисно не відкривав кілька місяців Петрові правди стосовно справжнього смислу своєї фрази про смерть, щоб максимально наповнити жалістю Петрове серце й підготувати його до найбільш гарячої молитви та переходу до вічного життя. Князь виступає тут як справжній педагог, або, кажучи тогочасними словами, як істинний пастир, який відчув настрій серця свого духовного чада й зумів правильно подіяти на нього.

Отже, під кінець життя Петро приймає постриг у чернецтво й помирає в указаний Святошею час, повністю приготувавшись до смерті: посповідавшись, причастившись, проплакавши о своїх гріхах протягом трьох місяців та, ймовірно, одержавши бажаний дар молитви, тому що Святоша незадовго до Петрової смерті сказав йому: «Буди тобѣ, якоже хощещи»[23].

Як уже було сказано, після опису Петрової смерті автор коротко повідомляє, що Святоша прожив у монастирі ще тридцять років і відійшов до Господа. Потім наведене оповідання про те, що волосяниця Миколи Святоші зцілила його брата, тобто розповідь про посмертне чудо святого, а завершує житіє повчання про марноту тимчасової слави й багатства.

Оповідь про Миколу Святошу, хоча зовні й відповідає жанру житія, насправді не є власне агіографічним твором. Це класичне патерикове оповідання, як і решта оповідей про святих, що входять в Патерик. Мета цього оповідання – не опис життя святого, а розповідь про один із випадків його біографії, тут – про підведення іншої людини – Петра Сиріанина – до православного, чи точніше, ісихастського розуміння аскези, до ісихастського відчуття світу. За жанровою структурою це патерикове оповідання, за змістом – ісихастський твір, який розкриває як суть молитовно-споглядального подвигу, так і головні особливості православного пастирства з його уважним і по-батьківськи сердечним ставленням до духовного чада. Аналогічні оповіді про молитву й пастирство можна знайти лише в таких великих отців-ісихастів, як Іоанн Ліствичник, на якого робить покликання Симон в оповіданні про Миколу Святошу, Симеон Новий-Богослов або Григорій Синаїт. У жодному творі часів Київської Русі більше не трапляється конкретної вказівки на безперестанну Ісусову молитву, тим паче на «раздраженіе» нею серця, прохання про дар молитви й спілкування з Богом.

Якщо говоримо про завдання автора, який написав оповідання про Миколу Святошу, ми завжди повинні враховувати, що Патерик дійшов до нас не в первинному вигляді: як правило, вчені послуговуються редакціями XV ст., тоді як Симон і Полікарп, автори патерикових оповідань, жили ще до монголо-татарського нашестя. Ця обставина робить усі припущення про завдання автора, про жанрову структуру й головну ідею цього чи іншого оповідання доволі умовними. Але саме тому виникає необхідність уважного прочитання й проникнення у суть та глибину змісту патерикових оповідань. Уважно прочитавши оповідання й зупинившись на діалогах Миколи Святоші з Петром Сиріанином, ми побачили цей твір як ісихастське повчання про суть аскези, повчання про безперестанну молитву, пом'якшення серця, споглядання («созерцаніе»), а також про милостиве пастирство. Микола Святоша постав перед нами не лише як цілитель-безсрібник, яким він названий в Каноні печерським святим, складеному митрополитом Петром Могилою, а й як дивовижно

[21] Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 116.
[22] Четвероєвангеліє (остання чверть XV ст.). *Російська державна бібліотека* (Москва). Ф. 173.І. № 1. Арк. 284.
[23] Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 117.

проникливий пастир-ісихаст, який мав великий педагогічний талант і вмів м'яко й милостиво підвести людину до розуміння глибин православного сприймання світу. Оповідання про Миколу Святошу, за умови його правильного прочитання, є однією із найяскравіших проповідей ісихазму й ісихастського пастирства в літературі Київської Русі, і це робить його унікальним твором нашої прадавньої літератури.

References

Diatlov, V. (2004). Rasskaz o prep. Nykole Sviatoshe [A story about Rev. Saint Nicholas]. *Pateryk Kyevo-Pecherskyi: Podvyzhnyky Kyevo-Pecherskoi Lavrы XI–XV vv. y drevnye sviatыe, prychysliaemыe k ee chudotvortsam*. Kyiv, Ukraine.

Isichenko, I. (2007). Asketychna literatura Kyivskoi Rusi [Ascetic literature of Kievan Rus]. Kharkiv, Ukraine.

Lepakhin, V. (1992). Umnoie dielaniie: (o sodierzhanii i hranitsakh poniatiia «ysikhazm») [Smart doing: (on the content and boundaries of the concept of "hesychasm")]. *Viestnyk RKhD – Bulletin of the Russian Christian Movement, 164.* P. 5–32. Paris, France.

Vidmarovich, N. (2003). Sviashchiennobiezmolviie v drievnierusskoi litieraturie [Sacred silence in ancient Russian literature]. Zagreb, Croatia.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", editor-in-chief of the scientifi c journal "Severian Chronicle», scientifi c editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

THE STORY OF MYKOLA SVIATOSHA IN THE PATERIK OF THE KIEVAN CAVES MONASTERY: THE EXPERIENCE OF HERMENEUTICAL ANALYSIS

The purpose *of the article is to conduct a hermeneutical analysis of one of the tales of the Paterik of the Kievan Caves Monastery – the story of Mykola Sviatosha, a prince who, in a difficult time of inter-princely quarrels, left his reign for the monastic path. This is not a simple patristic narrative; it is devoted not as much to the story of Mykola as to his relationship with the doctor; the analysis of their dialogues, conducted with regard to the main features of hesychast doctrine, allows us to conclude that this story is connected with the philosophy of God's cognition, which can be achieved through constant heartfelt prayer.* ***The novelty*** *of the article lies in the use of* ***the method*** *of hermeneutical analysis in relation to the selected story and its consideration from the point of view of hesychast doctrine of constant prayer.*

The conclusions *are made that the work can be analyzed as hesychastic teaching on the substance of asceticism, a teaching on constant prayer, softening of the heart, contemplation («beholding»), and also on merciful pastoral care. Mykola Sviatosha faced us not only as a silverless-healer, as he is called in the Canon by cave saint, compiled by Petro Mohyla, but also as a surprisingly insightful hierarchical pastor who had a great pedagogical talent and was able to gently and graciously lead a person to understand the depths of the Orthodox perception of the world. The story of Mykola Sviatosha, on condition of its correct reading, is one of the most vivid sermons on hermeneutics and hermeneutic pastoralism in the literature of Kievan Rus, and this makes it a unique work of our ancient literature.*

Key words: *the Paterik of the Kievan Caves Monastery, Mykola Sviatosha, hesychasm, hermeneutical analysis.*

Дата подання: 15 січня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 25 березня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Оповідання про Миколу Святошу в Києво-Печерському патерику: досвід герменевтичного аналізу. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 91–96. DOI: 10.58407/litopis.230210.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2023). Opovidannia pro Mykolu Sviatoshu v Kyievo-Pecherskomu pateryku: dosvid hermenevtychnoho analizu [The story of Mykola Sviatosha in the Paterik of the Kievan Caves Monastery: the experience of hermeneutical analysis]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 91–96. DOI: 10.58407/litopis.230210.

УДК 930.85(477«XI–XVI»):159.942+2–23(82.091)

Людмила Петрушко

●

ЕМОЦІЙНИЙ СВІТ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦИТАТ ТА АЛЮЗІЙ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ[1]

DOI: 10.58407/litopis.230211
© Л. Петрушко, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7175-9143

Метою *статті є розкриття інформаційного потенціалу цитат і алюзій у контексті повідомлень Києво-Печерського патерика про емоційний світ.* ***Методологія*** *дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративного, евристичного, ретроспективного, текстологічного порівняння, інтерпретаційного та герменевтичного.* ***Наукова новизна.*** *У статті здійснено першу спробу комплексного аналізу патерикових цитат і алюзій, пов'язаних із емоційним світом, частина з яких виявлена вперше або уточнена.* ***Висновки.*** *Виявлені цитати та алюзії походять із біблійних, агіографічних, повчальних та богослужбових текстів. Вони були покликані підкріпити ту чи іншу думку авторитетом текстів християнської літератури; через посередництво повідомлень про конкретні ситуації з реалій Печерської обителі підтвердити непохитну істинність слів Господніх; пов'язати локальну історію зі Священною; на рівні форми провести паралель між житіями печерських святих і християнських святих більш раннього часу, які мали подібні риси; внести в патериковий текст те змістове наповнення, яке міститься в першоджерелі, «розширити» у контексті змісту межі патерикового слова, поглибити цей зміст додатковими важливими пластами. У частині випадків наявність цитат і алюзій, особливо коротких, могла бути пов'язаною з тим, що ці слова були добре відомими авторам, становили для них звичну лексику й тому не обов'язково «вкладалися» в текст із певною метою, хоча могли й бути усвідомленими як цитата чи алюзія. Важливі аспекти печерської візії емоційного світу базувалися на християнській, насамперед біблійній, традиції. Отримані висновки мають значення як у контексті проблематики джерел, так і в контексті вивчення емоційного світу людини українського Середньовіччя.*

Ключові слова: *емоційний світ, Києво-Печерський патерик, цитати та алюзії, Святе Письмо, агіографія, повчальна література, богослужбові тексти.*

Постановка проблеми. Києво-Печерський патерик як пам'ятка багата своїм культурно-історичним змістом[2], як одне з досить обмеженого кола збережених до нашого часу джерел Середньовіччя, як збірник різножанрових текстів, пов'язаних із найвизначнішою обителлю тієї доби, викликав і продовжує викликати інтерес дослідників, насамперед істориків-медієвістів, текстологів, філологів. Питання джерел, використаних при створенні першого оригінального Отечника, було одним із центральних у патерикознавчих студіях. Однак, незважаючи на це, воно досі залишається не вичерпаним і не втратило своєї актуальності. Очевидно, причин для цього є щонайменше дві. Насамперед, це – значний обсяг пам'ятки, її структура, складена з різних творів. Друга причина полягає в різних рівнях обізнаності авторів і тогочасних читачів / слухачів, з одного боку, і нинішніх дослідників (колеги дореволюційної школи в цьому аспекті були більш компетентними, однак, за нашими спостереженнями, і їм не все вдалося «побачити»), з іншого, із текстами, які буквально наповнювали життя середньовічної людини, особливо духовних осіб, усіх причетних до чернецтва. Ідея віднайти всі джерела Києво-Печерського патерика, алюзії, прямі та приховані цитати, розшифрувати їх глибинний зміст у конкретних контекстах – є однаково чудовою і однаково, мабуть, нездійсненною. Проте, за євангельською притчею, можна

[1] Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки. Організаторами заходу виступили: École pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).
Висловлюю глибоку вдячність усім прекрасним людям, котрі посприяли появі цієї скромної розвідки, а найбільше моєму дорогому подружжю С.В. Прудивусу, який допоміг у виявленні великої кількості джерел походження аналізованих цитат і алюзій.

[2] Сивець С. Філософсько-літературна інтерпретація категорії «мовчання» та «тиші» в «Києво-Печерському Патерику». *Літературознавчі студії*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. Вип. 39. Ч. 2. С. 388–391.

примножити даний Господом дар в десять разів, можна – і в п'ять. Головне – примножити, а не сховати (Лк. 19:12–28). Тож із великою радістю долучаємося до вирішення поставленої проблеми й ми. Оскільки тема є дуже об'ємною, а наші наукові зацікавлення насамперед пов'язані з емоційним світом досліджуваної пам'ятки, то об'єктом нинішньої розвідки було обрано цитати та алюзії у повідомленнях Києво-Печерського патерика про емоційний світ. Не претендуючи на вичерпність розкриття заявленої теми, все ж робимо свою скромну спробу віднайти та проаналізувати прямі та непрямі цитати з потенційних джерел.

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що емоційний світ українського Середньовіччя становить одну з малодосліджених сторінок історії України. Києво-Печерський патерик у цьому контексті є надзвичайно важливою пам'яткою, яка дає можливість розкрити ідеальну та до певної міри реальну складові емоційної сфери. Виявлення та аналіз цитат (прямих, непрямих, очевидних, прихованих, потенційних) та алюзій із біблійних, богослужбових, агіографічних, повчальних текстів допоможе, по-перше, дати відповідь на велику кількість питань, які стосуються джерел Києво-Печерського патерика й характеру запозичень тощо, а по-друге, краще розкрити проблему емоційного світу людини українського Середньовіччя, зокрема краще з'ясувати, зрозуміти систему відчуття печерської емоційної спільноти, у тому числі її витоки. Оригінальні наративні джерела створювалися за центонно-парафразним принципом, тобто вони засновані «на систематичному зверненні до авторитетів – їх прямому чи непрямому цитуванні, оскільки сам ідеал літератури є нормативним»[3]. Дослідження цих джерел у такому ключі, розбір запозичень є надзвичайно цінним і важливим для комплексного вивчення погляду на емоції в печерській традиції. Сам факт звернення до авторитету Святого Письма, ідей інших авторів, а також включення до нового тексту, свідчить про їхню актуальність для авторів і оточення, до якого ці автори належали[4]. А отже, прямі чи непрямі запозичення цілком припустимо розглядати як уявлення тих осіб, із якими пов'язана їхня поява та збереженість в аналізованих джерелах.

Аналіз досліджень і публікацій. Колосальну роботу по виявленню цитат в усьому тексті першого оригінального Отечника здійснив свого часу Д.І. Абрамович. Результати його праці представлені на сторінках відомої публікації Києво-Печерського патерика[5], оригінал якого зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського[6]. Однак названа дослідницька студія іноді потребує уточнення чи доповнення.

Цінні думки щодо джерел повідомлень про сльози висловив Ф. Конт[7]. Хоча його розвідка стосується зовсім іншої пам'ятки та періоду, спостереження автора має важливе значення й у контексті вивчення нашого джерела.

Метою дослідження є розкриття інформаційного потенціалу цитат і алюзій у контексті повідомлень Києво-Печерського патерика про емоційний світ.

Вона конкретизується такими **завданнями**:

1) виявити у відповідних повідомленнях Патерика цитати та алюзії й встановити їх першоджерела;

2) проаналізувати зміст цитат і алюзій у контексті патерикових розповідей та із врахуванням смислового наповнення джерела запозичення;

3) з'ясувати причину появи цитат і алюзій у тексті, їхнє функціональне призначення;

4) крізь призму цитат і алюзій встановити параметри зв'язку печерської візії емоційного світу із християнською традицією.

Методологічними засадами дослідження є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. У роботі використано низку методів, серед них – аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративний, евристичний, ретроспективний, текстологічного порівняння, інтерпретаційний та герменевтичний.

Методологія й практика герменевтичного методу дослідження наративних текстів викладена в праці І.М. Данилевського[8].

---

[3] Данилевський І.М. Центонно-парафразный принцип в творчестве первых киево-печерских летописцев: препятствие или помощь для исследователя? *Могилянські читання 2001 р.* Київ: Віпол, 2002. С. 71.

[4] Там само.

[5] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. 280 с.

[6] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 306. Спр. 386 п. 219 арк.

[7] Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре). *Тело в русской культуре*. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. С. 113–118.

[8] Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва: Аспект Пресс, 2004. 383 с.

На позначення осіб, про чиї нерадісні емоції повідомляє джерело, у статті вживається поняття «герої». На наш погляд, саме це слово найбільш адекватно виражає зміст, який ми маємо на меті передати – їхнє існування не лише в тексті, але й у реальності. На відміну від понять «персонажі» і «дійові особи», які відображають лише один (перший) із зазначених аспектів.

Оскільки текст Києво-Печерського патерика зазнавав редагування, а в контексті цієї розвідки ми здебільшого не ставили перед собою завдання виявлення можливої появи тих чи інших цитат та алюзій у пізніших редакціях, то слово «автор(-и)» може позначати також і редактора.

Цитати та алюзії іноді є частиною прямої мови героїв. Припускаємо, що вираження тієї чи іншої думки словами Святого Письма чи інших текстів християнської літератури – це, імовірніше, робота авторів. Однак не вважаємо за правильне заперечувати можливість того, що самі герої висловлювалися саме в такий спосіб. Тому в цих випадках писатимемо: «герої та / чи автори».

Зіставлення патерикових цитат та алюзій із потенційними першоджерелами повинно було б здійснюватися за тими текстами, які були доступні героям та авторам Печерського отечника. Однак їх виявлення не завжди можливе. І наразі це досить складне завдання. Тому звірятимемо з більш сучасними текстами, розуміючи умовність такого зіставлення й маючи сподівання на подальших етапах дослідження здійснити звірення з хронологічно близькими першоджерелами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті опрацювання повідомлень Києво-Печерського патерика, що містять згадки про емоційний світ, було віднайдено 44 цитати та алюзії – явні та ймовірні. 19 із них виявили свого часу дослідники, серед яких Д.І. Абрамович та Ф. Конт (походження 5 цитат ми уточнили / доповнили) (у таблиці позначено прізвища названих науковців відповідно літерами А та К). 25 – результат наших спостережень і припущень.

Щодо самої процедури пошуку цитат і алюзій, то можемо назвати 6 важливих шляхів їх виявлення:

1) вказівки самих героїв та / чи авторів Києво-Печерського патерика (у деяких випадках вони дають пряму вказівку на те, що це слова зі Святого Письма чи іншого тексту, однак здебільшого – таке посилання відсутнє);

2) здобутки попередників, колег;

3) особиста обізнаність дослідника з біблійними, богослужбовими та іншими текстами християнської літератури (від рівня цієї обізнаності залежить можливість «впізнати», «помітити» цитату чи алюзію в патериковому тексті, надто – особливим чином не виділену, надто – невелику за обсягом тощо);

4) відкриття, які можуть відбутися зовсім несподівано – під час Богослужіння, читання житійного тексту тощо;

5) робота зі словниками (йдеться про ознайомлення з прикладами із джерел, які наведені в словникових статтях, що стосуються вербальних номінацій емоцій; у такий спосіб нами було встановлено потенційне з великою часткою вірогідності зовнішнє походження двох патерикових уривків);

6) зіставлення патерикових фраз, словосполучень із тотожними чи подібними з інших джерел (цей метод більш можливий у випадку досліджень, подібних до нашого, коли попередньо було опрацьовано певне коло текстів на предмет повідомлень про емоційну сферу чи хоча б один її аспект).

Найлегше виявити цитати та алюзії, якщо є відповідні словесні вказівки (наприклад, «Рече бо Господь…»), або навіть без вказівок, але якщо вони відносно об'ємні. У таких випадках запозичення не викликає чи майже не викликає сумніву. А якщо перед нами словосполучення (наприклад, «плакати горько», «плачася и сѣтуя»[9]), то навіть за умови їх тотожності чи текстологічної близькості до біблійних текстів, ми не можемо однозначно сказати, що йдеться про свідоме запозичення і взагалі про запозичення: вони могли мати як літературне, усвідомлене чи неусвідомлене, так і звичайне походження, наприклад, бути сталими виразами в побутовій лексиці.

Хоча ми й обмежили пошук запозичень повідомленнями про емоційну сферу, об'єм дослідження виявився досить великим. Тому в нинішній розвідці представлено лише частину відповідних цитат і алюзій, тих, які були віднайдені здебільшого за допомогою перших чотирьох названих нами способів. Два останні залишаються багатонадійною перспективою. Деякі кроки в цьому напрямку уже здійснені. Зокрема, надзвичайно цінні відкриття подарувало опрацювання повідомлень про емоції з Житія прп. Сави Освященого[10].

[9] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 174.
[10] ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). № 25. Житіє Сави Освященного. 79 арк.

Однак їх розгляд потребує окремої уваги. З огляду на це ми розуміємо, що висновки не можуть мати вичерпний та абсолютний характер, адже до аналізу в цій статті не залучено все коло потенційних джерел, навпаки, ми швидше обмежилися біблійними текстами та поодинокими несподіваними відкриттями. До того ж, мала місце певна вибірка за тематичною спрямованістю – йдеться лише про цитати та алюзії в повідомленнях про емоційний світ. І все ж, навіть за таких умов, отримані результати, на наш погляд, матимуть значення в контексті заявлених проблем.

Сльози і печаль. Смуток і плач, які є найчисленнішими емоціями Києво-Печерського патерика, посідають чільне місце і за кількістю цитат і алюзій (21).

У частині випадків (4) автори дають вказівку на те, що наведені слова є цитатою. Так, у розповіді про прп. Феофіла Сльозоточивого, про покаянні сльози святого, Ангел, який приніс звістку про спасіння душі печерського отця і його відхід до Бога з радістю, підтверджує сказане авторитетом Господніх слів із Євангелія: «тъй (Творець – *Л.П.*) бо рече: “блажени плачющеи, яко тіи утѣшаться”»[11] (Мф. 5:4). Цитата безпосередньо стосується обставин духовного життя прп. Феофіла: розкаюючись у своїй гордині, наляканий загрозою скорої кончини у гріхах, він багато років провів у покаянному плачі. За це святий отримав помилування й утішення, радість від Господа[12].

У цій само розповіді автор наводить ще одну фразу, також тісно пов’язану зі слізним подвигом Печерського отця, і слово «рече» вказує на її запозичення: «да сѣявый съ слезами пожнеть в радости рукоати своя: плакаху бо ся, рече, вмѣтающе сѣмена своа, сіи о Христѣ утѣшени будут»[13]. Цей патериковий текст є дещо перефразованою цитатою із Псалтиря (Пс. 125:5–6). Його зміст фактично ідентичний попередньому аналізованому тексту. Вказівка на запозичення («рече») була покликана, на наш погляд, нагадати, наголосити, що це слова зі Святого Письма, тобто це неложна істина Господня, а отже, підтвердити патерикову думку Найвищим авторитетом. Припускаємо, що в такий спосіб також проводилася паралель між житієм печерського подвижника та біблійними словами, рідна локальна монастирська дійсність пов’язувалася зі Священною історією, засвідчувалося здійснення написаного в Святому Письмі в координатах Печерської обителі.

На підставі цих двох цитат можна зробити висновок, що притаманне печерській спільноті усвідомлення важливості покаянного, духовного плачу в справі спасіння ґрунтується й на новозавітній, і на старозавітній традиції, що складають одну – християнську традицію.

У Житії прп. Феодосія в оповіді про скорботу отців через виведення блаж. Варлаама з монастиря його батьком, їхню молитву та плід цього прохання до Господа сказано: «възваша бо, рече, праведніи, и Господь услыша их и от всѣх печали их избави их…»[14]. Фраза запозичена з Псалтиря (Пс. 33:18) і безпосередньо стосується описаної ситуації. У цьому випадку, на наш погляд, справедливі наведені вище припущення щодо причин появи цитати в тексті зі вказівкою на запозичення: підкріплення авторитетом Господніх слів, засвідчення їх непохитної істинності.

Розповідь про прп. Прохора Лободника, якому Господь за його подвиг суворого утримання дарував утішення, також містить цитату з Псалтиря (Пс. 29:6), яка на рівні символіки відповідає обставинам житія святого: «по реченному “вечерь въдвориться плачь, и заутра радость”»[15]. Знову-таки автор, на нашу думку, мав на меті підкріпити події з монастирської історії авторитетом слів Господа.

Деяка частина з виявлених цитат не має вказівки на запозичення. Однак їх близькість до біблійних та деяких інших текстів, а також розмір (якщо це речення, то є більше підстав говорити про запозичення, а якщо йдеться про словосполучення – тоді висновок не такий однозначний) дозволяють вважати їх цитатами та / чи алюзіями. Однією з них є фраза із Псалтиря (Пс. 54:23), яка в дещо відмінних варіантах зустрічається в тексті Патерика тричі. Цю думку висловлюють різні герої Патерика в творах різних його авторів (прп. Нестора, прп. Симона, прп. Полікарпа). Це й прп. Феодосій, який заспокоює економа: «всю печаль свою възверзи къ Господу, яко тъй попечеться нами, яко же хощеть»[16]. Це й печерські отці, які втішають прп. Арефу, коли його обікрали злодії: «възверзи на Господа печаль свою, и тъй тя препитаеть»[17]. Це й прп. Аліпій, який звертався до христолюбця, коли той непокоївся, чи буде написаною вчасно ікона, яку замовили: «възверзи на

[11] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 161.
[12] Там само. С. 158–161.
[13] Там само. С. 161.
[14] Там само. С. 35.
[15] Там само. С. 150.
[16] Там само. С. 50.
[17] Там само. С. 121.

Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тъй сътворить, яко же хощеть»[18]. У всіх трьох випадках немає слів «рече», «по реченному» тощо. Тобто у героїв та / чи авторів, ймовірно, не було потреби наголошувати, що це фраза із Псалтирі. (Думку, що причина полягала у їх добрій впізнаваності, ми відкидаємо, оскільки аналізовані вище цитати, зокрема, із заповідей Блаженств (Мф. 5:4) та з Псалтиря (Пс. 33:18), були, на наш погляд, не менш відомі, тому що лунали за кожною Літургією). Вони промовляють ці слова як власні, не посилаючись на Святе Письмо. Але це зовсім не означає, що герої та / чи автори не розуміли їх біблійне (можливо, й через посередництво Богослужіння, оскільки 54-й псалом входить до служби 6-го часу) походження. Частота згадки цієї цитати зі Святого Письма може вказувати на важливість для печерської спільноти розуміння того, що в скорботах потрібно покладатися на Господа.

Майже тотожна євангельському тексту фраза «не плачита мене, но плачита себѣ и чад своих» наведена в розповіді про прп. Николу Святошу[19]. Слова Спасителя, сказані жонам, які плакали через Його страждання (Лк. 23:28), у тексті Патерика каже князь-монах. Вони адресовані його братам. Цими словами прп. Никола заперечує доцільність можливого плачу через його кончину в результаті подвигів і висловлює турботу про братів, попереджаючи рідних про очікувані біди, вказує на те, що їхні нещастя будуть більшими, ніж його відхід із цього світу. У названому випадку використання відомої цитати з Євангелія, ймовірно, мало на меті внести в патериковий текст той зміст, який мали ці слова в Святому Письмі. Відносно невелика відповідь печерського подвижника поглиблена в такий спосіб контекстом головного першоджерела.

Преподобномученик Євстратій, відповідаючи своєму господарю, у полоні якого перебував і яким був розіп'ятий, засвідчує свою віру в Господа Ісуса Христа як проповіданого пророками Спасителя й викриває нечестивість іудеїв. Святий промовляє слова: «яко суботъ ваших ненавидить Господь и преложи праздникы ваша в сѣтованіе»[20], що походять із пророчих книг (Іс. 1:14; Ам. 8:10). Зокрема, та частина, яка пов'язана зі смутком, запозичена з тексту прор. Амоса. Ні герой, ні автор не зазначає, що це слова Пророків (хоча, до речі, кілька разів це зроблено в тексті, що передував аналізованій фразі, стосовно інших цитат). Однак, припускаємо, для печерської спільноти, до якої належав і святий Євстратій, і прп. Симон, і перші читачі розповіді, це було очевидно. Преподобномученик та / чи автор свідомо використовує біблійні тексти, які стосувалися небогоугодності дій іудеїв, справедливого воздаяння за гріхи. Вважаємо, ця фраза була алюзією, яка відсилала до старозавітнього тексту, з метою поглиблення змісту патерикової розповіді, пов'язання давньоруської історії зі Священною, підкріплення слів авторитетом Святого Письма.

В описі гіркого проводжання блаж. Варлаама в монастир і стану його близьких є текстологічна близькість до емоцій, згаданих у «Житії і муках Віта, Модеста та Крискентії». У патериковій розповіді (Житіє прп. Феодосія): «Бысть … плачь великь, яко и по мертвѣм. Раби и рабыня плачющися господина своего…»[21]. У «Житії і муках Віта, Модеста та Крискентії»: «Бысть же въпль рабомъ и рабынямъ, плачющемъ господина своего»[22] (тут і далі в статті підкреслення наші – *Л.П.*). В останньому, щоправда, контекст був іншим, причина сліз абсолютно різна. У Житії прп. Феодосія раби та рабині плачуть за блаж. Варлаамом, не розуміючи величі чернечого шляху, обраного молодим боярином. У «Житії і муках Віта, Модеста та Крискентії» сльози рабів та рабинь є проявом співчуття до господаря, який втратив зір (через свій гріх). Однак, незважаючи на те, що обставини плачу зовсім відрізняються, є суттєва, на наш погляд, подібність у двох житіях і, можливо, це пояснює запозичення цієї фрази: автор, прп. Нестор, бажав пов'язати дві реальні історії, які відбувалися в різний час і в різних місцях, але які, як він міг помітити і бути враженим цим, мали таку схожу обставину. Йдеться про спорідненість випробування, якому піддали своїх синів – св. муч. Віта та блаж. Варлаама – їхні батьки (отці), а також у християнській мужності, про яку святі молили Господа. Припускаємо, що автор, вносячи в свій текст фразу, прагнув у такий спосіб провести паралель між подвигом святого перших віків християнства й святого рідної землі та рідної обителі, вказати на зв'язок між ранніми подвижниками й печерськими. Важливо, що Житіє св. муч. Віта входило до Успенського збірника XII–XIII ст. (як, до речі, і Житіє прп. Феодосія), який, за припущеннями дослідників, міг мати південноруське походження (можливо, був створений саме в Печерській обителі, а отже Житіє св. Віта могло бути відомим автору).

[18] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 178.
[19] Там само. С. 116.
[20] Там само. С. 107.
[21] Там само. С. 35.
[22] Успенский сборник XII–XIII вв.: [текст] / Издание подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон под редакцией С.И. Коткова. Москва: Наука, 1971. С. 223.

Суздальський єпископ прп. Симон у посланні до прп. Полікарпа застерігає свого духовного сина від духовної загибелі, забороняючи прагнути через марнославство до єпископства чи ігуменства, попереджаючи про гіркі наслідки непослуху, якщо він залишить святу Печерську обитель: «плакатися имаши послѣжде много безь успѣха»[23]. Подібні слова є в Повчанні Климента Болгарського зі Збірника Троїцького XII ст.: «Иже бо ся не плачеть грѣхъ своихъ, то безъ оуспѣха имать плакатися»[24]. Ми не можемо однозначно стверджувати про походження патерикових слів із зазначеного твору, однак текстологічна схожість між ними, на наш погляд, очевидна. Цілком імовірно, що існувало якесь спільне першоджерело, яким користувалися обоє авторів – і Климент Болгарський, і прп. Симон. Власне, якщо припустити, що в патериковому тексті Суздальського єпископа міститься свідома алюзія саме на Повчання Климента Болгарського, то змістове зіставлення обох фраз може слугувати на підтвердження цієї думки: якщо Полікарп замість оплакування своїх гріхів буде прагнути до керування іншими, то його чекатимуть запізнілі сльози, як про це сказано в згаданому Повчанні. Можливо, джерело цієї фрази було відомим і для адресата Послання, що мало додати ваги цим словам у його очах.

Решта виявлених нами потенційних цитат і алюзій, пов'язаних зі смутком та сльозами, має ймовірний характер. Подекуди помітна більша чи менша текстологічна близькість до біблійних чи інших текстів не може бути потрактована однозначно на користь запозичення через те, що перед нами коротке словосполучення (яке могло мати й звичайне, некнижне походження) або ж текст не повністю тотожний можливому першоджерелу, особливо якщо останнє не є Святим Письмом. Попри це, розглянемо всі виявлені потенційні цитати та алюзії.

Емоції прокаженого киянина, який за своє невірство в допомогу печерських отців покрився гнійними ранами, виражені фразою «плачася и сѣтуя»[25], що є дуже близькою до псаломської: «яко плачя и сѣтуя, тако смиряхся» (Пс. 34:14). Гадаємо, ці патерикові слова брали свої витоки саме із Псалтиря. Хоча можливий варіант, що дві названі лексеми, які позначають нерадісні емоції, поєднані між собою незалежно від Святого Письма, однак, вважаємо, що цей біблійний текст був настільки відомий для досліджуваної спільноти, що таке словосполучення, найвірогідніше, мало книжне походження. Щодо того, чи автор просто використав відому фразу, чи вносив у свій текст і її контекст – сказати складно. Якщо справедливий останній варіант, то, можливо, прп. Полікарп мав на меті сказати цими двома словами дещо більше – і про майбутнє смирення нещасного чоловіка, його покаяння, знаючи продовження фрази: «яко плачя и сѣтуя, тако смиряхся».

У згадуваній вище розповіді про преподобномученика Євстратія святий у своєму зверненні до господаря промовляє грізне пророцтво іудеям: «въсплачете и възрыдаете»[26]. Текстологічно воно дуже близьке до євангельських слів Господа (Лк. 6:25). Звісно, це могло бути і так поширене словосполучення. Однак, на нашу думку, врахування контексту – і Спаситель говорив про плач як воздаяння за гріхи, і святий полонений каже про подібне – дає підстави вважати, що названі слова все-таки походять зі Святого Письма. Цілком імовірно, зважаючи на змістову близькість, що герой та / чи автор вкладали у фразу, яку бачимо в Патерику, біблійний контекст, а отже, у такий спосіб, заручалися авторитетом Господніх слів.

Двічі в Києво-Печерському отечнику зустрічається майже тотожне словосполучення: «плачася горько»[27] та «плакася горько»[28]. Воно дуже подібне до євангельських слів про розкаяння апостола Петра після відречення: «плакася горько» (Мф. 27:75; Лк. 22:62). Але однозначно стверджувати походження фрази саме з євангельських текстів не можемо. Навіть якщо так, то швидше йдеться про сталість цієї фрази, про те, що вона була знайома автору. А якщо й свідомо була внесена, то, на наш погляд, навряд чи її контекст важливий для аналізу. Адже перший згаданий у Патерику плач – запізніле покаяння того, хто відступив від віри Христової й наблизився до католиків; другий – природні сльози матері прп. Феодосія після довгої розлуки з рідною дитиною, однак це були сльози, які засвідчували її нерозуміння душеспасительного прагнення сина. Покаяння ж апостола Петра було правильним і незапізнілим. Так, він уже відрікся від Учителя, зрада відбулася, але в глобальному контексті плач не був даремним та марним. Після Воскресіння Господь, знаючи любов та покаяння св. Петра, поновив його в апостольському званні.

[23] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 102.
[24] Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1902. Т. 2. Ч. 2. Ствп. 951.
[25] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 174.
[26] Там само. С. 107.
[27] Там само. С. 191.
[28] Там само. С. 30–31.

Ще одне повідомлення про емоції матері прп. Феодосія є дуже близьким до текстів Канону, творіння Симеона Логофета, про Розп'яття Господнє і на плач Пресвятої Богородиці (Повечір'я у вечір Великої П'ятниці). У Житії прп. Феодосія: «не тръплю бо жива быти, аще не вижю его…»[29]. У Каноні: «не терплю бо без дыхания мертва Тя видети» (Пісня 6); «…приими мя с Тобою, Сыне Мой и Боже, да сниду, Владыко, во ад с Тобою и Аз, не остави Мене едину, уже бо жити не терплю, не видяще Тебе, сладкаго Моего Света» (Пісня 7). Звісно, однозначно стверджувати факт запозичення не можна. Можливий варіант, що прп. Нестор не усвідомлено вніс до свого твору слова з богослужбового тексту (наприклад, святий автор писав Житіє в період Великого посту та після Воскресіння Христового й почуте в храмі закарбувалося в пам'яті, відтак, знайшло своє втілення в творі). Можливо, агіограф свідомо для зображення душевних переживань матері майбутнього Печерського ігумена використав слова з Канону, які передають скорботу Пресвятої Богородиці, Матері Божої і Матері усіх християн, через страждання Її Божественного Сина.

Житіє прп. Феодосія містить іще одну фразу, яка має словесну подібність зі згаданим Каноном. Так, в описі сумного проводжання блаж. Варлаама в монастир, емоції дружини описані так: «иде же и жена, мужа лишающися, горьцѣ рыдающи»[30]. У 7-й пісні Канону читаємо: «рыдающи Непорочная горце». Помітна текстологічна схожість, а також той факт, що і один, і інший плач належить жінці / Діві, у яких могла бути більша сила прояву емоцій (свого часу дослідження гендерного аспекту візії сліз за патериковим текстом дозволило зробити такий висновок[31]), ніж у представників сильної половини людства, дають підстави припускати запозичення автором форми опису емоційного стану з Канону.

Відповідь прп. Феодосія на занепокоєння бояр через загрозу ув'язнення ігумена (через викриття ним негідних дій князя) – «или дѣтій отлученіе и селъ опечалуеть мя?»[32] – могла бути алюзією на євангельський текст: «И всякъ иже оставитъ домъ, или братію … или чада, или села, имене Моего ради…» (Мф. 19:29). Якщо це справді було так, то алюзія стосувалася монашого подвигу: прп. Феодосій як людина, що ще раніше стала на чернечий шлях, залишив заради імені Христового все, що мав і міг мати в миру, тому він не має чого втрачати, не має з чим терпіти розлуку – ні з дітьми, ні з матеріальними статками. Імовірність алюзії в цьому уривку цілком можлива, якщо врахувати, що ці євангельські слова пов'язуються з монашеством і, власне, в самому Житії прп. Феодосія вони, разом із ще одними, наведені як такі, через які юний святий свого часу загорівся прагненням до чернечого життя[33].

Досить часто в Патерику в різних варіантах зустрічаємо фразу про моління зі сльозами: «моля Бога съ слезами»[34], «моляше Бога съ слезами»[35], «моляшеся Богу съ слезами глаголя»[36] та ін.[37] На нашу думку, це формулювання має однозначно книжне походження. Ф. Конт опосередковано вказав на можливі витоки словосполучення з книги Товії. У статті йдеться про слова архангела Рафаїла, адресовані Товії: «Когда ты молился со слезами, я передавал твою молитву Господу» (Тов. 12:12)[38]. Однак загалом це словосполучення досить поширене у християнській традиції. Так, подібна фраза є й у згадуваному Каноні в службі Повечір'я у вечір Великої П'ятниці: «молящи Его со слезами» (Пісня 5), а також у текстах Синайського[39] та Скитського[40] патериків.

У Житії прп. Феодосія двічі зустрічаємо фразу «съ слезами учаше»[41]. У Діяннях святих Апостолів містяться подібні слова: «учя со слезами» (Діян. 20:31). Хоча помітна певна схожість між біблійним та патериковим текстом, однозначно стверджувати наявність цитати чи алюзії не можемо. Якщо ж, справді, мало місце свідоме запозичення, то проводилася паралель між святим ігументом та Апостолом.

---

[29] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 30.
[30] Там само. С. 35.
[31] Петрушко Л. Печаль і сльози в епоху Середньовіччя: віковий та гендерний аспекти. *Історія, наука, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матер. III міжн. наук.-пр.конф. Київ, 2022. С. 25–28.
[32] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 67.
[33] Там само. С. 28.
[34] Там само. С. 50.
[35] Там само. С. 185.
[36] Там само. С. 51.
[37] Там само. С. 17, 56, 63, 73, 75, 98, 105, 159.
[38] Цит. за: Конт Ф. «Кончавше правило…»… С. 117. Наші спроби віднайти згадки сліз у цій фразі в Святому Письмі в різних варіантах перекладу не мали успіху. Див., наприклад, канонічний текст церковнослов'янською: «и нынѣ, егда молился еси ты и невѣстка твоя Сарра, азъ приношахъ память молитвы вашея пред Святаго» (Тов. 12:12).
[39] Синайский патерик: [текст] / Изд., введ. Голышенко В.С., Дубровина В.Ф. Москва: Наука, 1967. С. 141, 181, 217, 277, 368, 369, 376.
[40] Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. Ф. 304.І. Спр. 703; Скитский патерик. Арк. 68 зв., 141–141 зв.
[41] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 55, 71.

Києво-Печерський патерик містить іще два важливі образи, пов'язані зі сльозами. Обидва вони згадані в розповіді про прп. Феофіла Сльозоточивого. Перший із них, це – «джерело сліз» («источникъ слезъ»). Йдеться про те, що святий, який багато років провів у слізному покаянні, після преставлення прп. Марка ще більше почав плакати, й у цьому контексті сказано: «проливаше источникъ слезъ, ему же паче множашеся»[42]. Тобто тут велика кількість плачу, його тривалість виражені через образ джерела сліз. Згаданий уже дослідник Ф. Конт писав про відомий із Псалтирі глибокий образ долини плачу з її джерелами: «Проходя долиною плача, они открывают в ней источники» (Пс. 83:7)[43]. Цілком можливо, що для Печерських отців це поняття було більш знайомим із повчальних текстів, наприклад, із Лествиці[44].

Важливим також є образ «слезного съсуда». У патериковій розповіді йдеться про посудину, у яку святий Феофіл збирав свої сльози. Відтак, йому з'явився Ангел, який (здається, докоривши подвижнику за збирання сліз) показав йому ще більшу посудину, в котру за повелінням Творця було зібрано ті сльози, які прп. Феофіл не зібрав. Гадаємо, що автор міг проводити паралель, зв'язок між цими двома реальними посудинами з життя прп. Феофіла і «съсудом» сліз, згаданим у Псалтирі (здається, думка про присутню алюзію висловлена в науковій літературі, але, на жаль, нині нам не вдалося відшукати, у кого з дослідників конкретно): «У Тебя исчислены мои скитания; положи слезы мои в сосуд у Тебя, – не в книге ли они Твоей?» (Пс. 55:9). Адже якщо проаналізувати змістову частину цього біблійного тексту і порівняти з патериковим, то можемо зробити висновок, що, справді, цей момент із житія прп. Феофіла слугує яскравим підтвердженням слів із Псалтирі: Господь збирає сльози Своїх вірних рабів, у Нього не загублена жодна сльоза. Однак автор не наголосив на тому, що явно це живе втілення слів Святого Письма в монастирській історії: він зробив це посередництвом алюзії.

Радість. Примітно, що радісні емоції, які, згідно з нашими підрахунками, за чисельністю згадок посідають друге місце в емоційному світі Києво-Печерського патерика, і в контексті досліджуваної проблеми, за кількістю пов'язаних із ними цитат і алюзій – 14 – також слідують одразу ж за повідомленнями про сльози та печаль.

Частина (10, тобто у 2,5 рази більше, ніж у випадку смутку та плачу) названих цитат має прямі вказівки на походження з тексту Святого Письма. Так, сказано, що прп. Феодосій, зазнававши насмішок через убогий одяг, з радістю приймав докори, «имѣа на памяти присно слово Господне, и тѣм утѣшаа веселяшеся. "Блажени бо есте, рече, егда укорять вы и егда рекуть всякь золь глаголъ на вы лжюще мене ради. Възрадуитеся и възыграйте, се бо мьзда ваша многа есть на небесѣхъ"»[45] (Мф. 5:11–12, Лк. 6:22–23). За нашими текстологічними спостереженнями, перша частина цитати (до слів «Мене ради») походить із тексту євангеліста Матфея, а друга (зі слів «Възрадуитеся…») – від апостола Луки (Д.І. Абрамович вказував лише на перший із цих двох текстів: Мф. 5:11–12). Важливо, що слова Господні були для прп. Феодосія авторитетом, довіряючи якому, він переносив випробування. І, очевидно, саме з цією метою – для характеристики довіри святого Божому слову й вірності йому – автор наводить євангельську цитату, із зазначенням, що це заповідь Божа. Слова зі Святого Письма буквально стосувалися ситуації зі святим ігуменом.

Прп. Полікарп, прославляючи преподобних отців Печерського манастиря, у зверненні до архимандрита Акіндіна в кінці слова про прп. Агапіта пише: «Яко же бо рече Господь, радость бываеть на небеси о едином грѣшницѣ кающемься, то кольма паче о толицѣх праведницѣх ангелом веселитися…»[46] (Лк. 15:7). Автор також, як і в інших випадках інші автори, звертається до Найвищого авторитету – Господніх слів, на якому будує другу, уже власну частину фрази. Однак нагадаємо: у євангельському тексті після слів про радість за одного грішника, який кається, Господь каже, що ця радість більша за ту, яка пов'язана з 99 праведниками, котрі не потребують покаяння. Якщо буквально зіставити зміст патерикового тексту з євангельським, може скластися уявлення про протиставлення автором-печерянином свого твердження – Спасителевому. Однак, прп. Полікарп, звісно, жодним чином не хотів зневажити Господні слова й тим паче він цього не зробив. Швидше, прославляючи отців Печерських, автор мав розуміння, що кожен із них уже приніс своє покаяння. Однак, на наш погляд, теза про те, що така велика кількість праведників повинна породжувати ще більшу радість, засвідчує, імовірно, використання цієї цитати із пам'яті, де збереглася одна важлива істина й не пов'язалася з нею друга її частина. Припустиме ще й таке пояснення (воно, до речі, може поєднуватися з попереднім), що в аналізованому пате-

[42] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 160.
[43] Конт Ф. «Кончавше правило…»… С. 114.
[44] ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). № 145. П. Лествиця Іоана Синайського. Арк. 73, 75, 81 зв.
[45] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 47.
[46] Там само. С. 133.

риковому уривку акцент зроблено на кількості: якщо покаяння одного грішника породжує велику радість на небі, то тим більше – такий сонм праведників. І прп. Полікарп не перечить Господнім словам, а, навпаки, у своєму звеличенні отців Печерських опирається на авторитет цих слів.

Ще одна цитата з Євангелія наведена в контексті історії преподобномучеників Феодора та Василія, а конкретно – розповіді про те, як прп. Феодор іменем Господнім звелів нечистим духам, котрі перешкоджали його трудам, перенести дрова з берега на гору. І те, що понад людські сили, було звершено в такий спосіб. Як повідомляє автор, багатьом іновірцям це видається неправдивим, але свідки чуда прославили Господа, «творящаго предивнаа чюдеса своихъ ради угодникъ, яко же рече Господь: “не радуйтеся, яко дуси вам повинуються, радуйтежеся паче, яко имена ваша написана суть на небесѣх”» (Лк. 10:20). Цитата безпосередньо стосується описаної ситуації: нечисті духи виявили покору Господу та Його угоднику. І, напевно, радість є дозволеною, адже сотворене Господом чудо через свого вірного раба засвідчує, очевидно, написаність імені прп. Феодора на небесах або, принаймні, імен святих засновників монастиря, про яких сказано далі. Так, автор продовжує пояснювати доцільність, можливість радості навіть за такої обставини (хоча в євангельському тексті йшлося про те, що не це повинно бути приводом для неї): «Но се убо съдѣа Господь въ славу свою молитв ради святых отець наших Антоніа и Феодосіа»[47].

Наступна цитата, вміщена у «Слові про заснування Печерської церкви», – «Радуйтеся бо, рече, и веселитеся, яко имена ваша написана суть на небесѣхъ»[48], – складається із двох євангельских цитат (Мф. 5:12, Лк. 10:20) (Д.І. Абрамович посилався лише на євангеліста Матфея – Мф. 5:12). Ми припускали, що це пов’язано із контекстом. У Патерику мовиться про блаженство похованих та написаних (!) у тому преславному храмі. Очевидно, йдеться про вписання імені в синодик. І цим міг би пояснюватися той факт, що цитата з євангеліста Матфея, яка закликає до радості, продовжується не тими словами, що йдуть у відповідному біблійному тексті, а уривком цитати з Євангелія від апостола Луки (Лк. 10:20), у якій небесна нагорода конкретизована: «имена ваша написана суть на небесѣхъ», що співзвучне патериковому повідомленню. Однак теза про написання у цьому храмі з’являється лише у пізнішій, Феодосіївській реадкції, а в Основній вона відсутня: йдеться лише про поховання. Але вірогідніше, що ті, хто був похованим у Печерській церкві, записувалися в синодик і молитовно згадувалися. Тобто поховання передбачало й вписання. А отже, початково ця думка могла бути вкладеною в текст, а у Феодосіївській редакції отримала своє вираження й словами (цілком імовірно, під впливом євангельської цитати та її слів про написання). Можна навіть припустити, що авторська думка є такою: імена, вписані в синодик Великої Печерської церкви («въ животыа книгы»), написані на Небі. Автор підтверджує свою думку авторитетом Господніх слів, хоча вони й стосуються іншого. У цьому патериковому уривку, на наш погляд, біблійна цитата має лише власну самодостатню цінність – як слова Спасителя – її євангельські контексти в конкретному випадку не залучено до змісту патерикової розповіді. Автор пояснює свою тезу, що імена похованих (і вписаних у синодик) християн написані на Небі, тому що ця церква «Богови любльши есть небесе»[49].

У контексті розповіді про прп. Прохора Лободника, опису його незвичайного подвигу, побіжно згадується притча про нерозумного багача. Зокрема, спосіб життя святого, який не мав житниць, де зберігав би свої блага (їх він не мав), буквально протиставляється настроям і поведінці згаданої особи з євангельського тексту: «Сій не рече, яко же богатый: “душе, имаши многа благаа, лежаща на многа лѣта, ежь, пій, веселися!”»[50] (Лк. 12:19).

У контексті оповіді про воздаяння прп. Феодосію за вірність Богу агіограф наводить відомі євангельські слова: «Таже и Господь к нему: “благый рабе, вѣрне умноживый преданный ти талант, тѣмже приими уготованный ти вѣнець и вниди в радость Господа своего”»[51] (Мф. 25:21). На наш погляд, автор звертається до авторитету Господніх слів задля підтвердження святості Печерського ігумена. Засвідчена також віра прп. Нестора в істинність сказаного Спасителем.

Оповідаючи про прихід князя Ізяслава, автор Житія прп. Феодосія наводить паралель між цим фактом і Священною історією. Як свого часу рабиня, побачивши апостола Петра, який, чудесним чином врятований із в’язниці, прийшов до них, «от радости не отвръзе вратъ» (Діян. 12:14), так і монастирський вратар, маючи благословення не відкривати во-

[47] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 167.
[48] Там само. С. 9.
[49] Там само. С. 9.
[50] Там само. С. 150.
[51] Там само. С. 23.

ріт до початку вечірньої, не впустив одразу гостя, а дізнавшись про те, що це справді князь, поспішно пішов до ігумена повідомити про прихід високої особи. Прп. Нестор порівнює в цьому уривку становище князя з аналогічним становищем первоверховного апостола: «о семь подражающу святаго и връховнаго апостола Петра»[52]. Вважаємо, що така паралель, насамперед, може бути звичайною згадкою подібної ситуації, відомої зі Святого Письма. І ця згадка вкотре засвідчує добру обізнаність печерських отців із біблійними текстами. Другим поясненням, яке, однак, не заперечує можливість першого, є те, що в такий спосіб автор усвідомлено проводив паралель між локальною монастирською історією та Священною.

Прп. Полікарп, який захоплено пише про святих отців Печерського монастиря, про те, що потрібно багато зусиль, щоб згадати й прославити всіх, хто праведно послужив Господу в цій обителі, зазначає: «Давыдскыи рекущи: радуйтеся, праведніи, о Господѣ, правѣдным подобаеть похвала!»[53] (Пс. 32:1–2) (важливо, що цей біблійний текст міг бути актуалізований богослужбовою практикою). Хоча на перший погляд здається, що автор вживає слова з Псалтирі задля акценту на прославленні Печерських отців (адже сказано «правѣдным подобаеть похвала!»), звернення до тлумачень цього місця Святого Письма й прочитання в їхньому світлі патерикових слів схиляє до думки, що все-таки наведеною цитатою прп. Полікарп наголошує на тому, що життя Печерських отців було прославленням Господа.

У текстах Феодосіївського циклу – «Слові про перенесенні мощей» та «Похвалі прп. Феодосію» – вміщено дві цитати з Притчей Соломона: «Съ похвалами бывающаа памяти преподобных възвеселятся людіе, рече премудрый Соломонь», «Похваляему праведнику възвеселятся людіе»[54] (Притч. 29:2). До речі, в обох випадках цитати починають названі тексти. Йдеться про радість від прославлення праведних людей, від знання про їхнє святе життя, їхні подвиги, які, у свою чергу, слугують взірцями для наслідування, надихають і підтримують на доброму шляху слідування Божим заповідям. Посередництвом цитат патерикова думка підтверджується авторитетом Святого Письма.

Згадуваний вже преподобномученик Євстратій, який перебував у полоні у єврея, був покараний останнім розп'яттям на хресті, подібно до того, як свого часу іудеї розіп'яли Спасителя. Святий терпів муку, дякуючи Богу. На сказане нечестивим господарем він відповідав словами вдячності Господу та багатьма цитатами зі Святого Письма, пов'язаними із Хресними стражданнями та Воскресінням Христа. Так, преподобномученик Євстратій каже: «О сем же дьни глаголеть (Давид, про якого йшлося в тексті перед цим – *Л.П.*): "сій день, иже сътвори Господь, възрадуемся и възвеселимся въ нь"»[55] (Пс. 117:24). Оскільки в тексті йшлося про те, що єврей розіп'яв святого полоненого в день Воскресіння Господнього, то, найбільш імовірно, що наведена цитата стосується цього великого дня. Варто зауважити, що вона входить також і до тексту стихір Пасхи. Але святий чи автор, який вклав ці слова в уста святого, пов'язував їх насамперед зі св. Давидом, тобто знав про їх походження із Псалтирі.

Крім явних цитат, пов'язаних із радістю, у тексті Патерика є й непрямі цитати та алюзії. Так, у розповіді про прп. Прохора Лободника наведені слова: «всегда работаше Господеви радуася»[56]. Припускаємо, що це може бути непрямою цитатою зі Святого Письма, наприклад, із Псалтирі. Найбільш близькою текстологічно нам видається цитата «Работайте Господеви со страхом, и радуйтеся Ему со стрепетом» (Пс. 2:11), хоча за змістом більш відповідною є «работайте Господеви в веселии» (Пс. 99:2). Цілком припустимо, що автор не проводив жодних усвідомлених паралелей зі Святим Письмом, а ці біблійні слова складали вже звичну його лексику, а ще більше – світогляд. Але й можливо, що прп. Полікарп розумів, що його слова відсилають до тексту Псалтирі, і в такий спосіб посилювалася їх значимість авторитетом Святого Письма.

На початку Похвали прп. Феодосію є фраза «Радости бо есть день и веселіа»[57]. Гадаємо, вона має свої витоки в Святому Письмі, можливо, у згадуваних псаломських словах: «сій день, иже сътвори Господь, възрадуемся и възвеселимся въ нь» (Пс. 117:24) (імовірно, актуалізовані через стихіри Пасхи) або ж у словах «даси радость и веселіе» (Пс. 50:10).

У двох текстах Феодосіївського циклу – «Слові про перенесення мощей» та «Похвалі прп. Феодосію» – велику кількість разів вживається слово «радуйся»[58]. Можна сказати,

[52] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 43.
[53] Там само. С. 172.
[54] Там само. С. 78, 86.
[55] Там само. С. 107.
[56] Там само. С. 150.
[57] Там само. С. 86.
[58] Там само. С. 83–84, 90–91.

що це анафора, подібна до єдинопочатків ікосів («харитизмів») в акафистах або після 6-ї пісні канону. Початково «радуйся» походило від Архангельського звертання до Пресвятої Діви Марії (перший акафист присвячений Благовіщенню Пресвятої Богородиці) і відображало сучасну земному життю Спасителя традицію вітання, зафіксовану в Євангелії.

Гнів. Цитат і алюзій, пов'язаних із гнівом, у тексті Києво-Печерського патерика виявлено 5. Як і щодо попередніх емоцій, так і в цьому випадку є явні цитати, а є непрямі, алюзії.

Так, у Слові про прпп. Тита та Євагрія є дві цитати зі Святого Письма, які покликані авторитетом Господніх слів утвердити правильну емоційну та поведінкову модель. Одна з цитат наведена на пояснення раптової смерті Євагрія, який не бажав примиритися з братом во Христі. Вона засвідчує, що, справді, відбувся справедливий Божий суд: «Рече бо Господь: "всякъ, гнѣвааися на брата своего без ума, повинень есть суду"»[59] (пор.: Мф. 5:22). А відтак, звертаючись безпосередньо до свого адресата Полікарпа, прп. Симон застерігає його від гніву, підкріплюючи свої слова Божими: «Господь … тъй бо рече; да не зайдеть солнце въ гнѣвѣ вашем»[60] (Еф. 4:26). Важливо, що слова Апостола як слова Святого Письма сприймалися як слова Божі, хоча це й не були слова безпосередньо Спасителя.

Ще одна алюзія, присутня в цій розповіді, пов'язана з Житієм мученика Никифора Антіохійського. Опис духовної дружби, а відтак, ворожнечі між двома християнами дуже подібний до того, що наведений у Слові про прп. Тита та Євагрія[61]. Мабуть, як і у випадку зі святими Варлаамом Печерським та муч. Вітом, автор, помітивши схожість у житіях прп. Тита та св. Никифора (саме в аспекті ворожнечі, гніву між двома братами во Христі, яких раніше пов'язувала велика сердечна дружба), через алюзію словесно поєднав ці дві розповіді. У такий спосіб патерикова історія ще й поглиблювалася контекстом Житія святого мученика Никифора Антіохійського, що, у свою чергу, додавало ваги повчанню про негнівливість.

Про князя Мстислава Святополковича, який несправедливо й жорстоко вчинив зі святими Василієм і Феодором, автор зазначає: «И нестерпѣвъ обличенія, и шуменъ бывъ от вина»[62]. Слова прп. Полікарпа про правителя текстологічно дуже близькі до псаломських: «И воста яко спя Господь, яко силен и шумен от вина» (Пс. 77:65). Навряд чи автор проводив аналогію між несправедливим князем і справедливим Господом. Щонайбільше, паралель могла існувати на рівні – Господь та господар країни. Але, цілком імовірно, що прп. Полікарп лише використав звичну з Псалтирі лексику, не переносячи глибинних смислів біблійного тексту.

Характеризуючи прп. Феодосія, його агіограф пише: «ни гнѣвливь, ні аръ очима»[63]. На наш погляд, тут присутня алюзія до псаломського тексту – «яко гнев в ярости его» (Пс. 29:6), яка, однак, не передбачає запозичення змісту із цього уривку зі Святого Письма до житія. Цілком можливо, що мав місце вплив інших біблійних текстів (наприклад, Іс. 13:9).

Страх. Цитат та алюзій, пов'язаних зі страхом, у Патерику ще менше – 3. І всі вони не мають вказівок на зовнішнє походження. Однак їхня текстологічна схожість до біблійних текстів (принаймні двох із них) дає підстави вважати їх такими. Так, прп. Симон повчає прп. Полікарпа: «Работай Господеви съ страхом»[64]. Це – відомі слова з Псалтиря: «Работайте Господеви со страхомъ» (Пс. 2:11). Важливо, що вони актуалізовані богослужбовою практикою – першим антифоном 1-ї кафизми (піснеспів «Блажен муж»), який виконується на Вечірній. Тож прп. Симон, хоча й не називає джерело походження своїх слів, гадаємо, розумів, що вони запозичені зі Святого Письма і що прп. Полікарпу це теж відомо, що додавало їм ваги в його сприйнятті та в очах адресата. Варто також звернути увагу на те, що в цитаті йдеться про правильний страх християнина – страх Божий, що передбачає благоговіння перед Господом і абсолютно відрізняється від інших страхів.

У своїх настановах братії прп. Феодосій, повчаючи про мужність і твердість у духовній боротьбі, ділився своїм досвідом. Святий ігумен розповідав про випробування, яке мало місце на початку його монашеського життя, про видіння чорного пса, що довго стояв перед подвижником і перешкоджав йому, а відтак став невидимим. Це викликало страх прп. Феодосія: «страх и трепеть обьять мя»[65]. Для характеристики емоційного стану використано слова із Псалтиря: «страх и трепеть пріиде на мя, и покры мя тьма» (Пс. 54:6). Це

[59] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 123.
[60] Там само. С. 123.
[61] Там само. С. 122.
[62] Там само С. 170.
[63] Там само. С. 55.
[64] Там само. С. 99.
[65] Там само. С. 48.

може пояснюватися, з одного боку, звичайним запозиченням відомої лексики, відомих словосполучень, що так влучно підходять для змалювання душевних переживань святого ігумена. Тим паче, що цей псалом повинен був бути особливо добре відомим для печерської спільноти: він входить до служби 6-го часу. Однак можливе також і інше пояснення, що не заперечує першого: псаломські слова покликані були внести в житійний текст той зміст, який був у першоджерелі. Нагадаємо, що в псалмі мовилося про скорботу пророка Давида через таємні підступи ворогів, про величезний страх. Псалмопівець зізнавався в своїй боязливості та страху перед ворогами. Пророк мав велику надію на Божу допомогу й це підтримувало його, однак були в житті такі моменти, коли випробовувалося його терпіння й тоді він відчував страх перед ворогами й звертався до Бога з молінням про допомогу[66]. Якщо зіставити цей контекст із патериковим, то, на наш погляд, можна побачити виразні паралелі: і в самій загрозі, яка спричинила відповідний душевний стан, і в протистоянні їй молитвою до Господа. Тобто цілком можливо, що саме ці слова використані для зображення емоцій прп. Феодосія з метою поглибити житійну розповідь додатковим змістом, пов'язати історію печерського ігумена з історією Пророка.

Є в тексті Патерика ще одна фраза, яка може бути алюзією до біблійного новозавітного тексту. У Житії прп. Феодосія згадується один христолюбець, який бачив видіння над Печерським монастирем. Текст так характеризує його: «чѣловѣку нѣкоему христолюбиву и боящуся Бога»[67]. Подібними словами у Діяннях святих Апостолів повідомляється про Корнилія: «[Корнилій] благоговѣин и бояйся Бога» (Діян. 10:2). Однак, попри деяку словесну схожість, все-таки однозначно стверджувати походження такого формулювання саме з біблійного тексту не можна. Хоча, цілком імовірно, що патерикові слова сягали своїм корінням до названого уривку. Автор міг внести їх навіть не усвідомлено. А міг і усвідомлено. Однак, гадаємо, тексти Діянь Апостолів, у порівнянні з Євангелієм та Псалтирем, менш відомі, вони не так «на слуху», як перші.

Сором. У тексті Патерика віднайдено також одну цитату, пов'язану із соромом: «покры срамота лице мое, чюждь бых братіи моеи и страненъ сыном матере моея»[68]. Слова тотожні псаломським (Пс. 68:8–9). Однак, на нашу думку, автор запозичив лише форму, за допомогою якої зобразив події з печерської історії. Зміст, який пов'язаний із цими словами в Псалстирі, не було внесено в текст прп. Полікарпа: пророк Давид терпить незаслужену ганьбу, а герой, щодо якого використано названі слова в Патерику, зазнав справедливого воздаяння – покрився гноєм за своє невірство. Однак важливим є те, що герой та / чи автор, мабуть, невипадково запозичує псаломські слова: вони буквально стосуються описаної ситуації. Гній-сором покрив обличчя і всього його. Але в результаті покаяння прокажений киянин був помилуваний Господом і отримав зцілення.

Висновки. 1. Майже всі виявлені цитати й алюзії (36 (38) із 44) походять зі Святого Письма (Псалтир – 17 (18), Євангеліє – 15, Апостол – 3, Притч – 2, Книга прор. Амоса – 1, Книга Товії – 1). Воно було першоджерелом для багатьох середньовічних творів. Тому до Патерика ці цитати могли потрапити через посередництво інших текстів, які в такому випадку були безпосереднім джерелом наявних цитат і алюзій. Насамперед біблійні тексти актуалізовувалися богослужбовою практикою. Однак у Патерику неодноразово чітко мовиться, що, то слова Господні, то слова пророка Давида, то Соломона. Це, як нам здається, однозначно вказує на те, що автори усвідомлювали походження цих слів саме з текстів Святого Письма. Факт переважання біблійних текстів серед джерел цитат і алюзій може пояснюватися, по-перше, тим, що, справді, в силу їх авторитетності та знаності (варто пригадати існуючу в Печерській обителі благочестиву практику вивчення Псалтиря напам'ять), до них найчастіше зверталися середньовічні автори, їх найчастіше – усвідомлено чи неусвідомлено – цитували. А по-друге, тим, що ці тексти з усієї християнської літератури, мабуть, найкраще відомі й для дослідників, тобто запозичення з них найпростіше виявити.

Крім біблійних, потенційними джерелами Патерика, виявленими в результаті цієї розвідки, були агіографічні (Житіє св. муч. Никифора Антіохійського, Житіє свв. мучч. Віта, Модеста і Крискентії), повчальні (Повчання Климента Болгарського) та богослужбові тексти (стихіри, акафисти, канони).

У результаті текстологічного порівняння цитат та алюзій із джерелами (насамперед маємо на увазі Святе Письмо), з'ясовано, що їхня відповідність – більшого чи меншого ступеню, що могло бути пов'язано з відтворенням із пам'яті, з наявністю різних редакцій тощо. З іншого боку, текстологічне зіставлення може допомогти у віднайденні безпосе-

[66] Разумовский Г., прот. Объяснение священной книги псалмов. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2020. С. 354.
[67] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 63.
[68] Там само. С. 174.

редніх джерел. У такий спосіб, наприклад, було уточнено висновки Д.І. Абрамовича: у тексті Патерика є дві різні цитати, кожна з яких складається із двох частин, одна походить із тексту св. євангеліста Матфея, інша – Луки.

Із 44 проаналізованих цитат і алюзій лише 16 (15) містять вказівку на запозичення. Очевидно, вона засвідчувала важливість наголошення на тому, що це не просто слова, а слова Господа, пророка Давида, Соломона. Складно пояснити відсутність такої вказівки в низці інших подібних випадків (близько 7), коли наголос на авторитетності цих слів був би, як нам здається, також важливим. Очевидно, автори мали іншу думку. Решта цитат і алюзій, припускаємо, не виділена тому, що автори прагнули подати приховану, ненаголошену, невиділену алюзію, або ж їх залучення до тексту було більше внесенням тільки форми (самих слів, лексики), а не змісту.

2. Цитати та алюзії дуже гармонійно вплетені авторами в текст Києво-Печерського патерика, що нерідко й ускладнює їх виявлення. Вони могли бути частиною прямої мови героїв, характеристики особи чи опису якоїсь ситуації тощо, без жодних вказівок на те, що це не оригінальні слова.

Досить часто запозичення – явні та особливим чином не вказані – несуть у собі не лише ідейне смислове навантаження, але також і буквально-словесно пов'язуються з патериковою розповіддю (наприклад, у контексті зазначення важливості поховання та вписання в синодик Печерської церкви вміщена євангельська цитата про те, що імена послідовників Господніх написані на небесах).

3. Щодо причин появи цитат і алюзій у тексті, їхнього функціонального призначення, то, на наш погляд, вони були покликані:

– по-перше, підкріпити ту чи іншу патерикову думку авторитетом Святого Письма як слова Божого (наприклад, навіть слова Апостола згадані як слова Господні) та, можливо, інших текстів християнської літератури. Особливо це справедливо у тих випадках, коли автори зазначають зовнішнє походження цитат через вказівки: «рече», «Давыдскыи рекущи», «по реченному» тощо.

У контексті вивчення ідеальної складової емоційного світу цей аспект засвідчує особливу важливість тих емоцій, щодо яких наявні відповідні цитати, значимість регулювання їх етики, цінність ментальних установок, пов'язаних із ними. Вони відображають уявлення про них та про їх правильність / неправильність залежно від обставин.

– по-друге, посередництвом повідомлень про конкретні ситуації з реалій Печерської обителі підтвердити непохитну істинність слів Господніх;

– по-третє, показати важливість Божих слів у житії святого;

– по-четверте, пов'язати локальну історію (обителі, Русі) із Священною;

– по-п'яте, на рівні форми (через використання подібної чи тотожної лексики) провести паралель між житіями (як подвигом) печерських святих і християнських святих більш раннього часу, які мали схожі риси, і в такий спосіб автор прагнув підкреслити цей зв'язок;

– по-шосте, внести в патериковий текст те змістове наповнення, яке міститься в першоджерелі, «розширити» в контексті змісту межі патерикового слова, поглибити цей зміст додатковими важливими пластами;

– по-сьоме, у частині випадків наявність цитат і алюзій, особливо коротких, могла бути пов'язаною з тим, що ці цитати, вирази, слова були добре відомими авторам, становили для них звичну лексику й тому не обов'язково «вкладалися» в текст із певною метою, а тим паче не несли змісту першоджерела, хоча могли й бути усвідомленими як цитата чи алюзія.

Дослідження цитат і алюзій дає можливість зробити висновок про те, що Печерські отці (герої Патерика, автори, читачі) блискуче знали Святе Письмо та інші тексти християнської літератури – і на рівні форми (лексики), і на рівні змісту.

4. 44 виявлені цитати та алюзії містяться в повідомленнях, які стосуються 5 аспектів емоційного світу – сліз і печалі, радості, гніву, страху та сорому – тобто охоплюють практично всю емоційну патерикову палітру. Важливо, що спостерігається певна відповідність і в кількісному співвідношенні: найчисельніші патерикові емоції (плач і смуток; радість) і за кількістю цитат та алюзій посідають відповідно перше та друге місця.

Важливі аспекти печерської візії емоційного світу базувалися на християнській, насамперед біблійній, традиції. Цитати та алюзії засвідчують цінність духовних сліз, духовної радості, святого страху Божого, важливість звернення до Господа в скорботах, перенесенні їх із надією на Нього; нагадують про те, що на зміну печалі приходить радість і що гріховне життя приводить до безутішного плачу; засуджують перебування в гніві та нерозумних земних веселощах.

Отримані висновки мають значення як у контексті проблематики джерел, так і в контексті вивчення емоційного світу людини українського Середньовіччя. Перспективами

дослідження є продовження роботи з виявлення відповідних цитат та алюзій, зокрема за словниками й цитатами з творів християнської літератури (повчальної та агіографічної), та їх аналізу; пошук безпосередніх джерел віднайдених цитат і алюзій, з'ясування можливості знайомства з ними печерської общини.

Патерик	Джерело	Дослідник	Вказівка в тексті
Сльози і печаль (21)			
тъй бо рече: «блажени плачющеи, яко тіи утѣшаться»$_{161}$	Мф. 5:4	А	+
да сѣявый съ слезами пожнеть в радости рукоати своя: плакаху бо ся, рече, вмѣтающе сѣмена своа, сіи о Христѣ утѣшени будут$_{161}$	Пс. 125:5–6	А	+
възваша бо, рече, праведніи, и Господь услыша их и от всѣх печали их избави их$_{35}$	Пс. 33:18	А	+
по реченному «вечерь въдвориться плачь, и заутра радость»$_{150}$	Пс. 29:6	А	+
всю печаль свою възверзи къ Господу, яко тъй попечеться нами, яко же хощеть$_{50}$	Пс. 54:23	А	–
възверзи на Господа печаль свою, и тъй тя препитаеть$_{121}$	Пс. 54:23	А	–
възверзи на Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тъй сътворить, яко же хощеть$_{178}$	Пс. 54:23	–	–
не плачита мене, но плачита себѣ и чад своих$_{116}$	Лк. 23:28	–	–
(яко суботъ ваших ненавидить Господь) и преложи праздникы ваша в сѣтованіе$_{107}$	(Іс. 1:14); Ам. 8:10	–	–
Бысть … плачь великь, яко и по мертвѣм. Раби и рабыня плачющися господина своего$_{35}$	Житіє і муки Віта…	–	–
плакатися имаши послѣжде много безь успѣха$_{102}$	Повчання Климента Болгарського	–	–
плачася и сѣтуя$_{174}$	Пс. 34:14	–	–
въсплачете и възрыдаете$_{107}$	Лк. 6:25	–	–
плачася горько$_{191}$, плакася горько$_{30–31}$	Мф. 27:75; Лк. 22:62	–	–
не тръплю бо жива быти, аще не вижю его$_{30}$	Канон про Розп'яття Господнє і на плач Пресвятої Богородиці	–	–
горьцѣ рыдающи$_{35}$	Канон про Розп'яття…	–	–
или дѣтій отлученіе и сель опечалуеть мя?$_{67}$	Мф. 19:29	–	–
моля Бога съ слезами$_{50…}$	Тов. 12:12 Син., Скит. пат. христ. трад.	К –	–
съ слезами учаше$_{55, 71}$	Діян. 20:31	–	–
источникъ слезъ$_{160}$	Пс. 83:7 Лествиця	К –	–
слезный … съсуд$_{160–161}$	Пс. 55:9	?	–
Радість (14)			
имѣа на памяти присно слово Господне, и тѣм утѣшаа веселяшеся. «Блажени бо есте, рече, егда укорять вы и егда рекуть всякь золь глаголь на вы лжюще мене ради. Възрадуитеся и възыграйте, се бо мьзда ваша многа есть на небесѣхъ»$_{47}$	Мф. 5:11–12, Лк.6:22–23	А: Мф. 5:11–12	+
Яко же бо рече Господь, радость бываеть на небеси о едином грѣшницѣ кающемься, то кольма паче о толицѣх праведницѣх ангелом веселитися$_{133}$	Лк. 15:7	–	+
творящаго предивнаа чюдеса своихъ ради угодникъ, яко же рече Господь: «не радуйтеся, яко дуси вам повинуються, радуйтежеся паче, яко имена ваша написана суть на небесѣх»$_{167}$	Лк. 10:20	А	+
Радуйтеся бо, рече, и веселитеся, яко имена ваша написана суть на небесѣхъ$_{9}$	Мф. 5:12, Лк. 10:20	А – Мф. 5:12	+
Сій не рече, яко же богатый: «душе, имаши многа благаа, лежаща на многа лѣта, ежь, пій, веселися!»$_{150}$	Лк. 12:19	А	+
Таже и Господь к нему: «благый рабе, вѣрне умноживый преданный ти талань, тѣмже приими уготованный ти вѣнець и вниди в радость Господа своего»$_{23}$	Мф. 25:21	А	+?

Патерик	Джерело	Дослід-ник	Вказівка в тексті
от радости не отвръзе вратъ$_{43}$	Діян. 12:14	А	+
Давыдскыи рекущи: радуйтеся, праведніи, о Господѣ, правѣдным подобаеть похвала!$_{172}$	Пс. 32:1/2	А	+
Съ похвалами бывающаа памяти преподобных възвеселятся людіе, рече премудрый Соломонь$_{78}$	Притч. 29:2	А	+
Похваляему праведнику възвеселятся людіе$_{86}$	Притч. 29:2	А	–
О сем же дьни глаголеть: «сій день, иже сътвори Господь, възрадуемся и възвеселимся въ нь»$_{107}$	Пс. 117:24	–	+
всегда работаше Господеви радуася$_{150}$	Пс. 2:11 Пс. 99:2	–	–
Радости бо есть день и веселіа$_{86}$	Пс. 117:24 Пс. 50:10	–	–
радуйся$_{83–84, 90–91}$	Ікос (Канон, Акафист)		
Гнів (5)			
Рече бо Господь: «всякъ, гнѣваися на брата своего без ума, повинень есть суду»$_{123}$	Мф. 5:22	А	+
Господь… тъй бо рече; да не зайдеть солнце въ гнѣвѣ вашем$_{123}$	Еф. 4:26	–	+
Слово про Тита і Євагрія	Житіє св. муч . Никифора	–	–
И нестерпѣвъ обличенія, и шуменъ бывъ от вина$_{170}$	Пс. 77:65	–	–
ни гнѣвливь, ні аръ очима$_{55}$	Пс. 29:6, Іс. 13:9 …	–	–
Страх (3)			
Работай Господеви съ страхом$_{99}$	Пс. 2:11	–	–
страх и трепеть обьять мя$_{48}$	Пс. 54:6	–	–
чѣловѣку нѣкоему христолюбиву и боящуся Бога$_{63}$	Діян. 10:2	–	–
Сором (1)			
покры срамота лице мое, чюждь бых братіи моеи и страненъ сыном матере моея$_{174}$	Пс. 68:8–9	–	–

References

Danilevskiy, I. (2002). Tsentonno-parafraznyiy printsip v tvorchestve pervyih kievo-pecherskih letopistsev: prepyatstvie ili pomosch dlya issledovatelya? [The centone-paraphrase principle in the work of the first Kyiv-Pechersk chroniclers: an obstacle or help for the researcher?]. *Mogilyanski chitannya 2001 roku – Mohyla readings of 2001*, P. 68–81.

Danilevskiy, I. (2004). Povest vremennyih let: Germenevticheskie osnovyi izucheniya letopisnyih tekstov [The Tale of Begone Years: Hermeneutic foundations of studying historical texts].

Kont, F. (2005). «Konchavshe pravilo, paki nachakh molitisia Khristu i Bogoroditce so slezami» (Slezy v russkoi dukhovnoi kulture) [«At the end of the rule, again began to pray to Christ and the Virgin with tears» (Tears in Rus spiritual culture)]. *Telo v russkoi kulture – Body in Russian culture*, P. 113–118.

Petrushko, L. (2022). Pechal i slozy v epokhu Serednovichchia: vikovyi ta hendernyi aspekty [Sorrow and Tears in the Middle Ages: Age and Gender Aspects]. Istoriia, nauka, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy – History, science, memory in the scientific dimension: state, prospects. Kyiv, Ukraine.

Razumovskiy, G., archpriest. (2020). Obyasnenie svyaschennoy knigi psalmov [Explanation of the sacred book of Psalms]. Pochaiv, Ukraine.

Syvets, S. (2013). Filosofsko-literaturna interpretatsiia katehorii «movchannia» ta «tyshi» v «Kyievo-Pecherskomu Pateryku» [Philosophical and literary interpretation of the category «silence» and «piece» in «Kyiv-Pechersk Paterik»]. *Literaturoznavchi studii – Literary studies, 39, Ch. 2*, P. 388–391.

Петрушко Людмила Анатоліївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01601, Україна).

Petrushko Liudmyla – candidate of historical sciences, research fellow of the department of codicology and codicography, institute of manuscript, Vernadsky national library of Ukraine (62 Volodymyrska Str., 01601, Kyiv, Ukraine).

E-mail: liudmyla1991@ukr.net

EMOTIONAL WORLD OF THE KYIVAN CAVE PATERICON THROUGH THE PRISM OF QUOTES AND ALLUSIONS FROM CHRISTIAN LITERATURE

The goal of the article *is to reveal the informational potential of quotations and allusions in the context of the messages of the Kyivan Cave Patericon about the emotional world.* ***Methodology****. The research uses methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, narrative, heuristic, retrospective, textual comparison, interpretive and hermeneutic.* ***The scien-***

tific novelty. *The article makes the first attempt at a comprehensive analysis of pateric quotations and allusions related to the emotional world, most of which have been discovered or clarified for the first time.* ***Conclusions.*** *The identified quotations and allusions come from biblical, hagiographic, didactic and liturgical texts. They were urged to reinforce this or that opinion by the authority of the texts of Christian literature; to confirm the doubtless truth of God's words through reports about specific situations from the realities of the Pechersk monastery; connect local history with Sacred history; at the level of form, draw a parallel between the lives of the cave saints and the Christian saints of earlier times, who had similar features; to introduce into the pateric text the content contained in the original source, to «expand» the boundaries of the pateric word in the context of the content, to deepen this content with additional important layers. In some cases, the presence of quotations and allusions, especially short ones, could be due to the fact that these words were well known to the authors, were a familiar vocabulary for them and therefore were not necessarily «inserted» into the text with a specific purpose, although they can be understood as a quotation or an allusion. Important aspects of the Pechersk vision of the emotional world were based on the Christian, primarily biblical, tradition. The obtained conclusions are important both in the context of the problem of sources and in the context of the study of the emotional world of a person in the Ukrainian Middle Ages.*

Key words: *emotional world, Kyivan Cave Patericon, quotations and allusions, Holy Scripture, hagiography, educational literature, liturgical texts.*

Дата подання: 3 квітня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 24 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петрушко, Л. Емоційний світ Києво-Печерського патерика крізь призму цитат та алюзій християнської літератури. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 97–112. DOI: 10.58407/litopis.230211.

Цитування за стандартом APA

Petrushko, L. (2023). Emotsiinyi svit Kyievo-Pecherskoho pateryka kriz pryzmu tsytat ta aliuzii khrystyianskoi literatury [Emotional world of the Kyivan Cave Patericon through the prism of quotes and allusions from Christian literature]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 97–112. DOI: 10.58407/litopis.230211.

УДК 811’161.2

Аліна Гончаренко

●

«ЧУЖИЙ» ТЕКСТ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ[1]

DOI: 10.58407/litopis.230212
© А. Гончаренко, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6528-0873

У статті розглянуто загальні способи включення чужого тексту до авторської розповіді в ключових структурних елементах Києво-Печерського патерика – посланнях Симона та Полікарпа. ***Метою*** *дослідження стало виявлення в аналізованому тексті спеціальних засобів відмежування давньоруськими книжниками думок попередників. Застосовано* ***методи****: суцільної вибірки для виявлення ілюстративного матеріалу, зіставний метод для встановлення спільних та специфічних рис при аналізі звернень до першоджерел різними авторами Патерика, описовий – для інтерпретації мовного оформлення структури тексту, що поєднує «своє» та «чуже».* ***Новизна*** *праці полягає в тому, що на матеріалі оригінального патерикового тексту такі спостереження не проводилися. Опрацьований матеріал дозволив зробити* ***висновки****: в епоху середньовічного письменства залучення фрагментів із авторитетних джерел було обов’язковою умовою існування тексту, який претендував на широке визнання. Такими джерелами для Патерика закономірно стали Біблія та перекладна дидактична література. Встановлено, що елементи цих творів уводяться буквально або шляхом переповідання в новому тексті. У випадку відсутності маркування такі уривки зливаються з авторською розповіддю, оскільки змістовно доповнюють її. Покликання на попередників здійснюються описово. Чужі думки в пам’ятці часто нагадують посилання на усні висловлювання, які набувають рис прямої мови. Найчастотнішою формальною ознакою цитування є лексико-граматична – вживання формули ‘дієслово говоріння + іменник (займенник) у називному відмінку’ в препозиції. Спостерігаються також ознаки відділення чужого тексту на морфологічному, стилістичному рівнях. Патерик демонструє складні переплетіння різних способів включення засвоєних фрагментів у межах одного контексту.*

Ключові слова: *Києво-Печерський патерик, цитування, переказ, пряма мова, Біблія, перекладна література.*

Києво-Печерський патерик – одна з найвідоміших писемних пам’яток середньовічної доби на теренах Східної Славії, що своєю появою утвердила патериковий жанр в українській літературі. Саме йому судилося стати «тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства – неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, “золотою книгою” українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення»[2].

Унікальність Патерика полягає в його компілятивності, адже він увібрав у себе різножанрові тексти (традиційне та патерикові житія, елементи літописних оповідей, монастирського епосу, епістолярію), написані різними авторами (постриженіками Печерського монастиря) та в різний час (XI–XIII ст.). Початки твору знаходимо в статтях про Печерський монастир із Повісті временних літ і Київського літопису, а також у Житії преподобного Феодосія Печерського, яке певним чином, за твердженням архиєпископа Ігоря Ісіченка, може вважатися прототекстом Києво-Печерського патерика[3]. Житіє Федосія, Похвала йому, оповідання з літопису та деякі інші статті, що мають стосунок до Печерського монастиря, увійшли до складу Патерика згодом (але не пізніше XV ст.)[4]. Ядро твору складає листування Володимиро-Суздальського єпископа Симона та його духовного сина ченця Печерського монастиря Полікарпа. У їхніх посланнях наведено повчальні епізоди з

[1] Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам’ятки. Організаторами заходу виступили: École pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).

[2] Грушевський М.С. Історія української літератури. Київ-Львів, 1923, Т. III, кн. 3, ч. 1. С. 114.

[3] Ісіченко І. Барокова рецепція персонажів Києво-Печерського патерика: Святі-письменники. *Chrzescijanskie swieta i swieci w zyciu duchowym Ukraincow na przełomie tysiacleci*. Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001. P. 435.

[4] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. С. XII.

життя перших насельників згаданого монастиря. У такий спосіб автори намагалися донести до читача відомості про життя подвижників та навести практичні приклади для ченців.

Виразна дидактично-релігійна спрямованість пам'ятки зумовила залучення агіографами чужорідних текстових елементів, що водночас уводило її до загальнолітературного та ширше – загальнокультурного канону. У цьому зв'язку слід нагадати, що в тогочасній літературі панувало цілком відмінне від сучасного поняття авторства та плагіату: відсутнім було традиційне нині маркування дослівного фрагмента із зазначенням місця цитати, відбувалося злиття текстів у єдине ціле, де розпізнати засвоєні уривки ставало можливим лише за умови досконалого знання різних творів. Тому набуває актуальності питання про розрізнення «свого» й «чужого» для давньоруського книжника та можливість віднаходження в тексті спеціальних засобів відмежування ним думок попередників.

У мовній площині ключових структурних компонентів Києво-Печерського патерика – посланнях Симона та Полікарпа – засвідчено щонайменше 112 міжтекстових паралелей (46 та 66 відповідно). Уводячи елементи «чужого», автори Патерика апелюють до широкого кола джерел – Святого Письма та відомих на той час літературних творів аскетичного, настановчого змісту.

Релігійний характер аналізованої пам'ятки закономірно зумовив її тісну взаємодію з Біблією. За спостереженнями В.В. Гоголіної, зв'язки між цими текстами проявляються на різних рівнях: композиційному, персоналістичному, ідейно-тематичному, символічно-алегоричному[5]. Серед засвоєних біблійних фрагментів помітні як старозавітні, так і новозавітні. І хоч вкраплення з Нового Завіту в тексті послань переважають кількісно, звернення до старозавітних тверджень також є непоодинокими. При цьому традиційно з-поміж канону текстів Старого Завіту Симон і Полікарп найчастіше обирають Псалтир – чи не найпопулярнішу в епоху руського Середньовіччя релігійну книгу. «Проймаючи своєю молитовною атмосферою духовне життя і напоюючи своїм образним світом книжність Київської Русі, Псалтир, – зауважує І. Ісіченко, – входить як стилетворчий фермент до переважної більшости тогочасних текстів»[6]. Проведене спостереження засвідчує, що старозавітні ідеї автори Патерика переважно відтворюють дослівно (чи майже дослівно), тоді як новозавітні вкраплення часто є завуальованими. Такий стан речей, імовірно, зумовлений тим, що хоч обидві біблійні частини й використовувалися досить активно в християнській догматиці, проте Старий Завіт частіше сприймався крізь призму новозавітного тексту, що часом потребувало його уточнення та тлумачення.

З-поміж літературних джерел у Патерику наявні звернення до популярних на той час перекладних святоотецьких творів, а також до оригінального письменства. Зокрема Симон виказує обізнаність із «Паренезисом» Єфрема Сирина, «Ліствицею» Івана Ліствичника, «Словом про розчулення душі» Євагрія, у його Посланні простежуються сліди візантійських патериків, зокрема Синайського патерика та Vitae Patrum, Житій Антонія та Феодосія Печерських. Полікарп натомість послуговується вужчим колом джерел: «Паренезисом» Єфрема Сирина, «Ліствицею» Івана Ліствичника, Прологом, Літописом Нестора, Житіями Антонія та Феодосія Печерських. Варто зауважити, що книжники досить рідко відтворюють літературні фрагменти слово в слово. Здебільшого в тексті відгомін відомих творів проявляється крізь різні форми натяку на них чи своєрідний переказ.

Загалом можна сказати, що автори Патерика вдаються до декількох способів використання думок попередників та відображення їх у своєму творі. З одного боку, джерело вводиться чи буквально, чи шляхом переповідання в новий текст. Тоді авторська розповідь може обрамляти чужі думки або навпаки прототекст виступає в ролі змістового фону для викладу своїх ідей. Маркування засвоєних елементів при цьому не проводиться. «Своє» та «чуже» зливаються в структурі тексту настільки, що «чуже» сприймається за авторський текст. Виявити вкраплення з іншого твору можливо лише за умови знайомства з ним. Характерно, що автори вдаються до такого способу, здебільшого апелюючи до відомих епізодів з популярних на той час біблійних чи літературних джерел. Прикладом цьому може слугувати такий фрагмент епістолярної частини Симонового послання, який тісно перегукується з текстом «Паренезиса» Єфрема Сирина. Пор.: «**Брате! сѣд в безмолвіи, събери ум свой и рьци к себѣ: о убогый иноче, нѣси ли мира оставилъ и по плоти роди-тель Господа ради? Аще же и здѣ, пришед на спасеніе, а не духовнаа твориши, и что ради в чернеческое имя облъкся еси?**»[7] (Послання Симона до Полікарпа) та «**Сѣдящю же ти въ безмолвьи въ кельи своеи сбери си помыслъ рекъ къ сердцю свому,**

[5] Гоголіна В.В. Поетика біблійного інтертексту у «Києво-Печерському патерику»: дис. канд. філол. наук: 10.01.01. Львів, 2019. 245 с.
[6] Ісіченко І. Псалтир у літературному житті Київської Русі. *Історико-літературний журнал.* Одеса, 2005. № 11. С. 32.
[7] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 99.

человѣче нѣси ли оставилъ мира по плъти родитель и другы и богатьство Господу поспѣшьствующю. То кыи оуспѣхъ. Аще и сдѣ пришед на спасенье сопо-статьная дѣлаши и сгѣршаши предъ Господомь. токмо въ праздно имя оболк-лъся си…»[8] (Паренезис).

Значною мірою Патерикові, як і решті давніх та сучасних творів, властиві покликання на попередників при використанні думок, узятих з інших текстів. «Чуже, – зауважує М.М. Пещак, – виступає в них як розрізнені текстотворчі факти для підтвердження своїх ідей або заперечення чи уточнення інших»[9]. При цьому називаються книга-джерело чи її автор, ім'я того, кому належить той чи інший вислів («**по апостолу**», «**послушай блаженаго Євагрія**», «**но что пишеть блаженый Іоанъ иже в Лѣствици**», «**рече Господь**») або ж дається загальна характеристика прототексту («**и се в книгах речено бысть**»). Своє та чуже в такий спосіб відокремлюються описово. Запозичені міркування переважно наводяться дослівно.

Важливою рисою аналізованого твору є те, що чужі думки в ньому часто мають вигляд посилань на усні висловлювання. Тому цитати в тексті нагадують зразки прямої мови, яка відмежовується спеціальними лексико-граматичними засобами. Здебільшого авторський текст перед цитованим фрагментом, що є прямою мовою, закінчується дієсловом зі значенням говоріння. Вибір припадає на дієслова, що вимагають доповнення їх лексичного значення іменником (рідше – займенником) у називному відмінку. Серед найчастотніших дієслів говоріння у Патерику виступають аористні форми одиниці *ректи*: «**К тѣм бо <u>рече</u> Господь**[10]**: "тако да просвѣтится свѣтъ вашь пред человѣкы, да видять добраа ваша дѣла и прославять Отца нашего, еже есть на небесѣх"**»[11] (Мат. 5:16); «…**о них же <u>пророкъ рече</u>: "одебеле сердце людій сих, ушима тяжко слышаша"**»[12] (Іс. 6:10); «**<u>Рече</u> бо <u>пророкъ Давидъ</u>: "исповѣм на ся безаконіа моя Господеви, и тъй отпустить нечестіе сердца моего"**»[13] (Псал. 31:5). Рідшим, але також частотним є дієслово *глаголати*: «**И <u>Давидъ</u> бо молится <u>глаголя</u>: "единого прошу у Господа, того възыщу, да живу въ дому Господни вся дьни живота моего, да узрю красоту Господню и посѣщаю церкве святыя Его"**»[14] (Псал. 26:4); «**<u>Глаголеть Господь</u>: "не приобидѣте единого от сих малых, яко ангели их всегда видять лице Отца моего, иже есть на небесѣх"**»[15] (Мат. 18:10). У поодиноких випадках трапляються словоформи дієслів *писати*, *слушати*: «**<u>Послушай</u> блаженаго <u>Євагрія</u>: "мних, аще съгрѣшить, праздника на земли не иматъ"**»[16]; «**Не вѣруеши ли, окаанне, <u>написаному</u>: "никто же възметъ чести о собѣ, но званный от Бога"**»[17] (Псал. 114:5).

Форма *рече* як маркер слів автора водночас може уводитися всередину прямої мови. Такі випадки позначення цитати засвідчено в тексті винятково при відтворенні рядків, узятих зі Святого Письма: «**Идѣже бо, <u>рече</u>, два или три събрани въ имя мое, ту есмъ**»[18] (Мат. 18:20); «**плакаху бо ся, <u>рече</u>, вмѣтающе сѣмена своа, сіи о Христѣ утѣшени будуть**»[19] (Псал. 125:5–6).

Зрідка, коли посилання робиться на біблійний текст, дієслово говоріння (чи інше) може пропускатися. Паспортизація засвоєного матеріалу за таких умов зводиться до називання джерела чи його автора: «**по <u>апостолу</u>: "аще убо ясте или пієте, все въ славу Божію творите"**»[20] (1 Кор. 10: 31). Зазвичай внесенню подібного маркування передує ще одна цитата, атрибутована за допомогою словосполучення 'дієслово говоріння + іменник (займенник) у називному відмінку'. Пор.: «…**то не <u>глаголеть</u> ли <u>Христос въ Євангеліи</u>: "сего ради оставить человѣкъ отца своего и матерь и прилѣпиться къ женѣ своей, и будета оба въ плоть едину, уже бо нѣсть два, но плоть едина". <u>Апостолъ</u> же: "унее есть женитися, нежели раждизатися; вдовицам же велить второму браку причтатися"**»[21] (Мат. 19:5; 1 Кор. 7:9).

---

[8] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 219, прим. 99.
[9] Пещак М.М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. Київ: Українознавство, 1994. С. 65.
[10] Ілюстративний матеріал наведено із внесенням сучасної пунктуації за виданням Д.І. Абрамовича (1991).
[11] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 110.
[12] Там само. С. 113.
[13] Там само. С. 174.
[14] Там само. С. 99.
[15] Там само. С. 138.
[16] Там само. С. 118.
[17] Там само. С. 101.
[18] Там само. С. 99.
[19] Там само. С. 161.
[20] Там само. С. 100.
[21] Там само. С. 144.

Авторський текст у Патерику часом відрізняється від прямої мови й на морфологічному рівні. Якщо у словах автора переважають дієслова теперішнього часу та третьої особи, то у прямій мові – дієслова наказового способу та другої особи: «**О нем же <u>рече</u> Моисей: "<u>узрите</u> животъ вашь висящь прямо очима вашима"**»[22] (Второз. 28:66); «**<u>Рече</u> бо Господь: "<u>не скрывайте</u> собѣ сокровища на земли, идѣже татіе подкопывають и крадуть; <u>съкрывайте</u> же собѣ сокровище на небесѣх, идѣже ни тля тлить, ни татіе крадуть"**»[23] (Луки 12: 33–34).

Розмежування між «своїм» та «чужим» текстом у Патерику при детальному спостереженні виявляється й у підборі мовно-стилістичних засобів. Хоч загалом мова пам'ятки є церковнослов'янською, у тексті трапляються питомі східнослов'янські риси. Утім, у фрагментах, які відтворюють біблійний чи аскетичний літературний прототекст, такі елементи є неприпустимими. Засвоєні уривки позбавлені описів побутових деталей, натомість мають морально-дидактичне спрямування. Зокрема, витриманий книжний стиль простежується в багатій на цитати, алюзії та ремінісценції епістолярній частині послання Симона, що містить настанови Полікарпові. Водночас текст коротких оповідей про життя чорноризців часто містить деталі історичного характеру, інформацію про господарську діяльність Печерського монастиря, що певною мірою виводить патерик із ряду пам'яток високого релігійного характеру.

У посланнях помітним є домінування препозитивних синтаксичних конструкцій із дієсловами говоріння. Уже сама така позиція налаштовує читача на пошук у наступному тексті чужих слів і відповідне їх сприймання. Постпозитивні маркування, приєднані за допомогою підрядного сполучника та вжиті винятково при переказуванні тексту попередніх джерел, є одиничними: «…**и обрящешися мотыла ядый, <u>якоже въ Отечьницѣ писано</u>**»[24]; «**Болеславъ, напрасно умре, и бысть мятежь великъ въ всеи Лядскои земли, и въставше людие избиша епископы своя и боляре своя, <u>яко же в Лѣтописци повѣдаеть</u>**»[25].

Використання в Патерику «чужого» тексту – доволі складне явище. Пам'ятка насичена рядами фрагментів запозиченого характеру в межах одного контексту. При цьому одночасно взаємодіють марковані та немарковані уривки, перекази та дослівні відтворення міркувань попередників. До прикладу, в епістолярній частині Симонового послання зазначено: «**Помысли, чадо, и больши сих, како Господь нашь смири себе, бывь послушливъ до смерти своему Отцю** (Філіп. 2:8)**; досаждаем – не прещаше** (1 Петр. 2:23), **слышася "бѣсъ имаши"** (Ів. 10:26), **по лицу біем и заушаем и оплеваем – не гнѣвашеся, но и о распинающих его моляшеся** (Лук. 23:34). **Тако и насъ научиль есть: "молите бо, рече, за врагы ваша и добро творите ненавидящим васъ и благословите кленущаа вы"** (Лук. 6:27–28)»[26]. Тут поєднано 5 фрагментів із різних книг Нового Завіту: чотири з них повністю зливаються з авторським текстом і не розпізнаються без відповідної теологічної підготовки, останній епізод маркує словоформа *рече*, уведена всередину цитати. У Полікарповому тексті натрапляємо одразу на 7 старозавітних та новозавітних епізодів, серед яких спостерігається маркування всередині прямої мови, переказ однієї з біблійних притч, що включає в себе цитування слів героїні, препозитивне маркування за формулою 'дієслово говоріння + іменник (займенник) у називному відмінку', немарковане включення рядків зі Святого Письма, котрі зливаються з авторським текстом: «**Им же бе, рече, судом судите – судиться вам, в ню же мѣру мѣрите – възмѣриться вам** (Мат. 7:2). **Разумѣйте, опасно обидящіи притчю, реченную Господем, въ святѣмъ Єуаггеліи, судію немилостивого и вдовицю обидимую, къ нему же прихождаше часто и стужаше ему, глаголющи: мьсти мене от суперника моего** (Лук. 18:3). **Глаголю бо вам, яко сътворить Господь въскорѣ месть рабом своим, тъй бо рече: мнѣ месть и азъ отмъщю** (Римл. 12:19). **Глаголеть Господь: не приобидѣте единого от сих малых, яко ангели их всегда видять лице Отца моего, иже есть на небесѣх** (Мат. 18:10). **Яко праведенъ Господь и правду възлю-би, и праваа видѣ лице его** (Псал. 10:7). **Єже бо человѣкъ всѣеть, то и пожнеть** (Гал. 6:7). **Сицева гордымъ отмъщеніа, им же Господь противиться, смиренным же даеть благодать** (Притч. 3:34)»[27]. Як бачимо, для авторів важливо максимально переконливо донести до читача певну думку, що й зумовлює підбір цитованих висловів. Такий

[22] Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 107.
[23] Там само. С. 134.
[24] Там само. С. 100.
[25] Там само. С. 148.
[26] Там само. С. 100.
[27] Там само. С. 138.

підхід дозволяє творчо підійти до використання текстів попередників, створюючи з їхніх уривків новий цілісний текст, покликаний зафіксувати в мовній свідомості читача провідну ідею.

Отже, для авторів Києво-Печерського патерика – оригінальної пам'ятки релігійно-дидактичного змісту – посилання на думки попередників були важливою передумовою залучення новоствореного тексту до загальнолітературного та загальнокультурного канону. В аналізованому творі активно використано Святе Письмо, зразки перекладної візантійської святоотецької літератури, оригінальні літописні та агіографічні джерела, що свідчить про досконале знання цих пам'яток давньоруськими книжниками. Залучення елементів чужого тексту до авторської розповіді відбувається як шляхом переказування, натяку на прототекст, так і дослівного його відтворення. Найнадійнішою формальною ознакою використання елементів інших творів у Патерику є препозитивна конструкція дієслова говоріння (здебільшого *ректи*) та іменника чи займенника у називному відмінку.

References

Hoholina, V.V. (2019). Poetyka bibliinoho intertekstu u «Kvievo-Pecherskomu pateryku» [Poetics of the Bible Intertext in the «Kviv-Pechersk Paterik»]. Lviv, Ukraine.

Isichenko, I. (2001). Barokova retseptsiia personazhiv Kyievo-Pecherskoho pateryka: Sviati-pysmennyky [Baroque reception of characters of the Kyiv-Pechersk Patericon: Saints-writers]. *Chrzescijanskie swieta i swieci w zyciu duchowym Ukraincow na przełomie tysiacleci*. Kraków, Poland.

Isichenko, I. (2005). Psaltyr u literaturnomu zhytti Kyivskoi Rusi [Psalter in the literary life of Kyivan Rus]. *Istoryko-literaturnyi zhurnal*, *11*. P. 30–43.

Peshchak, M.M. (1994). Rozvytok davnoruskoho i staroukrainskoho naukovoho tekstu [Development of Old Rus and Old Ukrainian scientific text]. Kyiv, Ukraine.

Гончаренко Аліна Володимирівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Honcharenko Alina – candidate of philology, junior researcher of the O.O. Potebnia Institute of linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Hrushevskyi Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: goncharenko.al.v@gmail.com

«ALIEN» TEXT IN THE KYIV-PECHERSK PATERICON

The article examines the general ways of including a borrowed text into the author's narrative in the key structural elements of the Kiev-Pechersk Patericon – the letters of Simon and Polycarp. ***The purpose of the study*** *was to identify in the analyzed text special means of distinguishing thoughts of the early scribes and those of their ancestors. The continuous sampling* ***method*** *was used to identify illustrative material, the comparative* ***method*** *was used to establish common and specific features in the analysis of references to primary sources by various authors of Patericon, the descriptive* ***method*** *was used to interpret the linguis-tic design of the text structure that combines «own» and «alien».* ***The novelty*** *of the work lies in the fact that no such observations have been made on the material of the original Patericon text. The processed material made it possible to draw the following* ***conclusions****. In the era of medieval writing, the inclusion of fragments from authoritative sources was a necessary condition for the existence of a text that claimed to be widely recognized. Such sources for Patericon naturally became the Bible and translated didactic literature. It is established that elements of these works are included literally or by retelling in the new text. In the absence of marking, such passages merge with the author's story, as they meaningfully supplement it. References to earlier authors are made descriptively. The opinions of others in the memorabilia often remind us of references to oral statements that takes on the features of direct speech. The most frequent formal sign of citation is the lexical-grammatical one – the use of the formula «verb of speech + noun (pro-noun) in the nominative case» in the preposition. There are also signs of separation of someone else's text on the morphological and stylistic levels. Patericon demonstrates a complex interweaving of different ways of incorporating borrowed fragments into the same context.*

Key words: *Kyiv-Pechersk Patericon, citation, retelling, direct speech, Bible, translated literature.*

Дата подання: 4 квітня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 10 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гончаренко, А. «Чужий» текст у Києво-Печерському патерику. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 113–117. DOI: 10.58407/litopis.230212.

Цитування за стандартом APA

Honcharenko, A. (2023). «Chuzhyi» tekst u Kyievo-Pecherskomu pateryku [«Alien» text in the Kyiv-Pechersk Paterikon]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 113–117. DOI: 10.58407/litopis.230212.

УДК 81’42:355]:27-36«12»

Ольга Петренко-Цеунова

●

МІЛІТАРНИЙ ДИСКУРС У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ[1]

DOI: 10.58407/litopis.230213
© О. Петренко-Цеунова, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3262-7866

Категорії мілітарного та сакрального тісно переплетені в європейській і руській середньовічній свідомості. У статті розглянуто виміри функціонування військового дискурсу в Києво-Печерському патерику. Здійснено текстуальний аналіз мілітарної образності, порушено питання про її джерела та мету її використання в агіографічному тексті. Мотив небесного покровительства під час битви та прохання до Печерської Богородиці про опіку розглянуто в контексті старокиївського культу Богородиці Заступниці. Проаналізовано трактування концепту militia Dei в агіографічних сюжетах та тлі традиції вшанування перших святих як мучеників, а не воїнів. Висловлено спостереження щодо руського відповідника західноєвропейських тенденцій мілітаризації християнства та християнізації війни в Середньовіччі. Суттєву частину військового дискурсу в патерикових сюжетах становить метафізична боротьба із силами зла, описана в категоріях збройного протистояння ворогові-дияволу. Осібним епізодом цієї боротьби є протистояння спокусі, втіленій в особі жінки. Тож окрему увагу приділено гендерному аспекту боротьби та зіставленню романтики й баталістики в біблійних, західноєвропейських лицарських та руських агіографічних сюжетах. На підставі аналізу згадок батальних сцен та військових понять у Патерику зроблено ***висновок*** *про вагомість мілітарного дискурсу для укладачів тексту.*

Ключові слова: *Києво-Печерський патерик, мілітарний дискурс, святі-воїни, культ Богородиці Заступниці, середньовічний світогляд, баталістика.*

Співвідношення мілітарного та сакрального вимірів світогляду в Середньовіччі є важливою й насиченою матеріалом темою. Існує широка бібліографія про святих-воїнів у візантійській традиції[2] та в католицькій культурі[3]. З-поміж нещодавніх досліджень привертає увагу збірник за редакцією Лілії Бережної «Мілітаризація святих у ранньомодерну та модерну добу»[4]. Щодо знакового для руської культури Києво-Печерського патерика цей аспект досі залишається недослідженим. Нині, спізнавши лихоліття війни, ми глибше розуміємо, що текст, написаний у часи перманентних воєн, не міг перебувати поза цим контекстом. Тож **метою** статті є розгляд мілітарних конотацій, включених до агіографічних сюжетів Патерика.

У християнській доктрині Божий мир і священна війна є взаємопов’язаними концептами. З одного боку, засадничою є настанова плекати мир як дар Бога (якого самого часто називають Миром) і елемент Його задуму спасіння, що з’являється в Старому Завіті, а ще більш чітко звучить у Новому Завіті. Це стало основою пацифістичної тенденції, що панувала в Церкві протягом перших століть християнства – від пасивної відмови служити у війську до активного осуду промислу, заснованого на вбивстві. Проте з часом відбулася радикальна зміна християнського ставлення до війни. Церква опинилася в новому становищі після того, як імператор Костянтин визнав військову службу християн допустимою й наказав вважати тих, хто відмовлявся виконувати її з релігійних причин, за дезертирів.

Отож із перших днів християнство мало непрості стосунки з насильством. Христос проповідував підставляти другу щоку ворогові, але водночас силоміць вигнав міняйл із Храму. Концепти «справедливої» (оборонної) та «священної» (проти ворогів віри) війни

[1] Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам’ятки. Організаторами заходу виступили: École pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).

[2] Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). *The Medieval Mediterranean*. Brill, 2010. Vol. 87; Walter Ch. The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition. Routledge, 2003.

[3] Див., напр.: Nakashian C.M. Warrior Churchmen of Medieval England, 1000–1250: Theory and Reality. Boydell & Brewer, Boydell Press, 2016.

[4] Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna. *Historische Forschungen*. Duncker & Humblot, 2020. Vol 122.

зрештою були прийняті Церквою як необхідне зло для збереження християнської цивілізації.

Лорі Сарті зауважує дві паралельні тенденції, властиві середньовічній культурі: з одного боку, відбувалася християнізація війни шляхом адаптації військових процедур і ставлення до воєнних дій у згоді з християнською аксіологією. З іншого – розпочалася мілітаризація християнства, про що свідчило залучення військових категорій та ціннісних орієнтирів у релігійно-християнські традиції[5]. Показово, як трансформувався іконографічний образ ранньохристиянського святого III ст. Мини Котуанського від юного мученика до зрілого святого-воїна. Хоча житіє свідчить, що святий свідомо уникав мілітаризації, усталилася традиція вшанування його саме як воїна. Ба більше, у самій іконографії Мини відбулися помітні зміни: замість молодого беззбройного мученика-рядового з перших зображень постав сивий білобородий воїн-офіцер в обладунках і зі зброєю, якого часто зображали навіть верхи на коні, подібно до Юрія Змієборця чи Димитрія Солунського[6]. Процеси мілітаризації святих-пацифістів були притаманні різним європейським християнським наративам. Духовний світ середньовічних людей віддзеркалював їхнє повсякдення, тож і святі, які за життя могли відмовлятися від лицарських обладунків, в агіографії ставали втіленням ідеалів воїна.

Для середньовічної людини збройні сутички були доволі звичною реальністю. Війна відігравала особливу роль і в історичній уяві тогочасних книжників[7]: літописи та хроніки є здебільшого ратними повістями, війна на рівні побудови сюжету та використаної образності присутня в різних за жанром текстах.

Показово, що Києво-Печерський патерик починається не з історії монастиря, а саме з епізоду війни: «Бысть въ земли Варяжьскои князь Африканъ, братъ Якуна, Слѣпаго, иже отбѣже от златыа луды, біася полком по Ярославѣ сѣ лютым Мьстиславомѣ»[8]. Цей епізод необхідний для того, щоб висловити пророцтво преподобного Антонія щодо постання Києво-Печерського монастиря. Варягу Шимону, синові князя Африкана, Антоній пророкує, що військо русів буде розбите, однак Шимон виживе й буде згодом похований на місці майбутньої величної церкви. Блаженний каже: «О чадо, яко мнози падуть остріемъ меча, и бѣжащим вамъ от супостатъ вашихъ, попрани и уязвени будете и во воде истопитеся; ты же, спасенъ бывъ, зде имаеши положенъ быти в хотящои създатися церкви»[9].

Подальший виклад цього початкового мілітарного епізоду містить згадку про Божий гнів як причину поразки християн. Тут-таки з'являється образ святих як небесних заступників у битві. Поранений Шимон помолився, і «ту абіе нѣкаа сила възятъ его изъ срѣды мертвых, и абіе исцѣлѣ отъ ранъ, и вся своа обрѣть цѣлы и здравы»[10]. Утвердження військово-тріумфальних образотворчих формул супроводжувало процес вплетення в агіографію християнських святих міфологічного топосу богів, які допомагають одній зі сторін у битві. Цей мотив з'являється вже в «Іліаді» й стає мандрівним.

Поширеним звичаєм середньовічного лицарства було проголошення обітниці Богу або Діві Марії перед боєм. Патерик також містить розповідь про обітницю, звернену до Богородиці. У Слові 8 боярин князя Ізяслава був у поході проти ворога і, коли вони готувалися до бою, склав обітницю: якщо вціліє, зробить коштовну пожертву Печерському монастирю. Битва була кривавою, однак боярин вижив, а повернувшись додому, забув свою обіцянку. Через деякий час він спав опівдні в горниці й почув грізний голос, який кликав його на ім'я. Він сів на ложі й побачив ікону Богородиці. Від неї долинав голос, що докоряв йому невиконанням обітниці. Тоді боярин, вжахнувшись, узяв обіцяне, поніс до монастиря й віддав блаженному Феодосію.

Окрім Патерика, Печерська Богородиця часто фігурує в інших середньовічних і ранньомодерних текстах як заступниця під час ворожих нападів. Так, у «Повісті временних літ» за 1107 р. згадано переможний похід на половців. Святополк прийшов у Києво-Печерський монастир вранці на Успіння Пресвятої Богородиці й із великою радістю сказав, що «вороги наші» були переможені молитвами Пресвятої Богородиці й святого отця на-

[5] Sarti L. Der merowingische Heilige als Krieger. In: Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna. P. 84.
[6] Haustein-Bartsch E. Vom jugendlichen Märtyrer zum älteren Kriegerheiligen – der heilige Menas von Ägypten. In: Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna. P. 82.
[7] Голик Р. Війна і Русь: еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній й ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 213.
[8] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. С. 1.
[9] Там само. С. 2.
[10] Там само.

шого Феодосія[11]. На думку В. Александровича, вшанування Богородиці Заступниці на Русі поширилося ще перед серединою XI ст.[12]

Ще одним елементом мілітарного дискурсу є Небесне воїнство, згадане у Слові 2 Патерика. Концепт *militia Dei* походить із Біблії, зокрема військо ангелів отаборяється (Буття 32:1–3), виконує накази як підрозділ (Пс. 91:11–12; Мт. 13:41; Об. 7:2) і воює (Суддів 5:20; Йова 19:12; Об. 12:7). Досліджуючи інтерпретації воїнства Христового різними гілками християнських Церков, О. Киричок припускає можливий вплив ранньої патристики на його моделювання в середньовічній культурі Русі та зауважує, що хронологічні рамки появи на українських теренах подібної ідеологеми збігаються з епохою хрестових походів воїнів Господніх на Заході Європи та апогеєм лицарської ідеї у Візантії[13].

Небесні воїни є символом справедливості та могутності, втілюють Божу волю та карають лихих. Їхнє призначення – зміцнювати та втішати вірних. Саме цю функцію вони виконують у Слові 2. У цьому епізоді ремісники з Константинополя бачили в небесній церкві царицю в оточенні багатьох воїнів. Пізніше Антоній пояснив їм: «Суть васъ звавшеи они благообразнии скопци – пресвятіи аггели, а еже Влахернѣ царица – сама чювственаа явившися вамъ пресвятаа, чистаа и непорочнаа владычица наша Богородица и приснодѣвица Маріа, еже о тои вои предстоаще суть бесплотныа аггельскыа силы»[14].

Небесне ангельське воїнство мало бути збільшене армією святих. І вони теж з'являються. Царгородські майстри кажуть, що Діва Марія дала їм мощі святих мучеників Артемія, Полієвкта, Леонтія, Акакія, Арети, Якова та Феодора й мовила: «Сіа положите въ основаніи»[15]. Показово, що як мінімум троє з названих належать до святих вояків. Артемій Антіохійський був воїном, обезголовленим у IV ст. Згідно з його житієм, складеним у VII ст., Артемій був намісником Єгипту й прийняв мученицьку смерть за наказом Юліана Відступника. Полієвкт Мелітинський був воїном із Вірменії й жив у III ст. Леонтій був правителем Фінікії, воїном і святим.

Найдавніші агіографічні тексти, у яких йдеться про мучеників як воїнів, датовані VI–VII ст., як і перші зображення їх у військовому вбранні. У ранньому християнстві ще не набув поширення культ тих мучеників, яких згодом назвали святими-воїнами. Подібно й руські святі мученики Борис і Гліб, чернігівський князь Михайло сприймалися попервах не як воїни, а саме як мученики. Тривалий час у християнській традиції була культивована ідея ненасильницької жертви та смиренного прийняття страждань за Христа, а власне семантика патронату над військом виникла дещо згодом.

Ранньохристиянських святих-воїнів і мучеників ушановували в середньовічній Русі спочатку як покровителів окремих князівств і пов'язаних із ними дружин. Зокрема, у Софійському соборі в Києві, у північній галереї храму, де під час літургії перебували княжі дружинники, зображено постаті святих Андрія Стратилата, Артемія, Феодора Тирона, Євстафія, Мини, Меркурія та Димитрія Солунського. Серед місцевих святих найбільш шанованими як покровителі ратної справи з часом стали Борис і Гліб, котрі, попри брак воєнного досвіду за життя, почасти витіснили в цьому статусі мучеників візантійського походження[16].

Окрім буквального тлумачення війни, мілітарна образність нерідко позначає метафізичну боротьбу проти сил зла. Середньовічна культура не лише плекала ідеали військової доблесті, а й оспівувала найвищі християнські чесноти в категоріях військово-лицарської етики.

У Новому Завіті непоодинокими є військові терміни, які вживаються буквально, коли йдеться про римську армію, а також військові терміни часто використані щодо боротьби добра проти сил зла (напр. 1 Тимофію 1:18). Св. Павло часто використовував аналогії з війною. Яскравий приклад міститься в Посланні до Ефесян: «Зодягніться в повну Божу зброю, щоб могли ви стати проти хитрощів диявольських… Отже, стійте, підперезавши стегна свої правдою, і зодягнувшись у броню праведности, і взувши ноги в готовість Євангелії миру. А найбільш над усе візьміть щита віри, яким зможете погасити всі огненні стріли лукавого. Візьміть і шолома спасіння, і меча духовного, який є Слово Боже» (6:11–17).

Громада печерських ченців була далека від європейської середньовічної традиції войовничих монахів, які взяли до рук зброю й пішли на священну війну проти невірних.

[11] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стб. 258.
[12] Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. Львів, 2010.
[13] Киричок О. Давньоруська дружинна етика та західноєвропейська лицарська мораль: подібність і відмінність. *Магістеріум*. Київ: Академія, 2004. Вип. 13. С. 43.
[14] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 7.
[15] Там само. С. 6.
[16] Sinkevych N. Der Kult der Kriegerheiligen in der Kiewer Metropolie in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna. P. 150.

Проте печерські ченці вели щоденну метафізичну боротьбу зі злом і спокусами. Ця боротьба подеколи описана в Патерику саме з використанням мілітарної образності. Найпромовистішим прикладом є Слово 11, яке містить похвалу Феодосію, ігумену Києво-Печерського монастиря. У цьому епізоді центральним є образ ворога: «Не предай же насъ врагомь душь наших, ибо въоружишася на насъ, и плѣняютъ ны на всякъ часъ и различными помыслы стрѣляють сердца наша»[17].

Диявола називають ворогом роду людського. Схоже тема ворожнечі між людьми й силами зла розроблена в Слові 33, де йдеться про монахів Федора й Василя: «Видяше же бѣсъ себе человѣкы укаряема и въпіаше: “О злаа и лютаа ми супостата, не прѣстаю, ни почію, до съмерти ваю боряся с вами!”»[18].

Зрештою, у Слові 20 в кінці оповіді про Миколу Святошу вміщено послання Симона до Полікарпа. Симон говорить про духовну зброю, якою треба боротися зі злом, а Полікарп через свою гординю вдарив нею сам себе: «Свѣта отступи, а въ тьму далъ ся еси; жизнь отвръгъ и муку себѣ вѣчную уготовалъ еси и приим оружіе на врага, и то въ свое сердце вънзилъ еси»[19].

На окрему увагу заслуговує гендерний аспект військового дискурсу в Києво-Печерському патерику, а саме протистояння з жінкою. По суті, у патериковому викладі це відгалуження теми боротьби зі злом і спокусами, але воно заслуговує пильнішого розгляду через свою специфіку. У Слові 30 про Мойсея Угрина згадано спроби диявола спокусити Христа під час 40-денного перебування в пустелі. Подібно до диявола, який закликав йому вклонитися, знатна жінка спонукає Мойсея Угрина підкоритися їй: «Аще ми покоришися, азъ тя избавлю и велика сътворю въ всеи Лядскои земли, и обладати имаши мною и всею областію моею»[20].

Жак Ле Ґофф, тлумачачи французьку поему XII ст. «Взяття Оранжа», зазначає, що ця історія поєднує два мотиви: завоювання міста Оранжа для головного героя Ґійома тотожне підкоренню дружини правителя, Орабли[21]. А отже, жанр твору постає синтезом куртуазного роману з епічною поемою. У фіналі сарацинська королева Орабла охрещується й бере шлюб із Ґійомом, що є «логічним наслідком узяття міста, яке рівносильне захопленню жінки»[22]. Взяття Оранжа й Орабли дублюється на образному рівні: наслідуючи Пісню Пісень, автор порівнює стрункість жінки із високою вежею, яку штурмує герой[23].

Однак Мойсей Угрин відмовляється від пропозиції й наводить приклади зі Священної історії, коли чоловік зазнав поразки, підкорившись жінці. У цьому переліку використано категорії покори та поневолення: «То кый муж, поимъ жену и покорився еи, исправился есть? Адамъ когда пръвозданный женѣ покорився, из раа изгнанъ бысть … И Соломонъ премудрости глубину постигъ, жене повинувся, идоломъ поклонися … То како азъ, свободь сый, рабъ ся сътворю женѣ, ея же от роженіа не познах?»[24] У випадку із Самсоном та Іродом акцентовано контраст між військовими звитягами та нездатністю чинити опір жінці: «Самсонъ, силою паче всѣх преспѣвъ и ратным одолѣвъ, послѣди же женою преданъ бысть иноплеменникомъ … Ирод многы победы сътворивъ, послѣди же, поработився, Предтечю Іоанна усѣкну»[25].

У розвиток теми підкорення фортифікацій варто згадати Слово 8, що містить образ замкнутих воріт. У цьому епізоді князь Святослав у певному сенсі штурмує браму монастиря, хоч і беззбройно, а лише словесно. Приїхавши з невеликою свитою й зійшовши з коня, він підійшов до воріт і наказав відчинити, однак воротар відмовив, посилаючись на веління ігумена не відчиняти, щоб опівдні братія не виходила за браму. Зрештою, воротар, впізнавши князя, побіг сповістити отця Феодосія, і той сам впустив шанованого відвідувача.

Отже, розгляд проявів функціонування військового дискурсу в Києво-Печерському патерику засвідчив їхню численність та різноманітність. У той час, коли відбувалася кодифікація патерикових новел, точилися перманентні війни, і цей факт вплинув на структуру тексту: Патерик починається з розлогої батальної сцени. Епізоди небесного заступництва в битві, прохання до Києво-Печерської Богородиці про заступництво та обіцянка подяки Їй за порятунок у битві відсилають до старокиївського культу Богородиці Заступниці, що розвинувся ще на ранніх етапах запровадження християнства. Згадка про мощі

[17] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 92.
[18] Там само. С. 168.
[19] Там само. С. 118–119.
[20] Там само. С. 142.
[21] Ле Ґофф Ж. Середньовічна уява / Перекл. Я. Кравець. Львів: Піраміда, 2007. С. 202.
[22] Там само. С. 206.
[23] Там само. С. 207.
[24] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 142–143.
[25] Там само.

візантійських святих-воїнів актуалізує тему трактування військової справи в ранньохристиянських та середньовічних текстах. Образ небесного воїнства ангелів нагадує про біблійне коріння християнського мілітарного дискурсу. Суттєвою складовою патерикових новел є метафізична боротьба із силами зла, описана в категоріях протистояння ворогові роду людського. Нарешті, показовим є гендерний аспект цієї боротьби зі спокусою, розкритий на прикладах Адама, Соломона, Самсона, Ірода та Мойсея Угрина.

Підсумовуючи, ворота монастиря слугували дійсною та символічною межею між світами, що почасти захищало печерських ченців від воєнних випробувань. Однак військова складова була настільки потужно присутньою в житті середньовічної людини, що навіть перебування за брамою монастиря не вберігало від її впливу.

References

Aleksandrovych, V. (2010). Pokrov Bohorodytsi. Ukrayinska serednovichna ikonohrafiya [The Protection of the Virgin. Ukrainian medieval iconography]. Lviv, Ukraine.

Berezhna, L. (2020). Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna. *Historische Forschungen, 122*. Berlin, Germany.

Grotowski, P. (2010). Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). *The Medieval Mediterranean, 87*.

Haustein-Bartsch, E. (2020). Vom jugendlichen Märtyrer zum älteren Kriegerheiligen – der heilige Menas von Ägypten. In: Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna.

Holyk, R. (2011). Viina i Rus: evoliutsiia uiavlen pro zbroini konflikty u serednovichnii y rannomodernii kulturi ta yikh retseptsiia u modernii Halychyni [War and Rus: the evolution of visions about armed conflicts in medieval and early modern culture and their reception in modern Galicia]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood, 20*, P. 212–236. Lviv, Ukraine.

Kyrychok, O. (2004). Davnoruska druzhynna etyka ta zakhidnoievropeiska lytsarska moral: podibnist i vidminnist [Ancient Russ druzhina's ethics and Western European chivalric morality: similarities and differences]. *Magisterium, 13*, P. 42–49. Kyiv, Ukraine.

Le Goff, Zh. (2007). Serednovichna uiava [Medieval imagination]. Transl. by Y. Kravets. Lviv, Ukraine.

Nakashian, C.M. (2016). Warrior Churchmen of Medieval England, 1000–1250: Theory and Reality. Great Britain.

Sarti, L. (2020). Der merowingische Heilige als Krieger. In: Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna.

Sinkevych, N. (2020). Der Kult der Kriegerheiligen in der Kiewer Metropolie in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne und Moderne. Ed. by L. Berezhna.

Walter, Ch. (2003). The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition. London, Great Britain.

Петренко-Цеунова Ольга Іванівна – старша викладачка, аспірантка кафедри літературознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна).

Petrenko-Tseunova Olha – postgraduate student and lecturer in the National university of Kyiv Mohyla Academy (2 Hryhoriya Skovorody Str., Kyiv, 04070, Ukraine).

E-mail: ol.petrenko@ukma.edu.ua

MILITARY DISCOURSE IN THE PATERYK OF THE KYIV CAVES MONASTERY

The categories of military and sacred are closely related in medieval European and Russ worldview. The article performs the functioning of the military discourse in the Pateryk of the Kyiv Caves Monastery. A textual analysis of military imagery is made, the question of its sources and the purpose of its use in the hagiographic text is discussed. The motives of heavenly intercession in the battle and the request to the Mother of God of Pechersk for protection are considered in the context of the Kyiv's cult of the Mother of God the Intercessor. The author analyzes the interpretation of the concept of militia Dei in hagiographic plots and the tradition of honoring the first saints as martyrs, not warriors. Observations are made about the Russ counterpart of the Western European tendencies of the militarization of Christianity and the christianization of war in the Middle Ages. An essential part of the military discourse in the Pateryk is the metaphysical struggle with the forces of evil, described in the categories of armed confrontation with the enemy-devil. A particular episode of this fight is the confrontation with the temptation embodied in the person of a woman. Therefore, special attention is paid to the gender aspect of the struggle and to the comparison of romance and battle in biblical, Western European chivalric and Russ hagiographical plots. The author revises the battle scenes and military concepts in the Pateryk and comes to the conclusion on the importance of military discourse for the compilers of the text.

Key words: *the Pateryk of the Kyiv Caves Monastery, military discourse, warrior saints, the cult of the Intercessor of the Mother of God, medieval worldview, battle studies.*

Дата подання: 1 квітня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 25 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко-Цеунова, О. Мілітарний дискурс у «Києво-Печерському патерику». *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 118–123. DOI: 10.58407/litopis.230213.

Цитування за стандартом APA

Petrenko-Tseunova, O. (2023). Militarnyy dyskurs u «Kyyevo-Pecherskomu pateryku» [Military discourse in the Pateryk of the Kyiv Caves Monastery]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*. P. 118–123. DOI: 10.58407/litopis.230213.

УДК 94:122/129

Олександр Махонін

●

ҐЕНЕЗА ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ ПРОБЛЕМИ ПОВСЯКДЕННЯ

DOI: 10.58407/litopis.230214
© О. Махонін, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3668-9842

Мета *статті полягає у виявленні особливостей формування філософсько-методологічних підвалин підходу до визначення соціогуманітарної категорії «повсякдення» та розвитку дискусії її осмислення крізь призму історичної перспективи. Розглядається ґенеза та становлення поняття «повсякденне життя» як об'єкта феноменології, структуралізму та екзистенціалізму.* ***Методологія*** *дослідження базується на принципах систематичності та історизму. Характер завдань зумовив звернення до компаративно-аналітичного методу. Проблематика генеалогії сприйняття повсякдення як категорії соціогуманітарних наук визначила використання в якості основного підходу «історію ідей» та систематичну генеалогію.* ***Наукова новизна*** *полягає у спробі розглянути питання ґенези поняття «повсякдення» не в телеологічних контекстах «еволюції ідеї у філософській науці», а як історіографічного феномену філософських та соціологічних підходів. Це дозволяє розширити рамки також й історичних підходів до повсякдення.*

Висновки. *У ході дослідження феномен повсякдення було розглянуто з погляду різних філософських шкіл та течій, зокрема, феноменології та структуралізму. Виявлено, що соціологія більшою мірою сприяла поширенню інтересу до повсякдення, ввівши його до обігу багатьох дисциплін гуманітарного циклу. Наріжним каменем усіх досліджень повсякдення став феноменологічний підхід, який стимулював інтерес до реальних, а не абстрактних явищ та процесів життя. У свою чергу підхід екзистенціалістів до повсякдення виявився тупиковим і не збагатив арсенал соціальних наук новим інструментарієм. Найбільш ґрунтовний внесок у наукову розробку повсякдення зробили структуралісти, вийшовши за межі суто філософських рамок на поле соціології та історії.*

Ключові слова: *повсякдення, історія ідеї, історіографія філософії, методологія історії, історія соціології*

Соціологія та історія були реципієнтами теоретичного знання і концепцій з філософії в питанні розробки поняття «повсякдення» Цей трансфер виявився доволі успішним. Феноменологічне та структуралістське насіння прижилось успішніше на чужому дисциплінарному ґрунті, а ніж на рідній філософській грядці.

Повсякдення в «буденному» розумінні етимологічно розшифровується буквально як те, що ми робимо кожен день, тобто наші дії, які мають певну регулярність. При цьому більшість людей чітко розділяє всі події та явища свого життя на ординарне та на короткі прояви чогось неординарного. Рутина в нашому бутті завжди залишається на периферії свідомості. В ігноруванні повсякдення та побуту як певних категорій наукового аналізу була цілком природна аргументація – звичайне життя нікому не було цікаве. Це було зумовлено і світоглядними поглядами, відповідно до яких повсякдення традиційно сприймалося крізь призму релігійного переживання, відповідно до якої «звичайне» життя являло собою ланцюг релігійного досвіду людини, шлях до спасіння.

Таке розуміння повсякдення в цей період не є спробою описати всю добу до Раннього Нового часу як час тотального підпорядкування Церкві культури та побуту. Звичайно, що низова культура мас не була детермінована релігійною обрядовістю та духовними настановами «зверху». Але для середньовічної та ранньомодерної ментальності на всіх її рівнях було характерним сприйняття буття як нероздільної сутності, де побутове, релігійне,

культурне, політичне та міжособистісне практично не осмислювалися окремо[1]. Утім, в цьому контексті варто зазначити, що основний фокус цього дослідження полягає у розгляді саме історії зародження та трансформації поняття «повсякдення». Суб'єктами цього дискурсу стали представники соціальної групи саме світських мислителів, яких з XIX ст. можна класифікувати як науковців. Саме тому аналіз осмислення концепту «повсякдення» в історичній ретроспективі починається з ранньомодерного часу.

З кін. XIV – XV ст. у Європі ми можемо спостерігати антропологічний поворот у культурній традиції, коли митці та інтелектуали починають сприймати життя як щось більше, аніж підготовлений провидінням шлях. Зокрема ще М. Монтень писав, що в житті потрібно акцентуватись на позитивних аспектах[2]. Утім, саме на основі таких уявлень почала формуватися дихотомія «буденне–низьке» і, як противага йому, – уявлення про «чисту» та «високу» культуру, що розглядалася негативно як французьким просвітництвом, так і німецьким романтизмом.

У першій половині XIX ст. предтеча екзистенціалізму С. К'єркегор та «батько» філософії життя А. Шопенгауер, акцентуючи на сенсах буття, бачили в повсякденні об'єктивне обмеження творчого та духовного потенціалу людини. У свою чергу, К. Маркс та Ф. Енгельс сприймали повсякдення як сферу безпосереднього буття людини та суспільства, але одночасно з цим вони вбачали за потрібне «подолати» завісу повсякдення, за якою була прихована об'єктивна дійсність економічних зв'язків та стосунків[3]. На початку XX ст. М. Вебер зазначав, що процес «оповсякденювання» тотожний занепаду та деградації високої культури. У той же час сфера повсякдення для нього являла собою раціоналізоване та формальне середовище. До останнього класик соціології використовував епітети «тупе» та «гнітюче», оскільки будь-який смисл не повсякденний, бо належить до світу рутини[4].

У межах розгляду такого дискурсу маргіналізації повсякдення як поняття та феномену є доречним звернутися до думки дослідника В. Корнєва, який вбачає найбільш поширену помилку у визначенні повсякдення апріорно негативних конотацій цього терміну, відповідно до яких буденний світ завчасно розглядається як «ерозія» та «приниження» справжньої людської реальності. У цій ситуації «повсякдення» мислилось (і мислиться) за залишковим принципом: від усього оригінального в суспільно-культурному житті – до самого неоригінального, від високого – до низького[5]. Першим же дослідженням, де термін «повсякдення» був винесений у заголовок, стала книга З. Фрейда «Психопатологія повсякденного життя», що вийшла 1904 р.[6] Незважаючи на доволі спірну науковість теоретичного підходу Фрейда, у цій праці він за допомогою психоаналізу демонструє, що повсякдення не існує саме по собі, а є продуктом психічних процесів, викликаних соціальними обмеженнями людини[7]. Тим самим ми бачимо, що з початку XX ст. з обережним введенням повсякдення в науковий обіг це поняття поступово демаргіналізується.

Серед більшості представників гуманітарних дисциплін існує консенсус, що статус самостійної філософської категорії повсякдення отримує в працях представників феноменології, а саме Е. Гуссерля та А. Шютца. Іншими словами, суть феноменологічного напряму можна звести до зміщення методологічних акцентів на пошук чистого досвіду (його предмети) та феноменологічної редукції – аналізу не конкретних предметів, а їх «чистої» сутності. Своєрідним кредо філософії Гуссерля стало гасло «Назад, до речей!»[8] Він запропонував розрізняти два принципово різних типи відносин, які він назвав «предикатами»: *предикати реальності* та *предикати існування*. Предикати реальності характеризуються тим, що про них ми можемо сказати «є» чи «нема»[9]. Предикатами ж існування він називав дещо інше, оскільки в певних умовах реальним може стати неіснуюче. Недивно, що, дотримуючись таких поглядів, Гуссерль вказував на значення філософського розгляду «сфе-

---

[1] Despand M. The sacred: the French evidence. *Method & Theory in the Study of Religion*. 1991. 3 (1). P. 43.
[2] Станкевич Л.П., Полякова И.П. Феномен повседневности: сущность, содержание и целостность. *Философия и общество*. 2009. №2 (54). С. 73.
[3] Коляструк О.А. Апологія історії повсякденності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2010. Вип. 17. С. 49.
[4] Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира. *Вебер М. Избранные произведения* / Пер. с нем. М. Левина, А. Филиппова и др. Москва: Прогресс, 1990. С. 332.
[5] Корнев В.В. Вещи нашего времени: элементы повседневности: монография. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2010. С. 19.
[6] Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». *Этнографическое обозрение.* 2004. № 5. С. 5.
[7] Станкевич Л.П., Полякова И.П. Феномен повседневности: сущность, содержание и целостность. С. 76.
[8] Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философии. *Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука.* Минск: ХАРВЕСТ, 2000. С. 627.
[9] Гуссерль Э. Логические исследования. Минск: ХАРВЕСТ, 2000. С. 53-54.

ри людської буденності», яку він розумів як універсум всього сущого[10]. У будь-якому разі, саме він є «відповідальним» за виокремлення повсякдення як певного універсального філософського питання, аргументувавши його доступність до емпіричного пізнання[11].

Виходячи зі свого феноменологічного підходу, у праці «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» він звертається до ідеї «життєвого світу» – значимого для індивіда світу первинних допредикативних істин, очевидних речей, які конституюються в діяльності трансцендентальної суб'єктивності. Певною мірою Гуссерль ототожнював життєвий світ зі світом нашого досвіду повсякденного життя, своєрідної «наївної суб'єктивності», тобто зі світом природньої установки, що передує раціональній об'єктивності науки. По суті, «батько» феноменології характеризував «життєвий світ» як все те, що безпосередньо нас оточує протягом усього нашого життя. Повсякдення в цій концепції виступає як найбільш очевидна сфера існування суспільства. Оскільки вона дана нам безпосередньо, то в розумінні Гуссерля її можна вважати певним критерієм істинності[12].

Послідовник Е. Гуссерля від соціології А. Шютц у 1930–1950-ті рр. адаптував і розвинув феноменологічну концепцію повсякдення, при цьому зберігши такі запозичені концепти, як «життєвий світ». Утім, він не погодився з тим, що цей світ від самого початку заданий. З погляду Шютца, повсякденне є сферою досвіду людини, і ця сфера характеризується особливою формою сприйняття світу, що виникає на основі періодичної «трудової діяльності» чи «трудових ритмів»[13] – метафори темпоральності подій та дій. У Шютца воно знаходить своє вираження через упевненість у власній об'єктивності, вираженням чого є, за оригінальним терміном соціолога, «бадьора увага». На противагу сну як невиразному стану внутрішнього світу людини він протиставляє «повсякденність» як «денну свідомість»[14].

Узагалі зазначимо, що підхід цього австро-американського соціолога та філософа характеризується великою кількістю метафор. У цьому дослідженні ми аналізуємо їх крізь призму таких концептів «історії ідей», як «ідеї-одиниці» та «catch-phrases».

Однією ж із інших ключових характеристик повсякденності, за А. Шютцем, є інтерсуб'єктивність. Світ постає перед людиною в її власному переживанні й інтерпретації. Утім, будь-яка інтерпретація навколишнього світу заснована на попередньому знайомстві з ним – особистому або переданому попередніми поколіннями. За Шютцем, такий досвід у формі «знання-під-рукою» («knowledge at hand»[15]) виступає як схема, з огляду на яку ми зіставляємо наше сприйняття й усі переживання. З огляду на це, Шютц робить висновок, що через інтерсуб'єктивність кожен реальний об'єкт виявляє свої індивідуальні характеристики, оскільки лише мала частка знань про світ формується через особистий досвід, у той час як більшу частину формує соціум та культура.

Аналізуючи т. зв. «кінцеві області значення» або «сфери кінцевих значень», що позначають специфічні області людського досвіду, Шютц дійшов висновку, що вони детермінуються когнітивним стилем. Цей стиль складається з різних елементів, що формують повсякдення, яким і відповідають кінцеві області: особлива форма активності, специфічне ставлення до проблеми існування досвіду, «напружене» ставлення до життя, особливе переживання часу та його циклічності, особистісна визначеність індивіда та особлива, інтерсуб'єктивна форма соціальності[16]. Повсякдення являє собою «вищу реальність», на фундаменті якої базуються інші світи досвіду. Більше того, Шютц критикував представників різних філософських, антропологічних та соціологічних дисциплін у відірваності від «реального соціального світу», уособленням якого було повсякдення[17]. Увівши це поняття у сферу культурних досліджень, мислитель остаточно демаргіналізував та актуалізував дослідження повсякдення, обґрунтувавши універсальність її предмета в межах усієї гуманітаристики. Утім, варто й зазначити факт критики у бік наукового доробку цього австрійсько-американського соціолога та філософа, в особливості за відсутність чіткого розмежування між поняттями «соціальна реальність» та «повсякденне життя»[18].

---

[10] Гуссерль Э. Картезианские размышления. Минск: ХАРВЕСТ, 2000. С. 433.

[11] Нагайко Т.Ю. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 29. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 5.

[12] Husserl E. Cartesian Meditations. An Introduction To Phenomenology / Trans. from German by D. Cairns. Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1960. P. 52.

[13] Ibid. P. 129.

[14] Шюц А. Структура повседневного мышления. *Социологические исследования*. 1988. № 2. С. 129.

[15] Gros A.E. Typifications and Stock of Knowledge in Alfred Schutz's Social Phenomenology: A Theoretical-Systematical Review. *Rev. tex. cienc. polít. Soc*. 2017. Vol. 62. № 231. P. 31.

[16] Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / Пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ: Український центр духовної культури, 2004. С. 201–202.

[17] Там само. С. 131–132.

[18] Милешина Н.А., Меркушин А.В. История повседневности как научное направление. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология иискусствоведение. Вопросы теории и практики*. Там-

Саме під безпосереднім впливом А. Шютца формуються напрями феноменологічної, а пізніше і когнітивної соціології. Найбільш відомими його послідовниками стали американські соціологи та філософи Пітер Бергер і Томас Лукман, які, відштовхуючись від концепцій інтерсуб'єктності Шютца та критики формалізму наукового погляду на речі (у другій половині XX ст.), продовжили закладену ще Гуссерлем феноменологічну традицію в суспільно-гуманітарному знанні[19]. Розвиваючи ці теорії, вони остаточно впевнились в тому, що реальність апріорі соціально конструюється, а знання – це впевненість у тому, що феномени – дійсні та мають свої особливі характеристики. Між тим, в їх концепції людина не просто формує соціальну реальність, а й одночасно є об'єктом її впливу[20]. У своєму колективному magnum opus «Соціальне конструювання реальності» Бергер і Лукман, ототожнюючи концепт «реальності» зі «знанням», ставлять саме реальність повсякдення в центр реальності взагалі як такої. Ця реальність не є гомогенним предметом, а розділена на зону звичного в нашому житті та зону ще нерозвіданого і не «оповсякденненого»[21]. Основою ж повсякденної реальності, її умовою є взаємодія людей, тобто, знову ж таки, конструювання. У цьому процесі Т. Лукман та П. Бергер виділяють чотири рівні та чотири відповідні стратегії із застосування практик творення реальності, а саме:

– Габітулізація (від англ. habitual – звичний) або оповсякденнювання. Так, якщо часто повторювати будь-яку дію, вона стає певним зразком, що дає змогу в подальшому відтворити її з меншими зусиллями і закріпитись у свідомості «виконавця» («actor») в якості шаблону.

– Типізація, яка розділяє об'єкти на класи з певними підгрупами (дитина, продавець, європеєць та ін.) задля спрощення соціальної взаємодії. Людина, сприймаючи іншу людину («Іншого») згідно з його «маркуванням» стереотипним ідентифікатором, взаємодіє з нею відповідно до типу ситуації. Тим самим формується «соціальний запас знання» («stock of knowledge»), звернувшись до якого в певній ситуації суб'єкт зможе відповісти собі: «Я знаю, що робити». У Лукмана та Бергера сукупність «типізацій» утворюють повторювані зразки взаємодії, які, у свою чергу, і складають соціальну структуру. У цьому сенсі ми бачимо певний вплив структуралізму і паралелізм з проникненням структуралістської методології в історію приблизно в той же час[22]. Інституціоналізація в цьому контексті передбачає взаємну типізацію оповсякденнених практик «соціального життя». Отже, результатом будь-якої типізації є інституції «першого порядку».

Процес легітимації найкраще описати як об'єктивацію значення «другого порядку». Легітимація створює нові значення, які служать для інтеграції значень, що вже прикріплені до розрізнених інституційних процесів. Функція легітимації полягає в тому, щоб зробити об'єктивно доступними та суб'єктивно правдоподібними об'єктивації «першого порядку», які були інституціоналізовані[23].

Це багаторівневий спосіб конструювання реальності, який має декілька рівнів – від простої передачі знання між поколіннями до вибудовування широких полів значень, які П. Бергман та Т. Лукман називають «символічним універсумом / всесвітом» – своєрідною матрицею всіх суспільно об'єктивованих і суб'єктивно реальних смислів[24]. У цій інтегративній схемі через інституціональні ролі феномени набувають перспективи. Наприклад, релігія, закони та всі системи цінностей є частиною символічного всесвіту. Без символічного всесвіту не було б спільного розуміння норм суспільства[25]. Тобто, легітимація дає змогу створити нові значення, які сприяють інтеграції значень, властивих різноманітним інституційним процесам[26]. Продовжувачами традицій феноменологічної соціології стали американці Г. Ґарфінкель та А. Сікурель, які стали, відповідно, засновниками етнометодології та когнітивної соціології, де особлива увага приділяється повсякденним ритуалам, вчинкам, переживанням, думкам, спілкуванню та іншим практикам повсякдення[27].

Паралельно до основної лінії цього філософсько-соціологічного підходу, що позитивно оцінював феномен повсякдення, існувала й інша. Умовно її можна охарактеризувати як скептично-нейтральну, що визнавала науковий потенціал повсякдення як об'єкта. «Генеалогічно» прихильні до цієї концепції інтелектуали були вкрай диференційовані й у крити-

бов, 2015. № 11 (61). С. 103.

[19] Бергер П.Л., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Руткевич. Москва: Медиум, 1995. С. 3–4, 43, 103.

[20] Нагайко Т.Ю. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій. С. 6.

[21] Бергер П.Л., Лукман Т. Социальное конструирование реальности... С. 76–77.

[22] Там само. С. 78.

[23] Dreher J. The Social Construction of Power: Reflections Beyond Berger/Luckmann and Bourdieu. *Cultural Sociology.* 2015. Vol. 10, Issue 1. P. 56–57.

[24] Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. С. 96.

[25] Там само. С. 111.

[26] Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». 2004. № 5. С. 7–8.

[27] Милешина Н.А., Меркушин А.В. История повседневности как научное направление. С. 104.

ці наукового потенціалу досліджень повсякдення виходили з власних методологічних передумов і поглядів.

Так, один із найбільш знакових і досі актуальних на сьогодні дослідників повсякдення з соціологічного «флангу» є Ірвінг Гофман. Він ставився критично до ідеї А. Шютца щодо потенціалу повсякдення як об'єкта перманентного конструювання[28] і сприймав фізичний світ та суспільство як сталі зовнішні обмежувачі людських індивідуальних уявлень. Соціологія повсякдення, вирішивши питання пояснення повсякденного світу не повсякденними феноменами, у Шютца та його учнів почала активно боротися за свою суверенність. Утім, очевидно, що існують й інші світи: художньої літератури, науки, релігії тощо, які мають власну логіку існування, автономну від повсякденного. Для пояснення своєрідності архітектури взаємодії світів Гофман вводить такі ідеї-одиниці, як «фрейм» – соціальна структура, світ, та «транспонування» – механіка перенесення змісту одного світу в інші[29]. У цілому ж, Гофмана важко віднести до критиків, оскільки він, очевидно, притримуючись схожих з класиками соціологічної феноменології концептуальних уявлень і користуючись майже тим же словником термінів, пропонує дещо інший підхід до розуміння повсякдення.

У свою чергу, М. Гайдеггер, учень Е. Гуссерля, з огляду як на феноменологічні, так і екзистенціальні позиції, доволі неоднозначно трактував повсякдення. Це дає змогу багатьом дослідникам оцінювати його ставлення до цього феномену як негативне. У своїх працях він називає «недостойним» цей «рівень існування», що пригнічує творчі пориви[30]. Існують інтерпретації, в яких гайдеггерівське Dasein (тут-буття) ототожнюється з повсякденням, яке існує в якості буття «між» народженням та смертю. Його твір «Буття і час» присвячений подоланню повсякденності, цього світу публічності та добровільної відмови від свободи, що призводить до втрати буття. Критикуючи Е. Гуссерля щодо його схеми додавання релятивних предикатів до «голих» речей задля застосування їх у соціокультурному світі, тим самим відмовляє повсякденню у включенні його до практичного виміру[31]. Отже, як філософ-екзистенціаліст Гайдеггер крізь призму поглядів на соціокультурну сферу не вбачав у «підручному» світі повсякдення будь-якої практичної цінності. Відповідно до його феноменологічних позицій, повсякдення має потенціал як теоретико-методологічна категорія.

Близькі до ідей М. Гайдеггера екзистенціалісти в цілому наділяли повсякдення негативною конотацією, характеризуючи його як сукупність регулярних ритуалів та обмежень внутрішньої свободи людини. Німецький філософ та психіатр К. Ясперс відстоював потребу індивіда в «екзистуванні» – становленні собою в контролі над своїм буттям шляхом виходу із соціально організованого повсякденного мислення[32]. Французькі ж класики екзистенціалізму Жан-Поль Сартр та Альбер Камю з притаманним їм особливим песимізмом вважали повсякдення місцем, де набувала практичного сенсу рутинна та абсурдна складова нашого життя, що поневолює людину[33].

У порівнянні з екзистенціалістами прихильники неомарксистської теорії з погляду методології аналізу повсякдення були генеалогічно ближче до феноменологів. Так, А. Лефевр прямо запозичив у А. Шютца уявлення про час повсякдення, але більшість лівих інтелектуалів усе ж таки спиралася на структуралістські концепції[34]. Паралельно з цим неомарксисти, зокрема з франкфуртської школи, розглядали повсякдення крізь призму своєї ідеології. Результатом цього стало уявлення про повсякденність як щось несправжнє та сконструйоване з метою приховування «справжніх» соціально-економічних відносин і того, що сприяє відчуженню людей, зводячи їх до суб'єктів[35]. Такі ліві мислителі, як А. Лефевр, А. Хеллер, Р. Ванейгем та ін. вбачали й позитив у повсякденні, чий творчий потенціал можливо було б використати для зміни соціальної ситуації через культуру[36]. Утім, як ще в 1972 р. переконливо довів К. Клер, фокус критики нових лівих на феноменології

[28] Goffman E. Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience. Boston, MA: Northeastern University Press, 1986. P. 6, 265, 307.
[29] Жигунова Г.В. Повседневность как социальный феномен. *Современные исследования социальных проблем.* 2015. № 8. С. 61–62.
[30] Станкевич Л.П., Полякова И.П. Феномен повседневности: сущность, содержание и целостность. С. 75–76.
[31] Бочуля О.В. Онтологічний вимір повсякденності у філософській концепції М. Гайдеггера. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія.* 2012. Вип. 22 (4). № 9/2. С. 167.
[32] Бурханов А.Р. Учение Карла Ясперса о трех уровнях бытия и познания человека. *Дискуссия.* 2014. № 1 (42). С. 26.
[33] Станкевич Л.П., Полякова И.П. Феномен повседневности: сущность, содержание и целостность. С. 78.
[34] Шихардин Н.В. Концепция повседневности в неомарксизме А. Лефевра. *Вестник ВолГУ. Серия 7: Философия.* 2008. № 1 (7). С. 16.
[35] Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». С. 10.
[36] Lefebvre H. Everyday Life in the Modern World / Trans. from French by Sasha Rabinovitch. New York: Harper&Row, 1971. P. 9, 68–69.

форм відчуження в повсякденному житті імпліцитно мав політичне, а не наукове забарвлення[37].

Творчий доробок структуралістів значною мірою базувався на теоретичних розвідках вищезазначених напрямів. За своїм корінням він походить від структурної лінгвістики і на 1950–1960-ті рр. був на підйомі. Ключовим поняттям цієї теорії є структура – система, що складається із системи відносин між її елементами. У контексті розгляду повсякдення та його історії актуальними для нас є погляди двох знакових вчених-структуралістів – Мішеля Фуко та Мішеля де Серто. Так, Фуко з усією властивою його поглядам метафоричністю використовує категорію повсякдення для більшого розкриття феномену «влади» та «політики». Відповідно до цих уявлень, сучасна влада за допомогою мікропрактик повсякдення («політики повсякдення») функціонує на капілярному рівні, досягаючи нижнього краю соціального тіла. Тим самим, існує можливість змінювати політичні режими через трансформацію повсякденних практик[38]. Чистим прикладом вторгнення на історичну царину є праця «Винахід повсякдення» М. де Серто. У дусі постструктуралізму він відмовлявся бачити структури та ієрархії в культурно-історичних моделях. На думку де Серто, у повсякденні можна виявити форми культурних практик, типових для епохи чи народу та їхній взаємозв'язок зі «Словом – великим фабрикатором, джерелом будь-якої Влади». При цьому він категорично відмовлявся визнавати саму можливість об'єктивного теоретичного знання[39].

Підстави для особливого інтересу в контексті цього дослідження дає погляд на повсякдення німецько-британського соціолога Норберта Еліаса, який писав у близькій до структуралістської парадигмі. У 1930-х рр. він працює над своєю головною працею «Про процес цивілізації», яка, хоч і виходить друком в 1939 р., але отримує визнання, як і сам автор, уже в 1960-х рр. Тоді Еліас сформулював свої основні концепти: фігурації – соціальні процеси та структури, в яких люди взаємодіють, габітус (набута приналежність, звичка) та «оцивілізовування» повсякдення[40]. У намаганнях реконструювати характер становлення цивілізації він виконав, фактично, роботу історика – відтворення інформації про минуле. Сам Еліас не вважав себе істориком, оскільки історія для нього була ілюстрацією власних поглядів на проблему прогресу та структури суспільства. Але це не заважало йому актуалізувати як предмети наукового дослідження, такі феномени, як емоції, моду, поведінку, етикет, мову. Еліас визначав сферу повсякденного через парні опозиції: повсякденність буднів – свята; рутина – екстраординарні явища та сфери; трудовий день робочих – на противагу життєвому світу рантьє; повсякденне життя народних мас – життя еліти; повсякденність як сфера буденних подій – сфера «великих подій» (для політичної історії); повсякденність приватного життя – професіональна сфера; область правдивих, нормальних, природних, нерефлекторних переживань – штучне, раціональне, наукове переживання; буденна, спонтанна свідомість – рефлексивне мислення і контрольовані емоції[41].

Висновки. Починаючи від зародження феноменологічної концепції повсякдення і у зв'язку з успіхами відповідних розвідок Е. Гуссерля, А. Шютца та інших, її актуалізації як наукової категорії, критика повсякдення з методологічних позицій втрачає свій сенс по мірі усвідомлення потенціалу повсякдення як однієї з центральних описових категорій філософії, соціології, культурології, антропології та історії. Найбільший внесок у практичну інструменталізацію підходу до вивчення повсякдення зробили структуралісти, які працювали на перетині різних галузей гуманітарних наук. «Чиста» філософська критика повсякдення як чогось, що обмежує свободу та потенціал людини, залишилась уділом лише екзистенціалістів та послідовників М. Гайдеггера, у той час як критично налаштовані до повсякдення неомарксисти спромоглися побачити в конструктивістському характері ґенези сфери повсякдення можливість впливати на нього.

References

Berger P.L., Luckmann T. (1995). The social construction of reality: a treatise on the sociology of knowledge [trans. from English to Russian]. Moscow, Russia.

Bochulia O.V. (2012). Ontolohichnyi vymir povsiakdennosti u filosofskii kontseptsii M. Haidehhera [The *ontological dimension of everyday life in M.Heidegger's philosophical concept]. Visnyk Dnipropet-*

[37] Klare K.E. The Critique Of Everyday Life, Marxism, And The New Left. *Berkeley Journal of Sociology*. 1971–72. Vol. 16. P. 17–18, 20.

[38] Фрейзер Н. Фуко о современной власти: эмпирические прозрения и нормативная путаница / Пер. с англ. В. Макарова. *PRAXIS International*. 1981. № 3. P. 275–276.

[39] Де Серто М. Изобретение повседневности. 1. Искусство делать / Пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. С. 13, 121.

[40] Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Київ: «Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 27, 301, 303.

[41] Вамбольдт Н.В., Шубина М.П. Повседневность в истории. *Вестник ОмГПУ: Электронный научный журнал*. URL: http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-27.pdf.

rovskoho universytetu. Seriia: Filosofiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy, 9/2, P. 161–170.

Burkhanov A.R. (2014). Uchenie Karla Yaspersa o trekh urovnyakh by`tiya i poznaniya cheloveka [The doctrine of Karl Jaspers on the three levels of being and knowledge of man]. *Diskussiya – Discussion*, 1(42), P. 23–29.

de Certeau M. (2013). L'Invention du Quotidien Vol. 1. Arts de Faire [translated from French to Russian]. Saint-Petersburg, Russia.

Dreher J. (2015). The Social Construction of Power: Reflections Beyond Berger/Luckmann and Bourdieu. *Cultural Sociology*, 1, P. 53–68.

Gros A.E. (2017). Typifications and Stock of Knowledge in Alfred Schutz's Social Phenomenology: A Theoretical-Systematical Review. *Revista mexicana de ciencias políticas y sociales*, 62/231, P. 23–45.

Koliastruk O.A. (2010). Apolohiia istorii povsiakdennosti [Apology of the history of everyday life]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istorija – Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: «History»*, 17, P. 46-55.

Kornev V.V. (2010). Veshhi nashego vremeni: e`lementy` povsednevnosti [Things of our time: elements of everyday life]. Barnaul, Russia.

Mileshina N.A., Merkushin A.V. (2015). Istoriya povsednevnosti kak nauchnoe napravlenie [The history of everyday life as a scientific direction]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya iiskusstvovedenie. Voprosy` teorii i praktiki – Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Theories and practice issues*, 11(61), P. 103–105.

Nahaiko T. (2012). Povsiakdennist yak poniatiina katehoriia istorychnoho doslidzhennia: osiahnennia interpretatsii [Everydayness as a conceptual category of historical research: understanding interpretations]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei – Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles*, Vol.29. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Pushkareva N.L. (2004). Predmet i metody` izucheniya «istorii povsednevnosti» [The subject and methods of studying the «history of everyday life»]. *E`tnograficheskoe obozrenie – Ethnographic review*, 5, P. 3–19.

Shikhardin N.V. (2008). Konczepcziya povsednevnosti v neomarksizme A. Lefevra [The concept of everyday life in neo -Marxism A. Lefera]. *Vestnik VolGU. Seriya 7: Filosofiya – Bulletin of Volgograd State University. Series 7: Philosophy*, 1 (7), P. 16–19.

Stankevich L.P., Polyakova I.P. (2009). Fenomen povsednevnosti: sushhnost`, soderzhanie i czelostnost` [The phenomenon of everyday life: essence, content and integrity.]. *Filosofiya i obshhestvo – Philosophy and society*, 2, P. 72–81.

Zhigunova G.V. (2015). Povsednevnost` kak soczial`ny`j fenomen [Everyday life as a social phenomenon]. *Sovremenny`e issledovaniya soczial`ny`kh problem – Modern studies of social problems*, 8, P. 56–71.

Махонін Олександр Олександрович – аспірант кафедри нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Makhonin Oleksandr – postgraduate at the Department of Modern and Contemporary History, V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: aamahonin96@gmail.com

THE GENESIS OF THE PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE ON THE PROBLEM OF EVERYDAY LIFE

*The **purpose** of the article is to reveal the features of the formation of the philosophical and methodological foundations of the approach to defining the "everyday [life]" category of social sciences and humanities. Also its aimed at the development of the discussion regarding the history of "everyday life" concept understanding through the prism of the historical perspective. The genesis and development of the concept of "everyday life" as an object of phenomenology, structuralism and existentialism are considered.*

*The **methodology** of the research is based on the principles of systematicity and historicism. The nature of the tasks made it necessary to resort to the comparative and analytical methods. The problems of the genealogy of "everyday life" as a category of social and humanitarian sciences determined the use of the "history of ideas" and systematic genealogy as the main approaches. The **scientific novelty** consists in an attempt to consider the issue of the genesis of the concept of "everyday life" not in the teleological contexts of "the evolution of an idea in philosophical science", but as a historiographic phenomenon of philosophical and sociological approaches. This allows us to expand the scope of historical approaches to everyday life as well. **Conclusions.** In the course of the research, the everyday phenomenon was considered from the point of view of various philosophical schools and currents, in particular, phenomenology and structuralism. It was revealed that sociology contributed to the spread of interest in the everyday, introducing it into the circulation of many disciplines of the humanitarian cycle. The phenomenological approach, which stimulated interest in real rather than abstract phenomena and processes of life, became the cornerstone of all everyday research. In turn, the existentialists' approach to everyday life turned out to be a dead end and did not enrich the arsenal of social sciences with new tools. The structuralists made the most thorough contribution to the scientific development of everyday life, going beyond the purely philosophical framework to the field of sociology and history.*

Key words: *everyday life, history of ideas, historiography of philosophy, methodology of history, history of sociology.*

Дата подання: 3 березня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 15 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Махонін, О. Ґенеза філософсько-антропологічного дискурсу проблеми повсякдення. *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 124–131. DOI: 10.58407/litopis.230214.

Цитування за стандартом APA

Makhonin, O. (2023). Geneza filosofsko-antropolohichnoho dyskursu problemy povsiakdennia [The genesis of the philosophical and anthropological discourse on the problem of everyday life]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 124–131. DOI: 10.58407/litopis.230214.

УДК 396.5:343.813:94(477)«1939/1945»

Людмила Рожкова, Наталія Кузьменко

●

ОСТАРБАЙТЕРКИ З УКРАЇНИ В УМОВАХ «НАДЗВИЧАЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ» (НА МАТЕРІАЛАХ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ)

DOI: 10.58407/litopis.230215
© Л. Рожкова, Н. Кузьменко, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9994-0961, https://orcid.org/0000-0001-6728-240X

Мета роботи *– проаналізувати основні аспекти повсякдення українських жінок-остарбайтерок у період Другої світової війни.* ***Завдання роботи:*** *на основі мемуарних джерел висвітлити щоденні практики примусових робітниць, з'ясувати, завдяки яким ресурсам вони виживали в надзвичайних умовах та чинили опір поневоленню, як зберігали національну та гендерну ідентичність.* ***Актуалізація теми.*** *Жінки складали більшу частину контингенту остарбайтерів, їм належить значна кількість опублікованих спогадів про перебування в Німеччині. Мемуари дають можливість дослідити, як проявлялася жіноча дієздатність в умовах «надзвичайного повсякдення».* ***Методи дослідження:*** *хронологічний, синхронний, порівняльно-історичний, ретроспективний.* ***Висновки.*** *Аналіз мемуарів жінок-остарбайтерок свідчить про те, що жінки навіть за надзвичайних обставин війни були активними учасницями історичних подій, їхній досвід має значний гуманістичний потенціал.*

Ключові слова: *остарбайтерки, мемуари, усні свідчення, депортація, примусова праця, повсякдення.*

Контингент примусових робітників нацистської Німеччини, які прибували зі Сходу (остарбайтери), більш як на половину складався з жінок[1]. Жіноча праця використовувалася на промислових підприємствах Третього Рейху, зокрема тих, які виготовляли військову продукцію; у господарствах німецьких та австрійських селян (бауерів), на різноманітних підсобних роботах. Виключно жінки працювали хатньою прислугою, доглядали літніх людей та хворих. Примусова праця в нацистській Німеччині радикально змінила життєві шляхи остарбайтерок – частина з них емігрувала в західні країни, назавжди розлучившися з родинами. Ті, хто були репатрійовані до СРСР, продовжували жити в умовах страху переслідувань з боку влади, намагалися приховати своє невільницьке минуле. Лише наприкінці 1980-х рр. у пресі почали з'являтися публікації про колишніх остарбайтерів, згодом – наукові дослідження з цієї теми. Більшість публікацій, присвячених остарбайтерам, висвітлює їх правове, соціально-побутове становище, умови підневільної праці, обставини повернення або неповернення до СРСР. У ґрунтовній праці Тетяни Пастушенко проаналізовані основні аспекти повсякдення остарбайтерів з Київщини за тематичними напрямами: вербування, примусова праця у Рейху, репатріація. Дослідниця зазначає, що саме жінкам належить значна кількість опублікованих спогадів про перебування в Німеччині[2].

Однак, гендерним аспектам підневільної праці в українській історіографії, на відміну від західної, присвячено обмаль наукових публікацій. У межах гендерної історії та феміністського підходу до вивчення жіночого досвіду ключовим методологічним принципом виступає поняття жіночої дієздатності. Знана дослідниця О. Кісь зазначає, що цей принцип дозволяє розглядати жінок як активних, дієвих суб'єкток історичного процесу, повноцінних учасниць історії, досвід яких має гендерну специфіку[3]. Поняття дієздатності виявилося винятково важливим з огляду на потребу виходу за межі шаблонного представлення жінок як пасивних об'єктів історичних процесів та подолання стереотипного образу жінок як безпомічних жертв нездоланних обставин. Жіноча дієздатність найбільше про-

[1] Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова Думка, 2011. Книга друга. С. 44–91.
[2] Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: Інститут історії України, 2009. 284 с.
[3] Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія. Львів–Дрогобич: Коло, 2020. 300 с.

явилася в обставинах, які можна визначити як «надзвичайне повсякдення» – війна, окупація, депортація, голод.

Аналізуючи жіночий досвід підневільної праці остарбайтерок, ми в основному спиралися на мемуарні джерела. Згідно з класифікацією, запропонованою А. Дмитренко, до цього типу джерел можна включити власне самі мемуари як спогади особи про суспільно важливі події, свідком яких вона була; щоденники як «первинну форму» мемуарів і усноісторичні свідчення як окремий вид спогадів, спровокованих зовнішніми чинниками; автобіографії як власну життєву історію, написану на основі особистих спогадів. Головним об'єднувальним критерієм для всіх типів джерел залишається пам'ять як основне джерело для створення документа[4].

Спогади (як усні, так і письмові) належать до категорії альтернативних джерел, які в західній історіографії набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями, зокрема, гендерної історії та історії повсякденності[5]. На відміну від офіційних, альтернативні джерела здебільшого позбавлені пропагандистського змісту, водночас вони містять цінну інформацію про історію повсякдення. Особливістю мемуарів є максимальна достовірність, що відрізняє спогади від інших особових джерел, наприклад, листів остарбайтерів, які підлягали цензурі. Крім того, листи, як правило, фіксували поточне повсякдення, тим часом, як мемуари створювалися значно пізніше від описаних подій.

Більшість мемуарів колишніх остарбайтерок уперше були опубліковані за кордоном, в Україні – лише за часів незалежності. Окремі спогади створені на основі щоденникових записів невільниць[6], більшість мемуарів написані через кілька десятиліть, подекуди – півстоліття по завершенні війни, але відтворюють різнобічну та багату на конкретні деталі картину повсякдення жінок-остарбайтерок. Залучені нами мемуари дозволяють розкрити особливості становища різних груп примусових робітниць у залежності від сфери використання їхньої праці.

До мемуарно-літературних джерел можна віднести роман-хроніку Д. Гуменної «Хрещатий Яр», уперше опублікований у Нью-Йорку в 1956 р., присвячений повсякденню окупованого Києва 1941–1943 рр. У романі згадуються обставини вербування перших контингентів остарбайтерів, серед яких було чимало жінок.

Авторки мемуарів, як правило, акцентують на мотивах, які спонукали їх поділитися пережитим досвідом. А. Демчина в передмові до своїх спогадів «Зі Сходу на Захід» зауважує: «Передаючи читачам цю мою розповідь, я хотіла б підкреслити мою рішучість збереження особистої гідності, незважаючи на те, що не могла відкрито це показати. Найбільшим моїм бажанням є вказати читачеві на неймовірну силу людської душі, яка дає нам змогу витримати навіть найтяжчі знущання і виплекати віру в себе, віру, що я це пережиу»[7]. В. Смерека свій спомин-щоденник присвятила всім невільницям, «котрих долею вітрів Другої Світової війни кинуто в німецьку неволю, де їм судилося пройти адові муки… Їхнім порятунком була надія, освітлена двома словами – Україна і Бог»[8].

Героїня біографічного твору «Вивезена» В. Ілляшенко (1928 р.н.) не є авторкою власних спогадів. 1943 р. разом із сестрою Лідією вона була депортована на примусову працю до провінції Карінтії (Австрія). Її доля була нетиповою для остарбайтерів: після завершення війни вийшла заміж за сина господарів Й. Штарцера, подарувала життя п'ятьом синам; повоєнне повсякдення було сповнене звичайних турбот матері та господині. Завдяки випадковій зустрічі на початку 1980-х рр. з австрійським письменником Йозефом Вінклером, який відпочивав у селі Філаху, стала героїнею його твору, написаного у формі інтерв'ю-спогадів. «Я хочу показати, – часто казала вона (Валентина Ілляшенко – *Л.Р.*, *Н.К.*), – що навіть у безвиході треба збирати до купи всі сили й надію, щоб жити далі, інакше я би тут не вижила)»[9].

Аналізуючи усноісторичні свідчення колишніх остарбайтерів Харківської області, Г. Гринченко звернула увагу на стилістичні особливості та тематичні домінанти оповідань у залежності від гендерної належності оповідача. У «чоловічих історіях» респондент ставить себе в центр якогось епізоду і є його активним учасником. Розповіді жінок, у свою чергу, характеризуються значно меншим проробленням ситуації, вони являють со-

[4] Дмитренко А. Визначення поняття «мемуарні джерела» в радянській історіографії. *Наукові праці історичного факту Запорізького нац-го ун-ту*. 2013. Вип. XXXVI. С. 305–308.
[5] Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова Думка, 2010. Книга перша. С. 9–42.
[6] Смерека В. В німецькій неволі. Спомин-щоденник. 1942–1944. Ужгород: Патент, 1998. 276 с.
[7] Демчина А. Зі Сходу на Захід / Пер. з англ. Б. Мельник. Київ: Юніверс, 2000. 296 с.
[8] Смерека В. В німецькій неволі... С. 2.
[9] Вінклер Й. Вивезена. Нєточка Ілляшенко розповідає про своє українське дитинство / Пер. з нім. Н. Ваховська. Київ: Часопис «Критика», 2012. 192 с.

бою ніби «сторонній погляд» і подаються так званим «телеграфним стилем»[10]. Окрім значних за обсягом мемуарних творів А. Демчиної, В. Смереки, М. Креховець, Й. Вінклера, нами залучені невеликі за обсягом, інколи – на кілька рядків, – спогади колишніх остарбайтерок та в'язнів нацистських концтаборів, опублікованих у тематичних збірниках[11], а також декілька усноісторичних свідчень, записаних під час бесід з мешканками Сумщини. Також використані мемуари політичних біженок Л. Палій[12] та Г. Дробот (Воскобійник)[13].

Проаналізувавши мемуарні джерела остарбайтерок з України, ми можемо виокремити основні повторювані теми: дитинство в довоєнному селі, початок війни та окупації, вербування або насильницьке вивезення, примусова праця у Німеччині або Австрії, стосунки з іншими остарбайтерами та представниками адміністрації підприємства, господарями, стратегії виживання та спротиву, ознайомлення з іншою культурою, підтримання гендерної та національної ідентичності, звільнення, подальші життєві шляхи.

Дослідницьке завдання полягає в тому, аби з'ясувати, якими були щоденні практики остарбайтерок, завдяки яким особистісним та груповим ресурсам жінки виживали та адаптувалися в іншому соціальному, мовному, етнічному (інколи – багатоетнічному) середовищі; як чинили опір жорстокому поводженню та цілковитому безправ'ю; що підтримувало душевні сили в неволі і як досвід надзвичайного повсякдення позначився на їхніх подальших життєвих траєкторіях.

Початок війни завжди докорінно змінює звичний хід життя і назавжди закарбовується в колективній та індивідуальній пам'яті. М. Креховець згадувала: «Тими днями почалася мобілізація, жіноцтво мусило ще дужче закотити рукави до праці»[14]. Цікаві спостереження про перші вербувальні кампанії робочої сили до Німеччини наприкінці 1941 – на поч. 1942 р. залишила Д. Гуменна: «У перші дні, як оголосили набір (у газеті «Нове українське слово» – *Л.Р.*, *Н.К.*), на київській біржі праці того ж дня вишикувалася величезна черга бажаючих негайно від'їхати»[15]. Утім, це право надавалося лише жінкам, у той час як чоловіки мусили відпрацювати на будівництві мостів шість тижнів. Як зазначає Д. Гуменна, «редактор цієї німецької, перекладеної на українські слова, газетки, послав уже свою дочку – студентку за покоївку до Німеччини з першим транспортом добровольців»[16].

До сільської місцевості хвиля вербування докотилася навесні 1942 р. і мала примусовий характер, що відобразилося в народній пісні «У неволі»[17]:

Не щастило Україні
Німців відігнати,
Трохи нам не довелося
Усім пропадати.
Забирає людей ворог,
Усю нашу худобу,
Нема світлої години
Тому хліборобу.
Не реве вже на подвір'ї
У селі скотина,
Ще й вербують в Німеччину
І дочку, і сина…

М. Креховець згадувала: «Підходила весна 1942 … невдовзі повісили оголошення, що відправляється транспорт до Німеччини, везе людей на роботу. З нашого села обрали деяких дівчат, припало їхати й мені… Наступного дня вирушила до другого села, де комісія перевіряла покликаних. Було з нашого села ще троє дівчат і молодших за мене. У товаристві якось розвіявся страх»[18]. Аби уникнути примусової депортації, жінки нерідко вдавалися до хитрощів та неабиякої винахідливості, під час медичного огляду симулювали

[10] Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області). *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник.* Харків–Київ: Критика, 2004. Вип. 6. С. 151–170.
[11] Гулей А. Із мороку небуття: Київ: Українські пропілеї. 2000. 116 с.
[12] Палій Л. Стороною йшла гроза. Спогади / Післямова М. Слабошпицький, С. Андрухів. Київ: Ярославів вал, 2008. 132 с.
[13] Воскобійник Г. Свобода і далі: шлях української жінки до нового життя в Америці / Пер. з англ. А. Пермінова. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. 284 с.
[14] Креховець М. Через вогонь над водою: мемуари. Дрогобич: Коло, 2020. 240 с.
[15] Гуменна Д. Хрещатий Яр: Київ 1941–1943: роман-хроніка / Передмова О. Веремійчик; Упор. О. Кучерук. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 408 с.
[16] Там само. С. 241.
[17] Пісні Сумщини. Українські народні пісні / Фольклорні записи Дубравіна В. Київ: Музична Україна, 1989. 504 с.
[18] Креховець М. Через вогонь… С. 92.

хвороби та травми. Як пригадувала мешканка села Аркавське на Сумщині Р. Ткаченко (1922 р.н.), аби уникнути вивезення, намастила ноги саморобною маззю. Лікар-німець, який проводив огляд, виявив обман, але все ж таки відпустив дівчину додому, про що вона із вдячністю згадувала багато років по тому.

Уже з перших днів окупації була проведена реєстрація всіх хлопців та дівчат віком від 18 до 45 років[19] та їх огляд щодо придатності для роботи в Німеччині. Неявка на реєстрацію каралася смертю. Ф. Чуяшенко (1928 р.н., уроджена Нечипуренко), дитячі роки якої минули у с. Дубова (нині – Жмеринський р-н Вінницької обл.) усе життя пам'ятала, як сільський староста двічі доправляв її до Літина, де формувався контингент примусових робітників, але обидва рази німецький офіцер відправляв дитину додому, оскільки через низький зріст та худорляву статуру вона здавалася зовсім малою і не відповідала вимогам до майбутнього «остарбайтера»[20].

Восени 1942 р. почала діяти нова «програма Ф. Заукеля», в якій, зокрема, планувалося доставити в Райх 200 тис. українських жінок віком від 15 до 35 років для роботи в домашньому господарстві. Вивезенню підлягали навіть жінки з дітьми[21]. А. Демчина згадує групу остарбайтерок, прибулих до табору на початку 1943 р.*:* «Деяких дівчат забрали насильно з дому, інших схопили просто на вулиці або коли ті працювали на полі, загнали їх до вагонів, в чому були одягнені, і не дали можливості повідомити родину про те, що з ними сталося. Між ними були і молодиці, діти яких залишилися під опікою їх батьків»[22].

Авторки мемуарів наголошують на тому, що найбільших зусиль до відправки примусових робітників докладали місцеві старости та поліцаї. В. Ілляшенко згадувала: «У березні 1943 р. мою сестру Лідію Василівну Ілляшенко і мене, Нєточку, з батьківської хати в Добенці – малому вкраїнському селі поблизу Черкас – забрали поліцаї. Близько другої години ночі поліцай ткнув мені цівкою свого автомата межі ребер. Разом з іншими жителями Добенки нас заштовхали у вагон для худоби й повезли в Карінтію на примусову роботу»[23]. На думку жінки, депортація могла бути помстою за опір примусовій колективізації наприкінці 1920-х рр.: «Власне, я не сумнівалася, що то була помста нашій сім'ї, нашій матері, бо нас забрали обох, сестру й мене, хоч оголошено було, що з кожного двору лише одна людина має відбути трудову повинність за кордоном»[24].

Ті, кому не пощастило уникнути депортації, намагалися втекти під час транспортування, вистрибуючи на ходу з потягів. М. Шинкаренко (1923 р.н.*)*, мешканка с. Луциківка на Сумщині, згадувала про те, як невільникам вдалося приспати пильність німецького солдата-охоронця за допомогою алкоголю і втекти; друга спроба втечі, уже з території Білорусі, теж виявилася вдалою. Н. Пляшечник розповідала про численні спроби п'ятьох дівчат з Пирятинського району, що на Полтавщині, уникнути депортації: вдавалися до підкупу поліцая збірного пункту «добровольців» у Києві, переховувалися в садибах польських селян, зрештою, дісталися до кордону окупованої Польщі з Україною, що проходив по річці Сан. Але згодом були піймані «одним з тих людоловів, які за кожну спійману голову отримували від німців нагороду»[25].

Тривала, часом – кількатижнева, подорож у невідоме міцно вкарбувалася в пам'яті депортованих. Тяжка розлука з рідними та страх перед невідомістю справляли гнітюче враження. «Коли ми тільки наближалися до станції, але ще не бачили її, то почули протяжний плач і лемент … На коліях стояло понад двадцять вагонів, а навкруг маса людей, що голосили, обіймаючи своїх рідних … Голосіння тривало не одну годину. Деякі матері стояли на рейках, погрожуючи, що кинуться під поїзд. А одна лежала на колії і кричала: "О, моя найдорожча донечко, я чую серцем, що мої старі очі тебе вже ніколи не побачать! Як мені жити в такій журбі? Краще б я загинула!"»[26]. «Моя мати, тоді вже стара і хвора, на чорнобаївському вокзалі ще встигла передати нам із сестрою мій шкільний табель і пляшку самогону, доки наш поїзд рушив. У телячому вагоні я обкрутила ковдру собі навколо стегон», – згадувала В. Ілляшенко[27].

Умови транспортування були жахливими: «Я увійшла у вагон і перелякалася. На підлозі солома … Двері зачинили. У вагоні стемніло, світло пробивалося тільки через два маленькі віконця вгорі, затулені дротяною сіткою», – так описує М. Креховець початок «пів-

[19] Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники... С. 47.
[20] Рожкова Л. Повсякденне життя у роки нацистської окупації 1941–1943 рр. за спогадами Сумчан. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 342–346.
[21] Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники… С. 51–52.
[22] Демчина А. Зі Сходу на Захід…
[23] Вінклер Й. Вивезена... С. 47.
[24] Там само.
[25] Гулей А. Із мороку небуття… С. 19–20.
[26] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 74–75.
[27] Вінклер Й. Вивезена… С. 47

місячної мандрівки»[28]. Невільниці мусили витримати голод, спрагу, потерпали від антисанітарії, неможливості задовольнити фізіологічні потреби. «Рух людей у вагоні будив мене зі сну, і мене знову охоплював розпач: я була голодна, дуже хотіла пити і страшенно потерпала від смороду … Я вирахувала, що при замкнених дверях у темряві ми їхали близько п'яти днів лише з однією зупинкою, щоб одержати нашу мізерну пайку: шматок хліба, черпак супу і воду. Через два дні після останньої зупинки ми приїхали до табору в окупованій німцями Польщі»[29]. Змучених виснажливою дорогою невільниць очікувало ще одне випробування – так звана медична перевірка та «дезінфекція» у лазні, під час якої жінки зазнали брутального приниження. «Був великий огляд, особливо шукали туберкульозу та венеричних хвороб. Говорили, якщо людина має ці хвороби, то вже призначена на смерть – у печах недалеко від табору»[30]. «Ніколи в житті я не почувалася такою приниженою. У мене ніби забрали всю мою гідність і перетворили на ніщо. Навіть у тварин є волосся або шерсть, щоб прикривати свою наготу, думала я. Нас мають за щось нижче від тварин. Після того нас чекало ще важче випробування, яке називалося медичною перевіркою»[31].

Згідно з розробленими в лютому 1942 р. «Загальними положеннями» щодо використання праці примусових робітників, остарбайтерів належало повністю ізолювати від місцевого населення, утримувати в огороджених колючим дротом таборах під суворою охороною[32]. Антоніна Демчина та її подруга Віра працювали у Лейпцигу на фабриці «Тура», де виробляли касові лічильники, а під час війни – також військову продукцію. Важке враження на новоприбулих справили не лише умови утримання, але й вигляд примусових робітниць. «Інші дівчата провели тут вже шість тижнів і виглядали досить хворобливо: як фізично, так і морально. Довгі години праці на мізерному харчі, надто короткий сон, розпач і туга за домом, а головне, статус раба на каторзі зістарили і дуже ослабили їх. Вони йшли повільно, згорбившись, як старі жінки. Волосся втратило природній блиск, а обличчя були мов застигла маска»[33]. На підприємстві працювали робітники обох статей, але жінок було значно більше. Для розміщення понад ста новоприбулих робітниць у таборі споруджувалися триярусні нари. «Примусові робітниці починали свій робочий день о п'ятій, і він тривав дванадцять годин»[34]. «Ми гарували від дванадцяти до 16 годин щодня за шість марок на тиждень»[35].

Аби втамувати голод, невільниці вдавалися до крадіжок залишків їжі, яку готували для адміністрації підприємства, змушені були їсти малопридатні для харчування рослини – брукву, лушпиння картоплі, «добувати» крохмаль та вдаватися до небезпечних спроб вийти за територію табору. Авторки мемуарів згадують постійне відчуття голоду: «Я виглядала змарнілою, як і всі інші в таборі. Голод постійно мучив мене, і дихати було так само важко. Єдине, про що я думала, це де б дістати щось з'їсти»[36].

Норми харчування примусових робітників, які регулювалися документами, як правило не дотримувалися, раціон не покривав фізіологічних потреб: «На сніданок нам дали слабенької ерзац-кави. Хліб, виданий напередодні ввечері, треба було зберігати на сніданок, але кожна одразу ж з'їдала свою пайку…»[37].

Злиденне існування та повна безправність змушувала невільниць шукати засоби виживання у власному середовищі. «У краю ворога про нас ніхто не дбав, ми були поза законом, навіть не люди, а підлюди-унтерменші. Ми самі мусили давати собі раду, щоб якось вижити. На кого було сподіватися?»[38]. Одним із основних ресурсів, як свідчать мемуари остарбайтерок, була взаємодопомога та підтримка: «Ми в таборі, хоч й прагнули спілкування з рівними собі за освітою, однак всі двадцять три дружили між собою, підтримували одна одну, допомагали чим могли. Між нами, дівчатами, було повне взаєморозуміння. Тяжке життя навчило нас хитрощів і спритності»[39].

Специфічною рисою повсякдення остарбайтерок було формування груп за принципом земляцтва. «Старалися триматися вчотирьох, бо відчували земляцтво, цінне в чужій сто-

[28] Креховець М. Через вогонь… С. 94.
[29] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 81.
[30] Креховець М. Через вогонь…С. 95.
[31] Демчина А. Зі Сходу на Захід…С. 83.
[32] Пастушенко Т. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччині. *Друга світова війна і доля народів України:* Мат-ли 2-ї Всеукр. наук. конф., 30–31 жовтня 2006 р. Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 132.
[33] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 100.
[34] Там само. С. 101.
[35] Там само. С. 116.
[36] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 117.
[37] Там само. С. 101.
[38] Там само. С. 116.
[39] Там само. С. 96.

роні»[40]. Інколи в мемуарах трапляються згадки про суперечності, що носили міжетнічний характер. «Нас було три групи дівчат – українки, росіянки і білоруски … між нами почалися суперечки, а потім і ненависть однієї нації до іншої. Росіянки з Смоленська були до нас вороже налаштовані»[41]. Та з часом, як пише М. Креховець, «почали зживатися». Узагалі, конфлікти в середовищі остарбайтерок були рідкісним явищем – щоденна боротьба за виживання та однакові умови зближували.

Нерідко примусові робітниці чинили опір поневолювачам: наражаючись на смертельну небезпеку, вдавалися до втеч і навіть до саботажу. «Працювала на військовому заводі м. Людвігдорф. Продукція заводу відправлялася на фронт. Я не могла змиритися з тим, що працюю проти своїх братів і батьків, тому намагалася робити брак. Наприкінці грудня 1942 р. мене заарештували і відправили до в'язниці … В лютому 1943 р. вивезли в концтабір Освенцім»[42]. У мемуарах наводяться численні факти втеч примусових робітниць як з підприємств, так і від господарів-бауерів[43]. Інколи втечі давали можливість змінити місце праці й дещо покращити побутові умови, про що згадує М. Креховець, але в багатьох випадках такі спроби завершувалися відправленням до концтабору.

Перебуваючи на межі існування, невільниці намагалися підтримати належний гігієнічний стан, вдавалися до практик збереження жіночності. «У п'ятницю по вечорах нам зазвичай давали спокій … Дівчата накручували волосся на папільйотки і дроти, ремонтували свій одяг…»[44]. Релігійні практики, як можна судити з мемуарів, не посідали значного місця у повсякденні остарбайтерок, разом з тим, відзначення свят давало нагоду дещо відпочити та забути про неволю. «Новорічний вечір і два наступні були для нас справді святковими, без непосильної праці … ми веселилися, співали, танцювали і розповідали різні кумедні історії. Того дня ми забули про неволю та втому і безжурно відсвяткували прихід Нового року – молодість взяла своє»[45]. Про надихаючий вплив пісень згадувала і Н. Пляшечник: «Запримітила таку закономірність: тільки-но групі людей змінюються умови життя на гірші, тяжчі, а ці люди не мають змоги протидіяти, з'являється пісня і виникає такий дружній, душевний спів, який ніколи не буває в звичайних умовах»[46].

В окремих випадках ресурсом виживання невільниць поставало їх тіло, про що авторки мемуарів пишуть доволі стримано. А. Демчина висловлювала думку про умовність моральних норм у надзвичайних умовах: «Вперше в житті я зрозуміла, як легко голодна дівчина може продати своє тіло за кусень хліба. Я подумала, що навіть і за один шматок хліба віддалася б йому або будь-якому іншому чоловікові. Хліб зараз був важливіший, ніж самоповага і честь. Але чи сита людина може це зрозуміти і виправдати?»[47] У подальшому, розповідаючи про дівчину, яку змусив до сексуальних зв'язків власник фабрики, вона змінює своє ставлення з доволі поміркованого і, навіть певною мірою виправдального, на негативне, наголошуючи на засудженні такої поведінки іншими жінками.

Як засвідчують авторки мемуарів, ставлення до підневільних робітників певною мірою залежало від ситуації на німецько-радянському фронті. «Одного дня взимку 1943 р. змінилася вся атмосфера. Німкені сиділи, потихеньку говорили, а потім почали плакати й проклинати нас. Не розуміючи нічого, ми спостерігали. Нарешті одна німкеня підійшла і сказала, що в Сталінграді німецька армія здалася в полон»[48]. Описуючи загальні важкі побутові умови та непосильну працю, колишні остарбайтерки згадують і факти приязного ставлення з боку німців. «Траплялися лагідні німкені, дуже допомагали дівчатам, особливо їжею. Деякі дівчата, пропрацювавши нічну зміну, у день виходили нишком із табору в місто, прибирали у будинку в німкень, аби щось заробити»[49]. В. Ілляшенко згадувала про те, як її вилікував від ангіни австрійський лікар[50].

На заключному етапі війни остарбайтери постали перед важкою дилемою повернення або неповернення до СРСР. У західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії перебували приблизно 250 тис. осіб, які відмовилися повертатися[51]. Частині жінок, на той час вже одружених зі співвітчизниками, вдалося потрапити до таборів для переміщених осіб, а звідти емігрувати. Г. Дробот розмірковувала: «Мій життєвий досвід навчив мене завжди

[40] Креховець М. Через вогонь… С. 95.
[41] Там само. С. 99.
[42] Гулей А. Із мороку небуття… С. 32.
[43] Там само. С. 37; Суховерський М. Мої спогади / Передмова О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 1997. 320 с.
[44] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 107.
[45] Там само. С. 147.
[46] Гулей А. Із мороку небуття… С. 29.
[47] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 113.
[48] Креховець М. Через вогонь… С. 101.
[49] Там само. С. 103.
[50] Вінклер Й. Вивезена… С. 174–175.
[51] Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007.

рухатися вперед у краще майбутнє і не озиратися. Я усвідомила, що ми повинні цінувати щохвилини те, що маємо, щодня дізнаватися щось нове і корисне. Я, наче мантру, повторювала: "Щоб не трапилось, я зможу!" і досі в це вірю. Позиція "я можу" – запорука життєвого успіху»[52]. Подібні думки висловлювала А. Демчина: «Я задоволена, що ніколи не піддавалася зневірі, а довгі роки в найтяжчих умовах боролася за життя»[53]. Досвід «надзвичайного повсякдення» остарбайтерок зберігає пам'ять про перенесені страждання, потребує поглибленого аналізу як приклад жіночої дієздатності, спротиву, боротьби за життя та свободу.

References

Dmitrenko, A.A. (2013). Viznachennya ponyattya «memuarni dzherela» v radyanskij istoriografiyi [Definition of the concept of «memoir sources» in Soviet historiography]. *Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionaalnogo universitetu – Scientific works of the faculty of history of Zaporizhzhya national university, XXXVI*, P. 305–308.

Galchak, S., Pastushenko, T., Shevchenko, M. (2011). Ukrayinski robitniki nacistskoyi Nimechchini: verbuvannya, primusova pracya, repatriaciya [Ukrainian workers of Nazi Germany: recruitment, forced labor, repatriation]. Kyiv, Ukraine.

Grinchenko, G. (2004). Tekstualnij analiz usno-istorichnogo svidchennya (na prikladi usnih intervyu z kolishnimi «ostarbajterami» Harkivskoyi oblasti) [Textual analysis of oral-historical evidence (using the example of oral interviews with former «ostarbeiters» of the Kharkiv region)]. *Shid–Zahid: Istoriko-kultorologichnij zbirnik – The East–West: Historical and cultural collection, 6*, P. 151–170.

Kis, O. (2020). Ukrayinki v GULAGu: vizhiti znachit peremogti: monografiya [Ukrainian women in the Gulag: to survive means to win: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Kunickij, M. (2007). Primusova repatriaciya radyanskih gromadyan do SRSR pislya Drugoyi svitovoyi vijni (ukrayinskij vektor) [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after World War II (Ukrainian vector)]. Kyiv, Ukraine.

Lisenko, O. (2010). Istoriopisannya Drugoyi svitovoyi vijni yak samostijna subdisciplina [Historiography of the World War II as an independent subdiscipline]. Kyiv, Ukraine.

Pastushenko, T. (2006). Ideologiya nacizmu ta pravovij status «ostarbajteriv» u sistemi primusovoyi praci nacistskoyi Nimechchini [The ideology of Nazism and the legal status of «ostarbeiters» in the forced labor system of Nazi Germany]. Kyiv, Ukraine.

Pastushenko, T. (2009). Ostarbajteri z Kiyivshini: verbuvannya, primusova pracya, repatriaciya (1942–1953) [Ostarbeiters from Kyiv region: recruitment, forced labor, repatriation]. Kyiv, Ukraine.

Rozhkova, L. (2018). Povsyakdenne zhittya u roki nacistskoyi okupaciyi 1941–1943 rr. za spogadami Sumchan [Everyday life during the years of Nazi occupation in 1941–1943 according to memories of Sumy residents]. *Sivershina v istoriyi Ukrayini – Sivershchyna in the history of Ukraine, 11*, P. 342–346.

Voskobijnik, G. (2018). Svoboda i dali: shlyah ukrayinskoyi zhinki do novogo zhittya v Americi [Freedom and beyond: the path of a Ukrainian woman to a new life in America]. Kyiv, Ukraine.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Rozhkova Lyudmyla – candidate of historical sciences, docent, associate professor of the department of state-legal disciplines and Ukrainian studies of the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: aluda-6619@ukr.net

Кузьменко Наталія Миколаївна – старша викладачка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Kuzmenko Nataliya – is a senior lecturer at the department of state and legal disciplines and Ukrainian studies at the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: anata-7219@ukr.net

FEMALE OSTARBAITERS FROM UKRAINE IN CONDITIONS OF «EXTREME EVERYDAY LIFE» (BASED ON MATERIALS FROM MEMOIR SOURCES)

The purpose *of the work is to analyze the main aspects of the everyday life of Ukrainian forced women-laborers during the World War II.* ***The task of the work:*** *To highlight the daily practices of female ostarbeiters based on memoirs, to find out what resources they used to survive in extreme conditions and resist enslavement, how they preserved their national and gender identity.* ***Actualization of the topic.*** *Women ma-*

[52] Воскобійник Г. Свобода і далі… С. 35.
[53] Демчина А. Зі Сходу на Захід… С. 294.

de up the majority of the Ostarbeiter contingent, and they have a significant number of published memoirs about their being in Germany. Memoirs provide an opportunity to explore how female agency was manifested in the conditions of «extreme everyday life». ***Research methods****: chronological, synchronous, comparative-historical, retrospective.* ***Conclusions****. The analysis of the memoirs of female ostarbeiters shows that even under extreme circumstances of the war, women were active participants of historical events, their experience has a humanistic potential.*

Key words: *female ostarbeiters, memoirs, oral testimony, deportation, forced labor, everyday life.*

Дата подання: 4 квітня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 5 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рожкова, Л., Кузьменко, Н. Остарбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (на матеріалах мемуарних джерел). *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 132–139. DOI: 10.58407/litopis.230215.

Цитування за стандартом APA

Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2023). Ostarbaiterky z Ukrainy v umovakh «nadzvychainoho povsiakdennia» (na materialakh memuarnykh dzherel) [Female ostarbaiters from Ukraine in conditions of «extreme everyday life» (based on materials from memoir sources)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 132–139. DOI: 10.58407/litopis.230215.

УДК 316.774:004]:355.01(470:477)

Юрій Ніколаєць

●

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2023)

DOI: 10.58407/litopis.230216
© Ю. Ніколаєць, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1986-9956

У статті охарактеризований розвиток основних сегментів інформаційно-комунікаційного простору України в умовах російсько-української війни. Визначені чинники, які вплинули на динаміку споживання медіа громадянами України, а також умови, що визначають рівень довіри громадян до різних джерел інформації та специфіку їх верифікації. ***Мета*** *полягає у визначенні впливу російсько-української війни на характер змін інформаційно-комунікаційного середовища України та окресленні засобів протидії ворожим інформаційно-психологічним операціям, спрямованим проти суверенітету та територіальної цілісності України. У дослідженні використані загальнонаукові* ***методи*** *аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування, узагальнення, а також спеціальні методи дискурс-аналізу, контент-аналізу.* ***Новизна*** *дослідження полягає в тому, що воно є однією з перших в Україні спроб комплексного аналізу динаміки інформаційно-комунікаційного простору України в умовах російсько-української війни.*

Висновки. *В умовах війни українські громадяни змогли створити комфортне для патріотів країни інформаційне поле, орієнтоване на поширення впевненості у можливості перемогти агресора. Це дозволило тривалий час успішно протистояти впливу ворожих інформаційно-психологічних операцій. Цьому певний час сприяла сформована звичка перевіряти інформацію, а також доступність альтернативних джерел контенту в соцмережах, відеохостінгах та месенджерах. З часом соцмережі все частіше почали використовувати для поширення антиукраїнських наративів, що змусило Україну вдатися до нових форм контролю за розповсюдженням інформації. Водночас зусилля держави з протидії поширенню інформації, спрямованої на порушення територіальної цілісності та суверенітету України, є недостатніми. Для виправлення ситуації потрібні скоординовані зусилля органів управління, правоохоронних органів та українського громадянського суспільства, спрямовані на формування середовища, для якого антиукраїнські випади будуть неприйнятними, а критика влади буде виключно конструктивною, спрямованою не на дестабілізацію ситуації в державі, а на покращення роботи владних структур.*

Ключові слова: *російсько-українська війна, інформаційний простір, споживання медіа, дискурс, інформаційно-психологічні операції.*

Сучасна російсько-українська війна, яка почалася 20 лютого 2014 р. тимчасовою окупацією українського Криму, стала найбільшим збройним протистоянням у Європі з часів Другої світової війни. Після російського збройного вторгнення до Криму бойові дії з квітня 2014 р. розгорнулися на Донбасі, де зусиллями російських спецслужб були створені терористичні організації «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка». Ці дії постали важливими кроками на шляху реалізації імперських амбіцій Кремля. Ідеологічним підґрунтям російської агресії став концепт «русского міра». У сучасний період концепт «русского міра» є спробою створення стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього Радянського Союзу, а також засобом формування ідеологічного підґрунтя протистояння «слов'янсько-православного світу» на чолі з РФ та Західної цивілізації.

Ідеолог «русского міра» О. Дугін у праці «Основи геополітики» ще у 2000 р. стверджував, що «суверенітет України являє собою настільки негативне для російської геополітики явище, що в принципі легко може спровокувати збройний конфлікт. Без чорноморського узбережжя від Ізмаїлу до Керчі Росія отримує настільки велику прибережну смугу, яка реально контролюється невідомо ким, що саме її існування у якості нормальної і самостійної держави ставиться під сумнів»[1]. Поширення подібних поглядів у російському суспільстві робило збройну агресію Росії проти Україну лише справою часу.

[1] Дугин А. Основы геополитики. Москва: АРКТОГЕЯ-центр, 2000. С. 348.

Спираючись на постулати «русского міра», російські медіа намагалися сформувати уявлення про Росію як про православну державу, що протистоїть натиску католицького світу, прагненням США до світової гегемонії та є уособленням колективізму і взаємоповаги членів суспільства. У 2014 р. був актуалізований дискурс про можливість розширення «русского міра», у тому числі й за рахунок застосування силових методів боротьби. Президент РФ В. Путін неодноразово підкреслював готовність Росії захищати росіян, які проживають на території інших країн, у тому числі й за допомогою сили зброї[2].

У 2014 р. реалізація Росією агресивних планів щодо України передбачала активізацію протистояння в інформаційному просторі. Інформаційна війна мала не лише полегшити захоплення українських земель, а й легітимізувати його. Вістря інформаційно-психологічних спецоперацій було спрямоване проти української громадянської ідентичності, що мало б забезпечити відмову українських громадян захищати власну державу. Метою було визначене формування в громадян РФ, України, європейських країн переконання у штучності створення / відновлення Української держави, неможливості України забезпечувати інтереси власних громадян, пануванні в Україні «неонацистської влади», яка начебто отримала владні повноваження внаслідок перевороту, а також у тому, що поступальний розвиток українського соціуму можливий лише за умови тісного співробітництва або об'єднання із Російською Федерацією.

Російські ЗМІ тиражували тезу про «зовнішнє управління» Україною[3], яке подавалося не що інше як результат приходу до влади вихідців з Майдану[4], яких не підтримало населення «південного сходу» (Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей України). Наголос був зроблений на тому, що населення «південного сходу» начебто підтримує ідею створення Новоросії, яка має стати важливим форпостом Росії в боротьбі із зовнішніми ворогами. У російськоцентричному дискурсі набуло поширення твердження, що української нації не існує й ніколи не існувало. Натомість існує малоросійський народ, який є частиною великого російського народу, а Україна як держава постала виключно завдяки зусиллям радянського керівництва, і саме тому сучасна Україна розташована на частині «споконвічно російських територій»[5]. А Крим начебто був «окупований» Україною з 1954 до 2014 р.»[6].

У російських ЗМІ був зроблений наголос, що «повернення Криму» обійшлося без збройного протистояння, без кровопролиття, і це мало слугувати свідченням підтримки абсолютною більшістю населення півострова входження його до складу Російської Федерації. Стверджувалося, що населення Криму радо вітало «звільнення від української окупації, яка тривала». Повернення Криму до складу Російської Федерації називали «відновленням історичної справедливості»[7]. Поруч з тим, розуміючи важливість монополізації інформаційного простору, російська окупаційна влада припинила мовлення кримськотатарського каналу ATR, працівники якого були змушені переїхати до Києва, де й відновили мовлення в червні 2015 р. На тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей була припинена діяльність усіх незалежних від нової влади медіа. Натомість розгорнули діяльність телеканали «Новороссия ТВ», «Мир-24», «Звезда», «Первый республиканский», «Оплот», «Оплот-2» тощо. Серед друкованих видань Донецька найбільш популярними були газети «Новороссия», «Донецкое время», «Донецк вечерний», «Голос Республики». Через тотальний контроль над пресою матеріали подавали без будь-якої критики місцевої влади, і їх часто копіювали від номера до номера. У багатьох виданнях намагалися сформувати культ бойовика О. Захарченка, чиї фото розміщували на перших сторінках. Крім того, переважна більшість видань містили матеріали про «успіхи республік» у розвитку промисловості та антиукраїнську пропаганду. Так, наприклад, майже в кожному випуску газети «Новороссия» розміщували статті, спрямовані на викривлення історії України.

У російському інформаційному полі переважали пропагандистські наративи, спрямовані проти української громадянської ідентичності та існування Української державності. Російські політтехнологи намагалися сформувати потужний антиукраїнський політичний дискурс у рамках проєкту «Новоросія». Масове вкидання в український медіапростір цього терміна відбулося після заяви В. Путіна 17 квітня 2014 р., у якій він назвав землі Півд-

[2] Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. *Президент России.* 4. 03. 2014. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/20366.

[3] «Украина делает все, чтобы доказывать концепцию внешнего управления». *Коммерсантъ.* 7. 07.2015. URL: https://www.kommersant.ru/doc/2763023.

[4] Украина перешла под внешнее управление. *Вести.ru*. 18. 02. 2015. URL: https://www.vesti.ru/article/1752830.

[5] В РФ грозятся дойти до Киева: «Это исконно русские земли». *Antikor.com*. 29. 11. 2018. URL: https://antikor.com.ua/articles/272460-v_rf_grozjatsja_dojti_do_kieva_eto_iskonno_russkie_zemli.

[6] Романенко М. Какая «аннексия»? Это Украина оккупировала Крым с 1954 по 2014 год! *Regnum.ru*. 12. 06. 2021. URL: https://regnum.ru/news/polit/3295323.html.

[7] Возвращение Крыма. *РБК*. URL: https://www.rbc.ru/story/5422d35dcbb20f2aadd4faa0.

ня та Сходу України саме «Новоросією». Заявивши, що хоче забезпечення «законних прав» росіян і російськомовних громадян «південного сходу України», він стверджував, що Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи, а ці території були передані Україні радянським урядом у 20-х рр. XX ст.[8]

Російські медіа намагалися нав'язати думку про перспективність об'єднання так званих «ДНР» та «ЛНР» у складі Конфедерації «Новоросія». «Новоросія» мала постати проєктом проросійського державного утворення на Півдні та Сході України. Термін «Новоросія» намагалися нав'язати цільовій групі задля формування самоідентифікації жителів Півдня та Сходу України, виправдання ідеї регіональної відмінності між громадянами України та створення нової ідентичності, яка мала виступити альтернативою українській громадянській ідентичності. З часом від реалізації проєкту «Новоросія» відмовилися, оскільки він виявився повністю провальним. Спроби штучного поділу українців на «хороших» та «поганих», тобто «східних» та «західних», виявилися невдалими. Виокремлення серед українських громадян «новоросів», яких планували протиставити українцям, також виявилося невдалим: жителі Харківщини, Херсонщини, Донеччини, Луганщини та Одещини переважно ідентифікували себе українцями, а боротися за міфічну автономію частини українців (російськомовних) у складі Української держави виглядало як вкрай нерозумна ідея. І це через деякий час змусило кремлівських політтехнологів вдатися до конструювання міфічного «народу Донбасу», який начебто був поневолений Україною. Проте всі подібні проєкти мали одну спільну рису: були спрямовані проти збереження суверенітету та територіальної цілісності України. А невдалі спроби розколоти Україну шляхом реалізації задумів політтехнологів зміцнили московське керівництво в думці, що перешкодити євроатлантичній інтеграції України можна лише шляхом розв'язування війни.

У 2014 р. в Україні саме усвідомлення факту початку бойових дій Російською Федерацією проти України було досить болісним. Особи, які фігурували в публікаціях спочатку як «проросійські активісти»[9], поступово були переназвані «сепаратистами»[10] або «підготовленими у Російській Федерації провокаторами», а з часом – російськими найманцями. Власне сам Президент України П. Порошенко висловився про агресивні дії Росії по відношенню до України як про «війну» лише в серпні 2014 р. Тому не дивно, що в інформаційне протистояння з РФ через відеохостінги та хмарні месенджери включалися багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави.

В умовах розгортання бойових дій на Донбасі поступово сформувався досить потужний україноцентричний дискурс про витоки російсько-української війни[11]. Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслуговує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були в минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна вчергове захищає Європу від наступу зі Сходу (як це було в часи навали монголо-татар; громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян).

У багатьох українських медіа підкреслювалося, що більшість громадян країни виступали проти війни та вторгнення російських військ, засуджуючи рішення російської влади про введення військ в Україну. Містився також наголос, що абсолютна більшість росіян та російськомовних громадян України вважали «допомогу Путіна» агресією. А твердження про те, що Росія забезпечує російськомовним регіонам високий рівень життя, розглядалося як «російський міф». На підкріплення такої думки були наведені приклади занепаду економіки Абхазії та Придністров'я, де розміщені «російські миротворці», а «навколо них панує безправ'я пересічних людей та тотальне безробіття». Поруч з тим українські автори переважно дотримувалися думки, що 2014 р. Україна могла б втратити значно більше, ніж Крим та окремі території Луганської та Донецької областей. А основною перешкодою на шляху до реалізації агресивних планів РФ постав широкий добровольчий рух та всенародна підтримка, яку надавали громадяни Збройним Силам України[12]. І це засвідчило про

[8] Путін заявив, що хоче гарантій для «мешканців Новоросії» – Харкова, Донецька… *Українська правда*. 17. 04. 2014. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779/.

[9] Пророссийские активисты захватили госказначейство Донецкой области. *Vesti.ua*. 5. 03. 2014. URL: http://vesti.ua/donbass/41213-prorossijskie-aktivisty-zahvatili-goskaznachejstvo-doneckoj-oblasti.

[10] В Донецке арестован за сепаратизм «самопровозглашенный губернатор» Губарев. *Delo.ua*. 6. 03. 2014. URL: https://delo.ua/econonomyandpoliticsinukraine/v-donecke-arestovan-za-separatizm-samoprovozglashennyj-gubernato-229324/.

[11] Nikolaiets Yu. The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium*. 2018. Vol. 40. Iss. 3. P. 145–177.

[12] Покликання «доброволець». Без наказів захищати Батьківщину. *AZOV.ORG*. 2014. URL: https://azov.org.ua/poklukannia-dobrovolec/.

сформованість в Україні громадянського суспільства, яке виступило проти розколу держави.

Розгортання російсько-української війни дедалі чіткіше давало зрозуміти, що протистояння в інформаційному просторі відіграє не менш важливу роль, аніж організація збройної відсічі агресору. Тому в 2014 р. були зроблені перші обережні кроки для послаблення впливу в Україні російських медіа. У вересні 2014 р. Окружний адміністративний суд Києва за позовом Національної ради з питань телебачення і радіомовлення заборонив ретрансляцію в Україні 15 російських телеканалів, які найбільш активно поширювали антиукраїнські меседжі. Із часом перелік заборонених каналів доповнювався, не зважаючи на звинувачення в порушенні свободи слова.

Загострення інформаційного протистояння обумовило створення 2 грудня 2014 р. Міністерства інформаційної політики України. Однак проблемою залишалося розмежування сфер компетенції між цим міністерством та Державним комітетом з питань телебачення і радіомовлення. Головними завданнями міністерства були визначені забезпечення інформаційного суверенітету України з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні та за її межами, забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів, забезпечення здійснення реформ засобів масової інформації щодо поширення суспільно важливої інформації[13]. У жовтні 2015 р. відбувся запуск Мультимедійної платформи іномовлення України. В ефірі почав роботу супутниковий телеканал «UATV», який транслювався через кілька супутників, а також у мережі Internet на власному каналі у відеохостінгу YouTube. Міністерство інформаційної політики забезпечило встановлення 55 телепередавачів у зоні АТО, а також започаткувало інтернет-проєкт «Інформаційні війська України». Однак у 2016 р. проєкт мав лише близько 40 тис. підписників. Для порівняння варто зазначити, що проросійський блогер А. Шарій у листопаді 2017 р. за загальною кількістю підписників в українському сегменті Facebook і Twitter посів 12 місце, маючи 511 тис. читачів[14]. За час діяльності міністерство провело кілька соціальних кампаній, збирало матеріали, що мали свідчити про наявність російських військ в Україні, а також зробило досить неоднозначну спробу закріпити журналістів за військовими частинами України в зоні АТО.

Діяльність Міністерства інформаційної політики викликала багато зауважень, а ряд депутатів та журналістів виступили з критикою самої ідеї створення подібного органу. Зростання кількості критичних зауважень та відверто невдалі спроби протистояти російській пропаганді призвели в кінцевому рахунку до припинення роботи міністерства у 2019 р.

Значна кількість українських телеканалів продовжувала створювати чи транслювати антиукраїнські агітаційні матеріали. Для того, щоб протистояти цьому, була зроблена спроба оприлюднити власників провідних медіа. У жовтні 2015 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення»[15]. Законом визначалося, що кінцевий бенефіціарний власник – це фізична особа, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність суб’єкта інформаційної діяльності у сфері телебачення і радіомовлення безпосередньо або через інших осіб. В Україні заборонялося засновувати та брати участь в телерадіоорганізаціях або провайдерах органам державної влади та місцевого самоврядування, юридичним та фізичним особам – підприємцям, зареєстрованим в офшорних зонах, перелік яких затверджений Кабінетом Міністрів, а також фізичним та юридичним особам, які є резидентами країни, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом. Такі кроки дозволили частково обмежити вплив Російської Федерації на медіапростір України, але ліквідувати такий вплив повністю не вдалося.

У серпні 2015 р. почав працювати в оновленому форматі телеканал «NewsOne», який з 2010 р. належав В. Рабіновичу, а з 2014 р. – Є. Мураєву. Посилювати вплив каналу мали О. Семенов, який перед тим розробляв формат каналу «112», а також колишні російські журналісти М. Ганапольський та Є. Кисельов. У лютому 2016 р. колишній головний редактор газет «Сегодня» і «Вести» І. Гужва започаткував інтернет-проєкт «Страна.ua»,

[13] Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України. Постанова Кабінету Міністрів України. 14. 01. 2015. *Internet archive*. URL: https://web.archive.org/web/20170412023010/http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF.

[14] Рейтинг українських лідерів думок у соцмережах: Вакарчук обігнав Порошенко. *УНІАН*. 16. 11. 2017. URL: https://www.unian.ua/sosiety/2246394-reyting-ukrajinskih-lideriv-dumok-u-sotsmerejah-vakarchuk-obignav-porishenko.html.

[15] Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення. Закон України. 2015. *Відомості Верховної Ради*. № 45. С. 409.

який став одним із найбільш популярних інтернет-медіа країни, транслюючи наративи російської пропаганди.

У жовтні 2018 р. Верховна Рада проголосувала за введення проти каналів В. Медведчука санкцій, що не були запроваджені. Наприкінці 2018 р. нардеп від «Опозиційного блоку» Т. Козак, якого вважають одним із близьких соратників В. Медведчука, став власником телеканалів «NewsOne» та «112 Україна», а в 2019 р. – телеканалу «ZIK». У 2019 р. Т. Козак оголосив про об'єднання телеканалів «112», «NewsOne» та «ZIK» у холдінг «Новини». Таке об'єднання мало наслідком уніфікацію редакційної політики телеканалів, ключову роль у якій відіграли інтереси В.Медведчука[16].

У листопаді 2018 р. почав роботу телеканал «НАШ», який заснував народний депутат Є. Мураєв після продажу каналу «NewsOne» Т. Козаку. Цей телеканал вважався одним із осередків російської пропаганди після закриття каналів В. Медведчука на початку 2021 р.

Проросійські медіа намагалися нав'язати думку про те, що Україна як суверенна держава не зможе існувати без підтримки Російської Федерації. У липні 2021 р. В. Путін наголошував, що «справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією»[17]. А в середині жовтня того ж року член Ради з міжнаціональних відносин при президенті РФ Б. Безпалько стверджував, що «влада сучасної України не має суб'єктності, а інструментом зовнішнього управління Заходу виступають впливові націоналісти», а тому «єдиний спосіб встановити мир на Донбасі – це ліквідувати Україну як державу»[18].

У 2020–2021 рр. в російських медіа набули поширення твердження, що Україна «відмовляється повертати Донбас»[19]. Це відбувалося на фоні зростання масштабів видачі російських паспортів жителям ОРДЛО та заяв керівників терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» про відсутність передумов для повернення «республік» до складу України[20]. Відсутність таких передумов вони пояснювали тим, що абсолютна більшість жителів ОРДЛО бачить себе частиною Росії. Очільник «ДНР» Д. Пушилін у серпні 2021 р. виключав повернення Криму та Донбасу до складу України, оскільки «після державного перевороту вона вже не може існувати як єдине державне утворення»[21]. Водночас той таки Д. Пушилін змушений був визнати, що «російська весна» не завершилася утворенням так званої «Новоросії» через позицію населення Півдня та Сходу України. Але про «Новоросію» не забули, і тому «ДНР» та «ЛНР» повинні сконцентрувати зусилля для розширення меж «республік» принаймні на всю територію Донецької та Луганської областей, які «тимчасово окуповані Україною»[22].

На початку 2021 р. була презентована доктрина «Русскій Донбасс». Це сталося наприкінці січня, коли в Донецьку відбувся однойменний «інтеграційний форум», метою якого було назване визначення шляхів подальшого розвитку «ДНР» та «ЛНР». І не даремно такий форум відбувся після масового отримання жителями ОРДЛО паспортів РФ та заяв керівництва цієї країни про готовність захищати російських громадян й поза межами Росії. Фактично поява доктрини «Русскій Донбасс» свідчила про наміри російського керівництва інтегрувати тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей. А Д. Пушилін висловився про доктрину як про маніфест «республік», що підтвердив їх єдність із «Русскім міром» та бажання стати частиною «Великої Росії»[23].

Метою доктрини «Русскій Донбасс» було назване сприяння «відновленню історичної справедливості» – зміцненню державності «ДНР» та «ЛНР», а серед завдань виділене зміцнення «російської самосвідомості» та «повернення Донбасу у сферу російського історичного простору». Народ Донбасу був проголошений невід'ємною частиною російського народу, а «ДНР» та «ЛНР» разом із Запорізькою, Харківською, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською та Одеською областями, які «перебувають під контролем Укра-

[16] Останнє десятиліття ЗМІ. Головні події в історії українських медіа 2000–2009 років. *Детèктор медіа*. 2010. URL: https://detector.media/withoutsection/article/50530/2010-01-19-ostannie-desyatylittya-zmi-golovni-podii-v-istorii-ukrainskykh-media-2000-2009-rokiv/.

[17] Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. *Президент России*. 12. 07. 2021. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182.

[18] Украину предложили ликвидировать как государство. *Lenta.ru*. 17. 10. 2021. URL: https://lenta.ru/news/2021/10/17/ukr_gos/.

[19] РФ призвала международное сообщество повлиять на Киев по ситуации в Донбассе. *RG.ru*. 29. 10. 2021. URL: https://rg.ru/2021/10/29/rf-prizvala-mezhdunarodnoe-soobshchestvo-povliiat-na-kiev-po-situacii-v-donbasse.html.

[20] Вернется ли Донбасс в состав Украины. *РИА Новости*. 10. 11. 2021. URL: https://crimea.ria.ru/20211110/vernetsya-li-donbass-v-sostav-ukrainy--vzglyad-iz-kryma-1121379841.html.

[21] Глава ДНР исключил возвращение Крыма и Донбасса в состав Украины. *ИА Красная Весна*. 2. 08. 2021. URL: https://rossaprimavera.ru/news/fbaaee1c.

[22] Пушилин заявил, что про проект Новороссия не забыли. *Рубрика*. 11. 07. 2021. URL: https://rubryka.com/ru/2021/07/11/pushylin-zayavyv-shho-pro-proekt-novorossyya-ne-zabuly/.

[23] Доктрина «Русский Донбасс» призвана стать манифестом нашего выбора – Денис Пушилин. *Законодательство ДНР*. 28. 10. 2021. 2021.URL: https://admin-gorlovka.ru/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/.

їни», входять до складу історичної Новоросії, яка «являє собою повністю російську національну територію»[24]. Отже, зміст доктрини свідчив про те, що Росія не відмовилася від територіальних претензій на Схід та Південь України й готова втілити такі претензії в реальні кроки за сприятливих умов.

Українські медіа категорично відкидали звинувачення України в розпалюванні війни на Донбасі. Однозначно і цілком справедливо стверджувалося, що без втручання РФ ні анексії Криму, ані війни на Донбасі не було б. Цим пояснювали те, що саме Росія має нести відповідальність за розв'язування бойових дій[25]. Водночас зроблено наголос, що українські владні структури та громадянське суспільство винні в тому, що агресивні дії РФ стали можливими й досить дієвими. Провину за продовження війни («небажання або нездатність вести мирні переговори») у сюжетах частини медіаресурсів («Страна.ua», «Апостроф») покладали на українське керівництво. І якщо раніше «головним винуватцем» продовження бойових дій називали П. Порошенка, то поступово до таких «винуватців» зарахували й В. Зеленського, який начебто не зміг належним чином «забезпечити мирний процес». У відповідь на подібні звинувачення В. Зеленський стверджував, що завершення війни цілком залежить від Президента РФ В. Путіна[26].

Усвідомлення неможливості домовитися із агресором без поступок у питанні суверенітету та територіальної цілісності України поступово змінило оцінку ситуації в Офісі Президента України. У середовищі українських урядовців навесні 2021 р. стала все більше лунати думка про перспективність залучення США до переговорного процесу та тиску на РФ задля забезпечення миру на Донбасі. Наголос також був зроблений на позиції західних союзників в організації «Кримської платформи» – міжнародного координаційного механізму для сприяння деокупації півострова, зміцнення європейської та глобальної безпеки. «Кримська платформа» готувалася в умовах, коли Росія стягнула значні військові сили до кордонів з Україною, зробила ряд кроків, спрямованих на більш тісну інтеграцію з ОРДЛО. Такі кроки вкотре актуалізували обговорення перспективи вторгнення регулярних підрозділів РФ на українські землі для зміцнення позицій проросійських псевдоутворень[27]. Можливо, що саме тому у промові з нагоди 30-ї річниці незалежності України Президент України В. Зеленський зробив наголос на посиленні України для забезпечення деокупації[28]. Проте такий наголос був використаний російськими ЗМІ для поширення звинувачень Президента України в розпалюванні війни на Донбасі.

Однією з проблем України залишалося існування медіаресурсів, які відверто поширювали наративи російської пропаганди. Проросійські медіа в Україні продовжували тривалий час існувати навіть в умовах російсько-української війни. А реалізувати контрзаходи з протидії їм виявилося надзвичайно складно, оскільки переважна більшість медіа перебувала у приватній власності.

Однак у травні 2017 р. в Україні на основі введеного в дію Президентом рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» заблокували роботу російських соцмереж «Вконтакте» та «Одноклассники», а також пошукової системи yandex.ru та поштового сервісу mail.ru. Під санкції також потрапили «Лаборатория Касперского», «Dr.Web» та «1С».

Важливим кроком на шляху реформування медіапростору України стало припинення у 2018 р. мовлення аналогових телеканалів. Перехід на трансляцію телеканалів у цифровому вигляді дозволяв частково обмежити вплив російських медіа у прифронтовій смузі, а також забезпечував можливості контролювати роботу провайдерів, змушуючи їх не включати російські канали в пакети кабельного телебачення. Проте залишалася можливість прийому російського телебачення через системи супутникового мовлення, чим і користувалася частина громадян.

За даними соціологічної компанії InMind, у 2019 р. телебачення вперше не було визнане найпопулярнішим джерелом інформації в Україні. Перше місце посіли соціальні мережі (68%). Інтерес до них зріс на 15% порівняно із даними 2018 р. Радіо та друкована преса посіли останні позиції – відповідно, 18% та 15%. При тому 75% респондентів віддавали

[24] Доктрина «Русский Донбасс». *Донецкий национальный университет*. 2021. URL: https://donnu.ru/russdonbass.

[25] Росія розпочала цю війну, продовжує її розпалювати та несе відповідальність за її припинення. *Армія.Inform*. 6. 11. 2021. URL: https://armyinform.com.ua/2021/11/rosiya-rozpochala-czyu-vijnu-prodovzhuye-yiyi-rozpalyuvaty-ta-nese-vidpovidalnist-za-yiyi-prypynennya-posolstvo-ssha/.

[26] Зеленський: 90% успіху в питанні повернення Донбасу і миру в Україні залежить від Путіна. *Радіо Свобода*. 5. 08. 2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-donbas-putin/31395695.html.

[27] Росія використовує поняття «Донбас» як інструмент інформаційної війни – Данілов. *Укрінформ*. 14. 04. 2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3221524-rosia-vikoristovue-ponatta-donbas-ak-instrument-informacijnoi-vijni-danilov.html.

[28] Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 24. 08. 2021. URL: htpps://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333.

перевагу отриманню інформації про політичні події з кількох джерел для її верифікації. Основним джерелом інформації залишилися загальнонаціональні медіа (інтернет-видання, телебачення та радіо). Регіональними медіа користувалися близько третини опитаних. Виняток становила друкована преса, оскільки 65% опитаних віддавали перевагу регіональним виданням, а не всеукраїнським.[29] Проте в регіональних інтернет-ЗМІ Півдня і Сходу України у 2019 р. публікували більше новин про Росію, а найменше – про США та міжнародні організації[30].

Опитування USAID-Inretnews (виконавець компанія InMind), презентоване в жовтні 2020 р., засвідчило зниження довіри до національних інтернет-медіа з 51% до 48% порівняно із попереднім роком за збереження довіри до національних друкованих видань на рівні 19%. Причиною такого зниження довіри респонденти називали перенасиченість негативною інформацією. Однак за цей час зросла довіра до регіональних інтернет-медіа з 44% до 48% та до регіональних друкованих ЗМІ – з 20% до 22%[31].

Певною мірою ставлення до загальнонаціональних телеканалів змінили умови їх трансляції. У січні 2020 р. найбільші медіагрупи України закодували свої канали для супутникового мовлення. Серед закодованих каналів опинилися телеканали «ICTV» «СТБ», «М1», «М2», «Новий канал», «1+1», «2+2», «ТЕТ», «Бігуді», «ПлюсПлюс», «Інтер» «НТН», «Мега», «ZOOM», «Піксель», «К1», «К2», «Enter-фільм», «Україна», «НЛО-TV», «Індіго-TV». Але після втручання Президента України В. Зеленського були створені незакодовані міжнародні версії частини каналів. Кодування переважно негативно було сприйняте з огляду на те, що російські канали супутникового мовлення залишалися некодованими. Водночас канали Суспільного мовника залишилися некодованими, серед них: «UA:Перший», «UA:Крим», «UA:Культура», а також телеканал «Рада».

На фоні цього 1 березня 2020 р. почав роботу російськомовний канал «Дом», орієнтований на жителів тимчасово окупованих територій. Його трансляція на підконтрольні території не здійснювалася, але можливість переглядати через інтернет була збережена.

З березня 2020 р. після оголошення локдауну у зв’язку із поширенням пандемії COVID-19 діяльність медіа суттєво змінилася, оскільки значна частина перейшла на онлайн-роботу, компанії втратили можливість проводити відео- та кінозйомки. У цей час набула поширення програма для організації відеоконференцій ZOOM.

У таких умовах ще більше зросла популярність отримання новин за допомогою мережі Інтернет. Восени 2021 р. моніторинг Фонду Thomson Reuters виявив, наприклад, що 80% респондентів Півдня та Сходу України використовували для отримання інформації пошукові системи, а 72% – соцмережі. Усе більшого значення набули різного роду цифрові платформи, оскільки щораз більша кількість громадян рідше користувалася телебаченням та газетами, покладаючись на пошукові системи, агрегатори новин та месенджери. Лише 23% учасників дослідження зазначили, що слухають новини по радіо, а 23% стверджували, що регулярно читають газети. Для отримання новин найбільшою популярністю користувалися Facebook та YouTube. Як виявилося, українським громадянам притаманний скептицизм в оцінках телебачення, оскільки на переконання багатьох із них більшість телеканалів належала олігархам, які пропонували споживачам вигідний для себе контент[32]. Із певними застереженнями громадяни також ставилися до російських ЗМІ. Так, за даними опитування USAID-Internews, у 2020 р. кожен третій респондент використовував російські медіа як джерело новин. Основною причиною цього було назване прагнення дізнатися, що російській медіа розповідають про Україну, й отримати альтернативну думку[33].

Як свідчили результати опитування на території ОРДЛО, організованого газетою «Дзеркало тижня» за участі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп» восени 2019 р. (Тест на совместимость 2019), популярними джерелами політичних новин у «ДНР» та «ЛНР»

---

[29] Медіа вподобання українців. Найпопулярніші джерела інформації. *Sostav.ua*. 2. 04. 2020. URL: https://sostav.ua/publication/med-a-vpodobannya-ukra-nts-v-najpopulyarn-sh-dzerela-nf0rmats-84782.html.

[30] Найбільше міжнародних новин в онлайн-медіа Півдня та Сходу України стосуються Росії – дослідження ІМІ, 18 вересня 2019 р. *Інститут масової інформації*. 2019. URL: htpps://imi.org.ua/news/najbilshe-miznarodnyh-novyn-u-onlajn-media-pivdnya-ta-shodu-ukrayny-stosuyutsya-rosiyi-i29615.

[31] Соцмережі і телебачення – основні джерела новин для українців; довіра до національних медіа впала (дослідження). *Детèктор медіа*. 16. 10. 2020. URL: https://detector.media/inforspace/article/181614/2020-10-16/sotsmerezhhi-y-telebachennya-osnovni-dzherela-novyn-dlya-ukraintsiv-dovira-do-natsionalnykh-media-vpravda-doslidzhennya/.

[32] Дослідження Thomson Reuters: Соцмережі та пошуковики – найпопулярніші джерела інформації в Україні. *Media Sapiens*. 7. 10. 2021. URL: https://ms.detector.media/trendi/post/28258/2021-10-07-doslidzhennya-thomson-reuters-sotsmerezhi-ta-poshukovyky-naypopulyarnishi-dzherela-informatsii-v-ukraini/.

[33] Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.». *Internews in Ukraine*. Серпень, 2020. URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr-1.pdf.

були телебачення (84,3%), соціальні мережі (60,6%), інтернет-сайти (45,9%), радіо (10%), а також газети і журнали (7,4%). Серед соціальних платформ найактивніше респонденти використовували YouTube (70,7%), «ВКонтакте» (61%), «Одноклассники» (52,3%), а також Viber (49,8%). Тут варто зазначити, що «ВКонтакте» та «Одноклассники» створені й підтримуються Росією, а контент для українського сегменту YouTube також агрегується в РФ. При тому учасники опитування дивилися переважно російське телебачення: «Россия–1» (43,4%), «НТВ/НТВ Мир» (25,9 %), «Россия 24» (19%), «Первый» (11,8%), «ТНТ» (10,2%), «Звезда» (8,6%), «СТС» (8,1%), «ТВ–3» (7%) – та місцеві телеканали: «Оплот ТВ» (без уточнення 1 чи 2) (13,6%), «Луганск–24» (12,5%) та «Новороссия ТВ» (6%). І лише 4,7% респондентів вмикали український «5 канал», 4,6% – «Інтер», 4% – «1+1» та 2,3% – «СТБ», 1,6% – «Україна». Водночас для 58,6% опитаних жителів ОРДЛО українські загальнонаціональні канали виявилися недоступними в силу технічних причин[34].

У 2019 р. близько половини громадян не довіряли загальнонаціональним каналам телебачення й були незадоволені великою кількістю негативної інформації, яка транслюється ними. Водночас більш помітною стала довіра до регіональних медіа, які повідомляють потрібну для буденних справ інформацію. Значна частина українського медіапростору перебувала під впливом медіаресурсів, пов'язаних із РФ. Це стосується, насамперед, популярних соцмереж та месенджерів. Про масштаби такого впливу може свідчити те, що в 2021 р. Міністерство цифрової трансформації України навіть запропонувало компанії Google залучити незалежних українських редакторів, які б мали підбирати контент для сторінок українського YouTube Music та YouTube.

У 2021 р. 43% респондентів, опитаних Центром Разумкова (під час опитування було можливо обрати не більше п'яти відповідей), регулярно дивилися канал «1+1» та «СТБ» – по 32,3%, «ICTV» – 39,9%, «Україна» – 33,9%, «Інтер» – 27,3%, «Новий канал» – 12,3%, «Україна 24» – 16,3%, «Прямий канал» – 9,3%, «5 канал» – 8,2%, «Еспресо» – 7,4%, «24 канал» – 4,0%, «Громадське» – 2,3%, «ATR» – 0,4%. При тому, що «UA: Перший» дивилися 8,6% опитаних, а телеканал «НАШ» – 8,1%[35]. Тобто загальноукраїнський суспільний канал, який має давню традицію мовлення (телеканал прийшов на зміну державному телеканалу, що мовив з 1939 р. під логотипами «УТ», «УТ-1» та «Перший національний»), регулярно дивилися майже стільки громадян, як і недавно створений канал «НАШ», який неодноразово не лише критикували за проросійську позицію, а й притягали до суду за поширення неправдивої інформації.

У таких умовах 11 березня 2021 р. був створений робочий орган РНБО – Центр протидії дезінформації. Рішення РНБО про створення такого органу було введене в дію Указом Президента України від 19 березня 2021 р.[36] Центр почав роботу в квітні 2021 р. Його робота охоплювала воєнний напрям, протидію поширенню злочинності та корупції, зовнішню та внутрішню політику, економіку тощо. Головна увага центру мала бути зосереджена на протидії поширенню фейків у медіа. Центр повинен був забезпечити проведення аналізу та моніторингу подій і явищ в інформаційному просторі України, стану інформаційної безпеки та присутності України у світовому інформаційному просторі. Складність виконання поставлених перед Центром завдань підвищувалася завдяки зростанню в месенджерах та відеохостингах кількості каналів, контент яких формували інфлюенсери.

Лідери думок соціальних мереж мали можливість істотно впливати на життя країни. Завдяки соціальним мережам коло осіб, які впливали на формування суспільної думки, зросло протягом останнього десятиліття з 1% до близько 20%. В української аудиторії соцмереж популярністю користувалися не поп-зірки та шоумени, а політично і соціально активні громадяни. Тому успішне блогерство могло забезпечити успішний старт політичної кар'єри. У 2017 р. за оцінками сукупної аудиторії у Facebook і Twitter лідерами були С. Вакарчук (2134000), П. Порошенко (1933000), М. Саакашвілі (1213000), М. Наєм (1133000), А. Аваков (1061000), А. Яценюк (1014000), лікар Є. Комаровський (896000), координатор Інформаційного спротиву Д. Тимчук (707000), В. Кличко (603000), О. Ляшко (567000), психолог Д. Карпачов (555000), відеоблогер А. Шарій (511000), В. Медведчук (496000), журналіст С. Лещенко (494000), журналіст Р. Скрипін (484000). При тому впро-

[34] Тест на совместимость. *Дзеркало тижня*. 9. 11. 2019. URL: https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html.

[35] Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. ОПОРА. 1. 06. 2022. URL: https://oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori.

[36] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. «Про створення Центру протидії дезінформації». Указ Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421; Про суспільне телебачення і радіомовлення України. Закон України. *Відомості Верховної Ради*. № 27. С. 904.

довж 2009–2017 рр. кількість українських користувачів Facebook зросла з 62 тис. до 10 млн.[37]

Порівняно сильні позиції проросійських діячів (наприклад, В. Медведчука та А. Шарія), а також протиборство з РФ на політичній арені поруч з усвідомленням неможливості домовлятися з агресором на його умовах зумовили ряд жорстких кроків української влади, спрямованих на обмеження впливу Росії в медіапросторі України. 2 лютого 2021 р. Президент України В. Зеленський запровадив санкції проти найближчого соратника В. Медведчука – народного депутата з фракції «Опозиційна платформа» Т. Козака, а також восьми юридичних осіб: телеканалів «112 Україна», «NewsOne», «ZIK», регіональних мовників каналу «112 Україна» (Про рішення Ради 2021а). Обмежувальні заходи передбачали блокування активів; обмеження торговельних операцій; обмеження, часткове чи повне припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень територією України; запобігання виведенню капіталів за межі України; зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань; анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності; заборону користуватися радіочастотним ресурсом України. Таке рішення викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Думки розділилися: одні громадяни вітали припинення мовлення рупорами російської пропаганди, а інші стверджували про незаконність запровадження санкцій без рішення суду.

Проте вже 20 серпня 2021 р. Президент України В. Зеленський увів у дію рішення РНБО про введення за системне ведення антиукраїнської пропаганди санкцій проти ряду осіб, серед яких були І. Гужва та А. Шарій[38]. Під санкції потрапили фізичні та юридичні особи, які в той чи інший спосіб здійснювали підтримку сайту «Страна.ua». 7 березня 2022 р. на території України були заблоковані YouTube-канали А. Шарія та його дружини О. Шарій.

У вересні 2021 р. Нацрада з питань телебачення і радіомовлення звинуватила телеканал «НАШ» у порушенні закону «Про телебачення і радіомовлення»[39]. Телеканал звинувачували в розпалюванні національної, расової та релігійної ворожнечі; ненависті у висловлюваннях, які були поширені в ефірі. А 11 лютого 2022 р. РНБО погодила рішення про запровадження санкцій проти телеканалу «НАШ», яке того ж дня було введене в дію відповідним указом Президента[40].

У січні 2022 р. телеканал «НАШ» дивилися майже виключно жителі Півдня та Сходу – на Заході та в Центрі частка його глядачів менша за 4% порівняно з 13% та 18% на Півдні та Сході[41].

Привертає увагу кількість громадян Півдня та Сходу України, які регулярно дивилися канал «НАШ», контент якого переважно мав антиукраїнське спрямування. А також те, що значна кількість журналістів погоджувалася працювати у складі команд проросійських медіа попри те, що на теренах України тривала війна, розв'язана Російською Федерацією.

Можливо саме через те, що українці до Росії ставилися загалом краще, аніж росіяни до України, у більшості українців викликало шок повідомлення про початок РФ «спеціальної воєнної операції» проти України 24 лютого 2022 р. Бойові дії розгорнулися на широкому фронті, а багато українських міст потрапили під удари російських ракет (і до цього часу перебувають), скерованих не лише проти військових об'єктів, а й проти цивільних та об'єктів критичної інфраструктури. Певний час зберігалася загроза захоплення столиці України. Проте Збройні Сили України відбили напад і змусили агресора відступити від Києва, Чернігова та Сум. Однак ворогові вдалося тимчасово захопити значні території на Півдні та Сході держави. Війна продовжується, і протистояння з боку РФ набирає все більш жорстких форм, оскільки російські війська буквально знищують українські міста. Прикладом такого варварського знищення стали Маріуполь, Буча, Ірпінь, Волноваха, Сєвєродо-

[37] Рейтинг українських лідерів думок у соцмережах: Вакарчук обігнав Порошенко. *УНІАН*. 16. 11. 2017. URL: https://www.unian.ua/sosiety/2246394-reyting-ukrajinskih-lideriv-dumok-u-sotsmerejah-vakarchuk-obignav-porishenko.html.

[38] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 р. «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Указ Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761.

[39] Суд відкрив два провадження про ануляцію ліцензій каналів Мураєва. *Новини 24*. 10. 11. 2021. URL: https://24tv.ua/sud-vidkriv-dva-provadzhennya-pro-anulyatsiyu-ukraina-novini_n1734874.

[40] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 лютого 2022 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Указ Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/512022-41349.

[41] Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. *Детектор медіа*. 15. 02. 2022. URL: https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/.

нецьк тощо. Ворог зруйнував ряд районів Харкова, Миколаєва, Краматорська, завдаючи ударів по цивільному населенню.

3 квітня 2022 р. російське державне інформаційне агентство «РИА Новости» опублікувало статтю Т. Сергейцева «Что Россия должна сделать с Украиной». У статті «денацифікація» України ототожнена із «деукраїнізацією» – «відмовою від початого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компоненту самоідентифікації населення історичних Малоросії і Новоросії». Її мотивацією названо те, що «українство» – штучна антиросійська конструкція, яка не має власного цивілізаційного змісту[42].

Подібні висловлювання, які спираються на позицію вищого керівництва РФ, показали, що війна Росії проти України є екзистенційним протистоянням і не може бути завершена умовним «перемир'ям», яке в майбутньому буде мати продовженням лише нове збройне протистояння. Усвідомлення цього факту абсолютною більшістю громадян України призвело до формування суспільного консенсусу щодо війни з Російською Федерацією, який відкидав поступки агресору й передбачав ведення бойових дій до повного звільнення українських земель і забезпечення твердих гарантій безпеки в майбутньому.

Різка ескалація бойових дій мала одним із наслідків суттєві зміни в медіапросторі України. 21 березня 2022 р. Президент України підписав Указ про єдине мовлення на всіх каналах («Марафон»), вводячи в дію рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»[43].

Водночас дослідження виявило, що російський імперський дискурс гнучко реагує на результати соціологічного моніторингу настроїв громадян України, формуючи контент у спосіб, вигідний для реалізації Російською Федерацією своїх зовнішньополітичних цілей. Уже навесні 2022 р. чітко прослідковувалося створення і просування анонімних телеграм-каналів, значну частину яких Росія використовувала для легітимізації окупації окремих населених пунктів України та встановлення контролю над інформаційним середовищем. Навіть у 2022 р. кількість відвідин українськими користувачами проросійських сайтів залишалася високою – 68 млн.[44] У таких умовах для України надзвичайно важливим стало забезпечення високого рівня медіаграмотності населення.

У травні 2022 р. Київський міжнародний інститут соціології оприлюднив результати дослідження медіаспоживання громадян України в умовах війни. Як свідчать результати дослідження, одним із найпотужніших трендів стало використання соціальних мереж не лише для спілкування та розваг, а й для отримання новин та інформації. Як джерело інформації соціальні мережі використовували 76,6% українців, телебачення – 66,7%, мережу Internet (не включаючи соціальні мережі) – 61,2%, радіо – 28,4%, а друковані ЗМІ – лише 15,7% опитаних. Жителі сільської місцевості порівняно частіше дивилися телебачення та читали друковані ЗМІ, а містяни переважно використовували соцмережі та Internet. При тому телебаченню довіряли 60,5% респондентів, а соціальним мережам – майже 54%. Найбільшу довіру до телебачення мали жителі Західної (66%) та Центральної (64%) України. Натомість на Сході та Півдні ці показники менші: у південних районах телебаченню довіряли 53,4% громадян, на Сході – 52,2%. Так само помітна відмінність у довірі до друкованих ЗМІ (28,6% на Західній Україні та лише 17,4% у південних регіонах) і радіо (44,9% у західних регіонах та 23% на Сході України). Довіра до інтернет-ресурсів відрізнялася незначно (46% – у південних регіонах і 51,2% – у східних), як і до соціальних мереж (на рівні 50% для всіх регіонів, крім Центральної України, де рівень довіри сягнув 58,4%)[45].

В умовах повномасштабної російсько-української війни ще більше зріс вплив інфлюенсерів. Українські блогери щоденно завантажують відео з передової, де зафільмовані жорстокі бої, і охочі мають можливість на власні очі побачити ціну, яку платить Україна за захист свого суверенітету та територіальної цілісності. Завдяки українським блогерам, а пізніше – і західним журналістам, світ побачив жахливі наслідки руйнування російською армією українських міст, катування громадян та знищення цивільної інфраструктури. У червні 2022 р. заклик С. Притули (у 2021 р. він посідав 30 місце серед найвпливовіших інфлюенсерів[46]) про збір 600000 грн. для купівлі 3-х безпілотних літальних апаратів «Байрактар» для потреб Збройних Сил України привів до того, що впродовж кількох днів

[42] Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 3. 04. 2022. URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html.

[43] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Указ Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761.

[44] Дамоклів меч російської пропаганди. *Украинская правда*. 18. 04. 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/18/7340426/.

[45] Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ.

[46] Онлайн-рейтинг «Топ-50 блогерів України»: остаточні результати голосування. *Focus.ua*. 27. 03. 2021. URL: https://focus.ua/uk/ukraine/483850-onlayn-reyting-top-50-blogerov-ukrainy-okonchatelnye-rezultaty-golosovaniya.

було зібрано суму, яка значно перевищувала заявлену, і була достатньою для купівлі вже чотирьох таких БПЛА. А після безоплатної передачі турецьким виробником дронів Україні, на ці гроші вдалося придбати супутник, який здатен з великою точністю слідкувати за переміщенням ворога. І це перший випадок в історії, коли подібна купівля стала можливою, завдяки організованим одним із інфлюенсерів зусиллям громадян.

Водночас частина інфлюенсерів з України навіть в умовах війни продовжує виступати на захист російської мови та культури, стверджуючи про неможливість опанувати українську мову в обсязі, достатньому хоча б для побутового спілкування. З іншого боку, серед інфлюенсерів України набув поширення й інший тренд – створення відеороликів виключно українською мовою навіть у тому випадку, коли перед війною аудіоряд був російськомовним.

Тривалий час проблемою залишалося й визначення статусу інфлюенсерів, які мають великі аудиторії підписників. Частина з них уже робила спроби прирівняти свою роботу до роботи ЗМІ і, відповідно, отримати передбачені законом права для роботи журналістів. Ст. 307 Цивільного кодексу України передбачає, що Фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. А знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, у тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом[47]. Але спроби деяких інфлюенсерів прирівняти свою роботу до роботи ЗМІ були лише засобом уникнути відповідальності за протиправну поведінку.

Відсутність регіональних відмінностей у готовності продовжити боротьбу з агресором свідчить як про надуманість російської тези про існування «двох Україн», так і про штучність обумовлення російського вторгнення необхідністю «захисту російського і російськомовного населення України». Повномасштабне вторгнення РФ в Україну зумовило піднесення українського патріотизму, формування стійкого «почуття дому» для переважної більшості громадян: можливість незалежної розбудови держави постала цінністю, якою громадяни України категорично відмовилися поступатися. Це стосується не лише етнічних українців, а й абсолютної більшості росіян, які постійно жили в Україні.

Росія всіляко намагалася й намагається дискредитувати зусилля громадян України щодо захисту своєї держави. Росіян, які живуть в Україні, називають жертвами української пропаганди або особами, які втратили рідне коріння. Стверджується, що російське населення України прагне поновити зв'язки із РФ, але цьому перешкоджає «український нацистський уряд». Україна в цьому контексті була названа «антиросійським проєктом», створення якого закидали, насамперед, США. Українці в устах російських пропагандистів найчастіше отримують тавро «націоналістів» або «нацистів». Наголос зроблений на тому, що політика українізації матиме наслідком втрату національної ідентичності національними меншинами України, примусове перетворення їх на українців. Водночас наголос зроблено на тому, що українці та росіяни – це один народ, який всілякими способами хоче розсварити «колективний Захід». А єдність етнічних українців та росіян щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України російські ЗМІ намагаються представити як результат «тиску на Україну» з боку провідних західних країн, які «не дають Україні можливості пристати на вимоги РФ».

Стійкість українських громадян у війні з РФ змусила російське керівництво неодноразово змінювати цілі так званої «спеціальної воєнної операції» за рахунок їх обмеження. Водночас затягування бойових дій поставило в Росії на порядок денний створення та реалізацію нових форм інформаційної війни, орієнтованої на забезпечення внутрішньоукраїнського протистояння через зростання недовіри до Президента, командування ЗСУ, окремих політичних сил. У приціл інформаційної війни потрапили відносини України із західними союзниками, організація Росією ядерного шантажу світового масштабу (загрози застосування ядерної зброї, спроби «ядерного тероризму» після захоплення Чорнобильської та Запорізької АЕС).

У сьогоднішньому розумінні абсолютної більшості військових експертів і аналітиків широкомасштабна війна, розв'язана РФ проти України 24 лютого 2022 р., уже давно не вкладається в поняття локального конфлікту середньої інтенсивності. Це стосується і просторових показників, і кількості залучених військових сил, і переконливого переліку засобів ураження та іншого високотехнологічного обладнання, які притаманні цьому військовому протистоянню. На думку Головнокомандувача ЗСУ В. Залужного та тогочасного першого заступника Голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони і розвідки, генерал-лейтенанта М. Забродського, тривалість бойових дій ба-

[47] Цивільний кодекс України. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

гато в чому обумовлена впевненістю агресора в безкарності своїх дій. Однією з причин цього В. Залужний та М. Забродський вважають хибне уявлення про масштаби російсько-української війни в багатьох країнах світу, оскільки, «незважаючи на достатню кількість широкодоступної інформації, сучасному поколінню, світу, європейцям, перш за все, важко уявити собі в реальності бойові дії в стилі Другої світової війни»[48]. Тому одним із завдань інформаційної політики України має стати вибір нових форм та засобів донесення інформації про війну до громадян інших країн, а, за результатами прогнозів тривалості бойових дій, необхідна розробка та реалізація внутрішньоукраїнської інформаційної кампанії, орієнтованої на забезпечення стійкості українських громадян у справі забезпечення відсічі ворогу в тривалій військовій кампанії.

Створення на базі РНБО Центру протидії дезінформації виглядає дещо запізнілим, а його робота вимагає суттєво більш широкого охоплення громадян. Ідеться про створення принаймні робочих груп, які б оперативніше реагували на дії ворожих пропагандистів у мережі Internet, зокрема на створення TELEGRAM- та YouTube-каналів, а також на діяльність ботів. Крім того, необхідні системна цілеспрямована протидія спробам дискредитувати вище керівництво держави, спецслужби, ЗСУ та зусилля Україні на міжнародній арені. Позитивним видається й популяризація успішних прикладів самоорганізації громадян, спрямованої як на організацію відсічі агресору, так і на відновлення мирного життя на деокупованих територіях і плідну роботу в тилу.

Весною 2023 р. набув чинності Закон України «Про медіа»[49]. Згідно з його нормами доля української мови на телебаченні має зрости з 75% до 90%, повноваження Нацради з телебачення і радіомовлення зростуть за рахунок можливості регулювання роботи онлайн-видавництв і друкованих ЗМІ із можливістю блокувати їх без рішення суду. Надзвичайно важливо, що законом заборонено поширювати інформацію, яка містить пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, а також символіку воєнного вторгнення російського тоталітарного режиму. Заборонено поширювати інформацію, що принижує або зневажає державну мову, заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української мови. Крім того, онлайн-медіа зобов'язали подавати до Нацради доменні імена, за якими медіа доступне в мережі Internet із зазначенням реєстрантів доменних імен. Для сервісів, які надаються через мережу Internet, обов'язковою стала передача даних про IP-адреси або їх діапазон, з яких здійснюється поширення сервісу, а також доменні імена, за якими медіа доступне в мережі. Це дозволить посилити контроль за онлайн-медіа та забезпечити відповідність їх роботи чинному законодавству.

Вибір єдиного мовлення на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну видається виваженим кроком, але через деякий час доведеться його змінювати. Українські громадяни не звикли до такого формату мовлення і будуть шукати інші джерела отримання інформації із розширенням використання соціальних мереж, відеохостингів та «хмарних» месенджерів. А цим неодмінно скористаються ворожі пропагандисти, у розпорядженні яких перебувають численні автоматизовані системи поширення інформації.

Війна довела, що вкрай негативними можна було вважати зволікання у припиненні діяльності ЗМІ, які поширювали міжетнічну ворожнечу, висловлювалися за порушення територіальної цілісності та суверенітету України. Помітною також виявилася і тривала безкарна діяльність окремих політичних та громадських діячів, журналістів, блогерів, різного роду «експертів», які займали відверту антиукраїнську позицію. Напевне після того, як вступив у силу Закон України «Про медіа», така ситуація буде виправлена.

Недовіра до ЗМІ обумовлена найчастіше уявленнями громадян про залежність медіа від олігархів та надзвичайно великою кількістю негативної інформації, яка транслюється. Онлайн-висвітлення успішних бойових дій ЗСУ, роботи рятувальників, працівників правоохоронних органів засобами масової інформації позитивно впливає не лише на їх власний імідж, а й на ставлення громадян до держави в цілому. Високий рівень довіри до ЗСУ ґрунтується на успіхах українських солдатів та офіцерів на полі бою. Водночас підтверджені повідомлення про втечу частини працівників із тимчасово окупованих територій, співробітництво із загарбниками, розкрадання гуманітарної допомоги негативно позначилися на іміджі органів державного управління та силових структур.

Сумнівним можна вважати й формат поширення повідомлень через кількох радників Офісу Президента України, оскільки вони, намагаючись швидко відреагувати на зміни, нерідко змушені транслювати неперевірену інформацію. Прагнення деяких радників збе-

[48] Залужний В., Забродський М. Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 р.: український погляд. *Укрінформ.* 7. 09. 2022. 2022.URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html.

[49] Про медіа. Закон України. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.

регти та примножити свою присутність у медіапросторі може обернутися різким зростанням недовіри громадян до них та поширенням скептичного ставлення до можливості владних структур забезпечити належний діалог із суспільством в умовах війни.

Для формування дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Така координація дозволить сформувати як постійні, так і тимчасові робочі групи, здатні не лише гнучко реагувати на закиди ворожої пропаганди, а й діяти на упередження із формуванням комфортного для громадян України інформаційного середовища. Це також дозволить сформувати потужний дискурс, орієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити громадянський мир та злагоду.

Ніколаєць Юрій Олексійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (вул. Генерала Алмазова, 8, Київ, 010011, Україна).

Nikolaiets Yurii – doctor of historical sciences, professor, leading research scientist at the I.F. Kuras Institute of political and ethnic studies of the National academy of sciences of Ukraine (8 Generala Almazova St., Kyiv, 010011, Ukraine).

E-mail: nikolaets-yu@ukr.net

INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2023)

The article characterized the development of the main segments of the information and communication space of Ukraine under conditions of the Russian-Ukrainian war. The factors that have influenced the dynamics of media consumption by Ukrainian citizens, as well as the conditions that determine the level of public trust in various sources of information and the specifics of their verification are identified. ***The goal*** *is to determine the impact of the Russian-Ukrainian war on the nature of changes in Ukraine's information and communication environment, and to outline the means of counteracting enemy information and psychological operations aimed at the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. The study uses* ***methods*** *of analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction, generalization, discus analysis and content analysis.* ***The novelty*** *of the study is that it one of the first attempts in Ukraine to comprehensively analyze the dynamics of the information and communication space of Ukraine in conditions of Russian-Ukrainian war.*

Conclusions. *During the war Ukrainian citizens were able to create an information field that comfortable for patriots of the country, focused on spreading confidence in the ability to defeat the aggressor. This made it possible for a long time to successfully resist the influence of hostile information and psychological operations. This was facilitated for some time by the established habit of checking information, as well as the availability of alternative sources of content in social networks, video hostings, messengers. Gradually, social networks were increasingly used to spread anti-Ukrainian narratives, forcing the state to resort to new forms of control over the dissemination of information. The state's efforts to counteract the dissemination of information aimed at violating the territorial integrity and sovereignty of Ukraine are insufficient. Coordinated efforts of government, law enforcement agencies and civil society are needed. We need to create an environment for which anti-Ukrainian attacks will be unacceptable. Criticism of the should be constructive, aimed not to destabilized the situation in the state, but at improving the work of power structures.*

Key words: *Russian-Ukrainian war, information space, media consumption, discourse, information and psychological operations.*

Дата подання: 5 квітня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 22 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ніколаєць, Ю. Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський літопис.* 2023. № 2. С. 140–152. DOI: 10.58407/litopis.230216.

Цитування за стандартом APA

Nikolaiets, Yu. (2023). Informatsiino-komunikatsiinyi prostir Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2023) [Information and communication space of Ukraine in the conditions of Russian-Ukrainian war (2014–2023)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *2*, P. 140–152. DOI: 10.58407/litopis.230216.

Сергій Павленко

●

НОМЕНКЛАТУРНЕ БУТТЯ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦЯ-ЛІТОПИСЦЯ.

Половець В.М. Спогади. Чернігів: Десна, 2021. 332 с.

DOI: 10.58407/litopis.230217
© С. Павленко, 2023. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5388-6875

Радянський період історії України для багатьох відомий не з книжок, а з власного життя. Ці сторінки буття в кожного свої і згадуються по-різному. Для всіх же, хто працював, учився в ту добу, це був загалом набутий досвід життя в тоталітарно-компартійній системі, яка ставала нещадною до своїх опонентів (Л. Лук'яненка, В. Стуса та ін.), але водночас поблажливою, декларативно-піклувальною, вдавано турботливою до слухняних виконавців-«гвинтиків», «своїх». Ясна річ, останні після голодоморів, репресій, розгромів повстанців переважали. Із цієї більшості формувався, плекався елітно-партійний прошарок, головним завданням якого було покращити добробут трудящих та зрештою пришвидшеними темпами «побудувати комунізм» у СРСР.

Щойно вийшла книга представника цієї керівної верхівки на Чернігівщині[1]. Чим вона цікава?

Здібний сільський хлопчина-українець після закінчення сільської школи на Бобровиччині вступив на історико-філологічний факультет Ніжинського педінституту, а після його закінчення за розподілом потрапив в Узбекистан, у сільську школу, де лише одна вчителька знала російську мову. Довелося молодому педагогу поспіхом вивчати узбецьку, аби можна було порозумітися зі своїми вихованцями. Молода людина лише почала набувати педагогічного досвіду, як невдовзі, у грудні, отримала повістку з військкомату й потрапила до війська. Дебютант-учитель служить в Приволзькому окрузі, а потім його дивізію в товарних вагонах за два тижні направляють у Прибалтійський округ, новостворені ракетні війська. Він не опирається цим змінам у житті. За нього все вирішила система, командири, партія. Так треба! Проте… він не хоче бути рядовим «гвинтиком». Здає екзамени на звання офіцера. Пробує в армії писати нариси до газет (ще у студентські роки почав вести щоденник!), планує стати журналістом. Останнє після повернення додому не виходить. Поблизу, у Бобровиці, Носівці, Ніжині, нема вакансій в редакціях. А які взимку, посеред навчального року, є в облвно? У цій обласній установі порадили звернутися в обком комсомолу, мовляв, демобілізовані освітяни мають пройти спершу співбесіду там.

[1] Електронний варіант книги можна прочитати на сайті «Сіверянського літопису» в розділі «Книги авторів», підрозділ «Історія України та Придесення (XX–XXI ст.): Половець В.М. Спогади. Чернігів: Десна, 2021. 332 с. *Сіверянський літопис*. URL: http://siver-litopis.cn.ua/rab/polovec/Memories.pdf.

За її результатами він потрапив у НОМЕНКЛАТУРНУ СИСТЕМУ, що старанно відбирала із кращих вчителів, агрономів, інженерів кадри для КПРС та ВЛКСМ.

Цінність спогадів В. Половця в тому, що вони демонструють механізм дії відбору персон для подальшого їхнього висування на високі посади. Ключовим його моментом було проходження своєрідного екзамену-співбесіди. «Екзаменатор» з'ясовував потенційні можливості випускника вузу, демобілізованого, і визначав його здатність вести роботу серед людей, керувати ними.

Ось так В. Половець розпочав свою номенклатурну діяльність з посади інструктора Новгород-Сіверського райкому комсомолу. Одразу його поставили у резерв на вищі посади. Практично вже через місяць він був другим секретарем РК ВЛКСМ, з листопада 1961 р. – першим. А далі – обком комсомолу, обком партії (інструктор, лектор), міськком партії (другий секретар). Навіть одіозний секретар ЦК КПРС М. Суслов, проводячи у серпні 1975 р. співбесіду з недавнім випускником Академії суспільних наук, кандидатом на посаду секретаря Чернігівського обкому КПУ, здивувався надзвичайно швидкому просуванню по щаблях партійної кар'єри молодого партійця.

Зазначимо, що хоч радянський період справедливо піддається критиці за фарисейство, компартійну тріскотню і т. п., номенклатурна система мала й деякі плюси. «Спогади» В. Половця показують, як кадри ретельно відбиралися, навчалися, отримували на ті часи досить пристойний виробничий, партійний досвід. Не можна було, не пропрацювавши на нижчих посадах, одразу зайняти високий пост. Перший секретар РК КПУ перед обранням повинен був пройти вишкіл у колгоспі спеціалістом, потім головою колгоспу, далі начальником управління сільського господарства, другим секретарем райкому партії, головою райвиконкому. Відповідне проходження посадового набору служб мали пройти всі керівники владної верхівки усіх рівнів. Сьогодні ж, не секрет, трапляються випадки, коли, наприклад, головою ОДА призначили вагітну жінку, театрознавця за фахом, взагалі без належного виробничо-регіонального досвіду. При зміні президентів – в областях, районах до керма управлінь, департаментів приходять і зараз часом випадкові особи, не тільки з купленими дисертаціями, а й дипломами про вищу освіту.

В. Половець як впливовий учасник партійного будівництва 1960–1980-х рр. на Чернігівщині, ясна річ, дав загалом позитивну оцінку діяльності органів влади, яку він представляв. Ми не будемо висловлювати йому докір за це, бо якби він почав характеризувати той час, свою роботу з критичних позицій, то це виглядало б, мабуть, не зовсім правильно. У ті десятиліття у Чернігові постали камвольно-суконний комбінат, хімволокно, радіоприладний завод, активно велося житлове будівництво. Деякі деталі про розбудову цих підприємств з багатотисячними колективами, соціальної інфраструктури «з партійного крісла» становлять, безперечно, велику цінність для істориків міста. Цікаво, що згадані промислові підприємства-гіганти у реаліях ринку як слід не модернізувалися, не пройшли випробування часом. Але, будемо відвертими, у цьому вина не стільки місцевої влади, керівництва заводів, як недолуга політика «відкритих дверей» багатьох урядів незалежної України. Ринки міст ще у 1990-х роках заполонив безмитний дешевий китайський ширпотреб, що зробив чернігівські тканини незатребуваними. Надія місцевих текстильників на загальнодержавні програми пошиття шкільної, військової форми теж зазнала у свій час краху...

Книга спогадів проливає світло на часи партійного керівництва, злет і падіння перших секретарів Чернігівського обкому КПУ Миколи Уманця, Леоніда Палажченка. В. Половець показує, що в номенклатурній системі хоча й існували чіткі правила кар'єрного зростання, водночас партієць вищого рангу був не застрахований від несправедливої оцінки політбюро, несподіваної відставки-розправи, сваволі вищестоящих посадовців. Так, у 1984 р. за висмоктану з пальця справу про «вручення подарунків та випивки після складання екзаменів» (с. 157) у Чернігівському педінституті зняли з посади ректора В. Костарчука, а згодом і першого секретаря обкому М. Уманця. Важливо, що в усіх цих зміщеннях велику роль відіграло обласне управління КДБ. Як переконався автор на своєму життєвому досвіді, це була досить потужна контролююча служба, яка писала на магнітофон навіть те, що він говорив своєму водієві у службовій машині (с. 170). Л. Палажченко, очоливши після М. Уманця обком, на основі кадебістських донесень про те, що про нього говорили в посадових кабінетах, викликав усіх впливових владців і просив їх писати заяви на звільнення. Ця подробиця показує, що під «ковпаком» спецслужби були не тільки опозиціонери, зокрема Л. Лук'яненко та його рідні[2], а й номенклатура високого рангу[3]. Такі були сумні реалії того часу.

[2] Вражаючі спогади з цього приводу написав рідний брат відомого політв'язня: Лук'яненко О. Невже це було з нами? Спогади. Мена: Домінант, 2016. 334 с.

Л. Палажченко, очоливши в 1984 р. владу області, почав завзято просувати на провідні номенклатурні посади керівників, яких знав раніше і з якими у нього склалися добрі стосунки. Був зневажений та знятий з посади секретар обкому Михайло Шостак (на нарадах перший секретар при всіх «називав його Шестак» (с. 172). Така доля, мабуть, чекала б і В. Половця, якби у 1985 р. ЦК КПРС не відправив його на два роки радником в Афганістан. Підозрюємо, що у такий спосіб він відбував заслання від «першого», оскільки для зняття секретаря необхідно було знайти поважну причину для сересерівського ЦК.

Як би там не було, ця сторінка біографії мемуариста теж інтригує тим, що він побачив в Афганістані. Кремлівські верховоди тоді, як і зараз в Україні, не маючи уявлення про умови життя, релігію, історію, народні традиції корінного населення, почали насаджувати силою зброї свої імперсько-інтернаціоналістичні ідеали, соціалістичну ідеологію, партійно-духовні цінності в чужій країні. Зазначу, що й в УРСР політосвіта, агітвагончики, ленінські кімнати та куточки на фермах, сільські команди агітаторів, пропагандистів були великою мильною бульбашкою[4], яку роздували на місцях, бо так вимагало вище начальство. Але саме цей ідеологічний маразм, політичну тріскотню керівництво СРСР намагалося нав'язати афганцям. Слід зазначити, що автор спогадів критично оцінив цю затію, оскільки вона не додала у захопленій радянськими військами країні прихильників, а навпаки – збільшила борців проти СРСР: «Все, що ми намагалися зробити в Афганістані, не сприяло стабілізації? На мою думку, і це я написав у висновках до свого звіту за роботу, основною причиною було те, що ми намагалися після квітневого перевороту, поставивши при владі Народно-демократичну партію, вірніше, її керівництво (Бабрака Кармаля), зробити все так, як в Радянському Союзі, що не сприймалося як більшістю керівництва країною, так і населенням, 30 відсотків якого проживало в кишлаках і дотримувалося законів Шаріату. Уся біда в тому, що радянське керівництво погано знало іслам, як і роль релігії в афганському суспільстві взагалі» (с. 229).

Уже «Сіверянський літопис» свого часу опублікував низку спогадів про січневу «Ковбасну революцію» 1990 р. в Чернігові. Нарешті маємо першу оцінку інтригуючих подій з владного тогочасного кабінету. Ці нотатки показують, як інцидент з ДТП близько 19 години 6 січня на розі вулиць Рокосовського та Доценка за участю завідувача оргвідділом облвиконкому Валерія Заїки та його водія привів спочатку до стихійного протесту чернігівців, а потім до мітингів. «Від удару у "Волги" розкрився багажник і люди з тролейбуса побачили в ньому ковбасу, м'ясо, сало і коньяк та інші продукти», – пише автор (с. 254). В. Половець досить детально оповідає, про що говорилося тоді у владній верхівці, які рішення приймалися. Велику цінність становлять збережені-зафіксовані ним резолюції протестувальників, мітингів. Місто перетворилося у киплячий казан невдоволення. Хоча В. Заїка виправдовувався перед своїм керівництвом тим, що заїхав до батьків, взяв свіжини, ця аргументація вже не сприймалася як правдива. Збурені чернігівці навіть ходили перевіряти холодильник першого секретаря обкому партії. У ті дні В. Половець подав у відставку.

«І в голову кожного із нас, хто був членом бюро обкому, – підсумовував автор, – приходила думка, що все це наслідки глибокої економічної кризи, із якою не могла справитися політика горбачовської перебудови. До таких негативних наслідків призвело упровадження ринкової економіки при існуючій плановій, орієнтованій на військово-промисловий комплекс, при збереженій старій системі розподілу. З'явилися давно забуті спеціальні талони, по яких у магазинах відпускали елементарні речі, особливо спиртне. Підлила масла у вогонь також антиалкогольна кампанія. Людей турбували прояви наркоманії й токси-

[3] У романі відомого українського письменника-земляка (родом з Ніжина, проходив практику в 1990 р. у «Комсомольському гарті» – *С.П.*) Андрія Кокотюхи «Червоний» усіх редакторів обласних комсомольських молодіжних газет названо агентами КДБ, мовляв, у радянські часи заняття цієї посади передбачало лише таку угоду з тогочасним «дияволом». Насправді тодішня спецслужба не впливала подібним чином на просування «своїх» агентів. Журналістами, редакторами опікувався обком КПУ. Для кар'єрного зростання газетяра необхідно було пройти редакційні щаблі від кореспондента до заступника редактора. «Спогади» В. Половця показують, що КДБ прослуховувало керівну верхівку, а відтак і кабінети редакторів. Крім того, кожна сторінка двох обласних газет до вересня 1991 р. перед виходом у світ переглядалася цензором головліту (було таке спеціалізоване управління в області). Як пояснив нам В. Половець під час спілкування, КДБ у такий спосіб моніторило час від часу настрої високопосадовців, їхні оцінки ситуації, ставлення до першого секретаря ОК КПУ тощо. На думку В. Половця, цей нагляд здійснювався не постійно, а в певні періоди та за окремими завданнями.

[4] Пригадую, як у вересні 1983 р., почавши працювати заступником редактора районної газети у Бобровиці, взявся освоювати нову для мене тему – політосвіту – за великою книгою-томом «Партийное строительство». Начитавшись її, я поїхав брати інтерв'ю у кращого пропагандиста району в Кобижчу. Жіночку-вчительку я несподівано довів до сліз своїми запитаннями: як вона проводить агітаційну роботу серед механізаторів, які лекції їм читає, чи пише конспекти, що читає. Лише через рік-два я зрозумів, що співрозмовниця, яку добровільно-примусово записали в пропагандисти, плакала від того, що не могла мені сказати правди про те, як вся ця «пропаганда» на селі існує лише на паперах, у звітах, а не насправді. Вона плакала тому, що в газеті з'явиться матеріал, який прочитають механізатори… Але я, наївний, вірив, що то сльози від скромності, а не від мого незнання реалій.

команії в Чернігові. Негативні настрої в суспільстві закінчилися критичним ставленням до влади. Панівна роль компартії, підпорядкування їй усіх сфер життя не відповідала нагальним потребам людей і була неспроможна задовольнити елементарні потреби населення. На Чернігівщині ця ситуація ускладнилася ще й аварією на Чорнобильській АЕС. Область перебувала серед найбідніших за рівнем життя. Негативне ставлення населення до чернігівської влади на чолі з першим секретарем обкому Л.І. Палажченком зростало. Першим проявом такого незадоволення і стала звичайна автомобільна аварія» (с. 262).

Тут треба дещо погодитися з тезами про «винність» чернігівської верхівки у «Ковбасній революції». Головний гріх партноменклатури крився здебільшого в культивуванні мисливського відпочинку[5] на природі. Час від часу партійні боси потрапляли в якісь неприємні історії, пов'язані з випивкою, невдалими пострілами на полюванні (поранення, вбивство людини ненароком). Але загалом партійна номенклатура остерігалася жити шикарно, розбудовувати особняки, власні дачі. Всілякі збочення (утримання коханки, аморальна поведінка, надмірна пиятика) траплялися, але коштували для партійця-номенклатурника дорого – він у кращому разі отримував догану, а найчастіше – ставав ніким у тодішній службовій ієрархії. Отже, чернігівську верхівку змів у січні 1990 р. не цей згаданий вище набір зловживань, а негативна економічно-політична ситуація в СРСР, насамперед – дефіцит харчів.

Чернігівщина давала на-гора майже утричі більше м'яса, ніж зараз (у 1980 р. в Чернігівській області було вироблено його 76 900 т[6], у 1986 р. – 90 200 т, у 1991 р. – 88 500 т[7], а у 2021 р. – лише 33 200 т). Але… при таких явних успіхах придеснянських ферм ковбасні вироби, свинина, яловичина були у дефіциті[8]. А тому мітингове гасло «Хто з'їв моє м'ясо?» було актуальним, вийшла навіть книга з подібною назвою[9]. Совковий асортимент товарів у магазинах не міг задовольнити елементарні потреби у пристойному одязі. Навіть кольоровий телевізор Городнянського телезаводу «Агат»[10] можна було придбати лише по блату. У черзі на автомобіль доводилося стояти роками...

Усе це та інше спочатку вилилося у чернігівську «Ковбасну революцію», а потім – у подібні по всьому СРСР. Зрештою Радянський Союз, КПРС під тягарем людського невдоволення припинили своє існування.

Багато колишніх колег В. Половця занепали духом, десь розчинилися в буденні виживання, дехто з них ще намагався реанімувати КПРС під новими назвами (СПУ, КПУ) та гаслами.

Ми, можливо, сьогодні вже й не пам'ятали би про цього секретаря обкому, як про більшість подібних посадовців, які зійшли зі сцени й загубилися десь у вирі часу.

Проте… у 53 роки В. Половець розпочав нову сторінку свого життя. Як кандидат історичних наук[11] він попросився на роботу в Чернігівський педінститут і з головою поринув у збір матеріалів для докторської праці. У 1997 р. ним було успішно захищено в Інституті історії України дисертацію на тему «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917)». А перед тим вийшла його монографія з такою ж назвою[12]. Далі в доробку професора з'явилося чимало книг-підручників з питань українознавства, політології, соціології. Науковій, викладацькій, творчій 30-річній діяльності у «Спогадах» присвячено 56 сторінок. І хоч цей період вийшов найпліднішим для автора, усе ж він, як на нашу думку, традиційний та типовий для успішного дослідника минулого. Це інша сторінка життя, скажемо так, більш вдала і результативніша за попередню. В. Половець довів собі та іншим, що мав і має великий творчий потенціал, який у нових реаліях розкрив на повну силу.

У цьому періоді життя історика нашу увагу особливо привертають насамперед книги краєзнавчого плану (**Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917).** Чернігів: Просвіта, 2002. 266 с.; **Уманець Федір Михайлович (1841–1917 рр.)**. Чернігів: Просвіта, **2006**. 146 с.; **Половці і Київська Русь.** Чернігів: Просвіта, 2017. 216 с.; **Визначні постаті Чернігівщини**. Чернігів: Просвіта, 2018. 268 с.; **Маркович Олександр Михайлович.**

[5] Автор мемуарів не був у захваті проводити у такий спосіб своє дозвілля. Він надавав перевагу прогулянкам на природі.
[6] История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1983. С. 86.
[7] Народне господарство Чернігівської області 1992 р. Статистичний збірник. Чернігів: Управління статистики Чернігівської ОДА, 1993. С. 195.
[8] Чернігівці їздили за ковбасою в Київ.
[9] Танюк Л. Хто з'їв моє м'ясо? Дрогобич: Відродження, 1994. 432 с.
[10] Почав працювати з 1989 р.
[11] Назва дисертації: «Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п'ятирічки» (1972 р.).
[12] Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. 204 с.

Чернігів: Просвіта. 2019. 120 с.; **Павло Павлович Білецький-Носенко (1774–1856).** Чернігів: Просвіта, 2000. 130 с.)[13].

Цей доробок уже самими назвами засвідчує, що історичні уподобання автора, його дослідницькі розслідування значно поглибили картину минулого Чернігово-Сіверщини, дали доволі об'ємні монографічні портрети призабутих славних земляків-просвітників.

Закінчуючи нотатки про книжкову новинку, висловлюємо й деякі наші зауваги. «Спогади», думаємо, виграли б, якби автор детальніше оповів, чи він мав у 1960–1970-х рр. якісь сумніви щодо політики КПРС, знав про дисидентів, рух опору, чи ще зі шкільної парти «зомбований» тогочасними ідеологемами, настановами й не сумнівався у їх правильності? Тим паче, що мемуарист протягом життя вів час від часу щоденник[14], а це означає, що він був білою вороною у своєму середовищі, бо до подібного вдаються інтелектуальні особистості-одиниці, мислячі люди. Усе-таки ті особисті записи-оцінки, міркування варто було б оприлюднити з певними сьогоднішніми коментарями. І досі незрозуміло, яким чином номенклатурний прошарок вищого рангу (керівництво ОК КПУ, РК КПУ, КДБ) забезпечувався продовольчими пайками (щомісяця чи до свят?), хто мав право доступу до спецмагазинів. Останні дійсно були, чи керівники торговельних закладів в умовах тотального дефіциту вирішували справу забезпечення кращим одягом комноменклатури індивідуально зі своїми партійними зверхниками? Яким чином влада вирішувала питання поліпшення заповнення продуктами полиць місцевих магазинів? Чи головним завданням її було насамперед виконати спущений зверху план? Коли і як проходила паспортизація населення? Яким чином здійснювався контроль над репертуаром місцевих театрів, філармонії?

Сподіваємося, відповіді на ці та інші злободенні питання якимось чином будуть відображені в анонсованому автором наступному томі спогадів, присвячених насамперед «афганському» відрядженню.

Дата подання: 10 травня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 25 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Номенклатурне буття у спогадах очевидця-літописця // *Половець В.М.* Спогади. Чернігів: Десна, 2021. 332 с. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 153–157. DOI: 10.58407/litopis.230217.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2023). Retsenziia : Nomenklaturne buttia u spohadakh ochevydtsia-litopystsia // *Polovets V.M.* Spohady. Chernihiv: Desna, 2021. 332 s. [Review : Nomenclature existence in the memories of an eyewitness-chronicler // *Polovets V.M.* Memories. Chernihiv: Desna, 2021. 332 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 153–157. DOI: 10.58407/litopis.230217.

[13] Більшість із цих праць можна знайти на сайті «Сіверянського літопису» в розділі «Книги авторів» у різних його підрозділах.

[14] Звернемо увагу на таку промовисту «філологічну» деталь. Свого часу поет, автор журнальних публікацій Анатолій Близнюк за наполяганням та сприянням В. Половця зайняв посаду завідуючого відділом пропаганди та агітації Чернігівського обкому партії. Тобто ми бачимо, що «підпільний» літописець підбирав у свою команду й людей відповідних уподобань. До речі, двадцять років тому вийшла книга А. Близнюка «Схід сонця не проспи. Лірика» (Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. 95 с.).

ПАМ'ЯТІ
ПЕТРА ВОЛОДИМИРОВИЧА ПИРОГА
(1956–2022)

●

28 жовтня 2022 р. пішов із життя історик та краєзнавець Петро Володимирович Пиріг. Він народився 13 липня 1956 р. у родині Володимира Сергійовича та Уляни Андріївни Пирогів – селян-колгоспників с. Івашківка Городнянського району Чернігівської області.

З 1963 р. він навчався в Івашківській середній школі, після закінчення 8-ми класів якої у 1971 р. вступив до Прилуцького педагогічного училища ім. І.Я. Франка. Після закінчення училища у 1975 р. П.В. Пирогу була присвоєна кваліфікація учителя початкових класів і видано диплом з відзнакою. Протягом серпня – жовтня того ж таки року він працював учителем початкових класів Низківської восьмирічної школи Щорського району Чернігівської області.

З листопада 1975 р. по листопад 1977 р. П.В. Пиріг перебував на військовій службі. Після демобілізації продовжив працювати на освітянській ниві учителем початкових класів Чернігівської початкової школи № 25 (листопад 1977 р. – березень 1978 р.) та на аналогічній посаді у восьмирічних школах сіл Серединка (квітень 1978 р. – серпень 1980 р.) та Черниш (серпень 1980 р. – серпень 1983 р.) Чернігівського району.

Поряд із цим П.В. Пиріг підвищував свій фаховий рівень: протягом 1978–1983 рр. навчався заочно на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка за спеціальністю «історія», здобув вищу освіту, отримавши кваліфікацію учителя історії та суспільствознавства.

У вересні – жовтні 1983 р. П.В. Пиріг працював учителем історії Чернігівської середньої школи № 16, а потім 26 жовтня 1983 р. був прийнятий на посаду старшого лаборанта кафедри історії СРСР і УРСР Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. У вересні 1987 р. він був переведений на посаду асистента кафедри історії СРСР і УРСР. У вересні 1988 р. – грудні 1991 р. П.В. Пиріг навчався в аспірантурі на кафедрі історії СРСР Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Під керівництвом доктора історичних наук, професора, члена-кореспондент АН УРСР Ф.П. Шевченка підготував і захистив у Дніпропетровському державному університеті в 1991 р. кандидатську дисертацію «Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.».

Після закінчення аспірантури у січні 1992 р. П.В. Пиріг повернувся до Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка та працював на посаді старшого викладача кафедри історії та археології України, а потім, з грудня 1993 р. по вересень 1995 р., – доцента тієї ж кафедри, викладав курс історії України. 28 грудня 1994 р. П.В. Пирогу було присвоєно вчене звання доцента.

Протягом жовтня 1995 р. – лютого 1999 р. П.В. Пиріг був докторантом Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. У 1999 р. у Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова захистив докторську дисертацію «Черниговщина в XVII в.: Очерки социально-экономической и политической истории» (науковий консультант – член-кореспондент НАН України Ф.П. Шевченко).

Упродовж лютого 1999 р. – серпня 2001 р. П.В. Пиріг працював на посаді доцента кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, а з вересня 2001 р. по лютий 2006 р. – професора тієї ж кафедри.

Надалі П.В. Пиріг продовжив науково-педагогічну діяльність на посаді професора кафедри гуманітарних наук Чернігівського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом і протягом вересня 2006 р. – грудня 2011 р. обіймав посаду завідувача кафедри гуманітарних наук. Впродовж січня 2013 р. – вересня 2014 р. П.В. Пиріг працював професором кафедри міжнародних відносин Київської гуманітарної академії, а з квітня 2015 р. по серпень 2016 р. – професором кафедри загальнопрофесійних та соціально-еко-

номічних дисциплін Київського національного університету культури і мистецтв. Останні роки життя П.В. Пиріг перебував на пенсії, плідно працюючи у бібліотеках та архівних установах Чернігова.

П.В. Пиріг значну увагу приділяв науковій роботі. Він підготував одного кандидата історичних наук, був постійним учасником міжнародних, всеукраїнських, міжвузівських наукових конференцій. Його перу належить близько 300 публікацій з проблем історії України, всесвітньої історії, історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства, значна частина з них вміщена у фахових виданнях, у тому числі й у журналі «Сіверянський літопис». Серед його праць монографії «Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.» (Київ, 1993), «Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст.» (Київ, 1998), «Гетман Петро Дорошенко и Левобережная Украина (в помощь студентам, учителям истории)» (Чернигов, 2002).

Петро Володимирович Пиріг був не лише відомим істориком і краєзнавцем, кваліфікованим педагогом, а й скромною людиною. Світла пам’ять про нього залишиться у серцях колег, учнів та студентів.

Олександр Коваленко, Олександр Рахно

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Підписано до друку 27.06.2023 р. Формат 70х108 $^{1}/_{16}$
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 9,09. Обл.-вид. арк. 16,70. Тираж 100 прим. Зам. 009.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com